

JOURNAL OF B. J. INSTITUTE
OF
LEARNING & RESEARCH

સામીપ્ય

ઓક્ટોબર, '૯૩ થી માર્ચ, ૧૯૯૪
વિ. સં. ૨૦૪૯, ભાદ્ર (દ્વિ.)-વિ. સં. ૨૦૫૦, ફાલ્ગુન

પુસ્તક ૧૦, અંક ૩-૪

અધ્યયન
અને
સંશોધનનું
ત્રૈમાસિક

સંપાદકો
પ્રવીણચંદ્ર ત્રિ. પરીખ
ભારતી કી. શેલત

સહાયક સંપાદક
રામભાઈ ડા. સાવલિયા

ગુજરાત વિદ્યાસભા
ભોળાભાઈ જ્ઞેશિંગભાઈ અધ્યયન સંશોધન વિદ્યાલયન
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯

લેખકોને વિજ્ઞાપિત

‘સામીપ્ય’માં પ્રકાશિત કરવા માટે લેખકોએ પૃષ્ઠની એક જ બાજુએ શાહીથી સુવાચ્ય અક્ષરે લખેલા લેખ મોકલવા વિનંતી છે. શક્ય હોય તો લેખો ટાઈપ કરી મોકલવા જરૂરી છે. ગૂગલમાં વિદ્યાપીઠના નેડવર્કીકોશ પ્રમાણેની નેડવર્કી રાખવી આવશ્યક છે. લેખની મૂળ પ્રત જ મોકલવી. લેખનું લખાણ ૩,૦૦૦ શબ્દોથી વધુ લાંબું ન હોવું જોઈએ. ભારતીય ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ, પુરાતત્ત્વ અને પ્રાચ્યવિદ્યાને લગતા કોઈ પણ વિષય પરનો સંશોધનાત્મક કે ઉચ્ચ કક્ષાનો લેખ જ સ્વીકારવામાં આવશે. લેખકોએ પાદ્મીપમાં સંદર્ભગ્રંથનું નામ, એમના લેખક કે સંપાદકનું નામ, આવૃત્તિ, પ્રકાશનસ્થળ, વર્ષ વગેરે વિગતો દર્શાવવી આવશ્યક છે. લેખની સાથે જરૂરી ફોટોગ્રાફ રેખાંકનો વગેરે મોકલવા આવશ્યક છે.

અન્યથા પ્રગટ થતા મોકલેલાં લખાણ આ સામયિક માટે મોકલવાં નહીં. અહીં પ્રગટ થતા લેખોમાં વિચારો લેખકના છે. તેની સાથે સંપાદકો હંમેશા સહમત છે એમ માનવું નહીં. સામયિકનાં આ લખાણ કોપીરાઈટથી મુરક્ષિત કરવામાં આવે છે.

આ સામયિકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા લેખ માટે મુદ્રિત પૃષ્ઠ દીઠ રૂ. ૫/-નો પુરસ્કાર તેમજ એમના લેખની ૧૦ ઓફ પ્રિન્ટ્સ અપાશે.

અથાવલોકન માટે

સૂચની સમીક્ષા કરાવવા માટે પુસ્તકની એ નકલ મોકલવી અનિવાર્ય ગણાશે. જે પુસ્તકની એક જ નકલ મળી હશે તેની સમીક્ષાને બદલે એ અંગે સાહ્યાર-સ્વીકાર નોંધમાં એનો સમાવેશ કરવામાં આવશે. પુસ્તક સમીક્ષાને યોગ્ય છે કે કેમ એનો નિર્ણય સંપાદકો કરશે.

પુસ્તકના સમીક્ષકને રૂ. ૧૦/-નો પુરસ્કાર અને એમના અવલોકનની ૧૦ ઓફ પ્રિન્ટ્સ તથા એમણે અવલોકન કરેલ ગ્રંથની નકલ ભેટ અપાશે.

-સંપાદકો

વર્ષમાં ચાર અંક બહાર પડે છે :

એપ્રિલ-જૂન, જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર, ઓક્ટોબર-ડિસે.
અને જન્યુઆરી-માર્ચના

લવાજમ

ભારતમાં : રૂ. ૩૦/- (ટપાલ ખર્ચ સાથે)

પરદેશમાં : યુ. એસ. એ. માટે ૬ ડોલર

(ટપાલ ખર્ચ સાથે)

યુરોપ અને અન્ય દેશો માટે

રૂ. ૫૦ પી. ડી. (ટપાલ ખર્ચ સાથે)

લવાજમ માટેનું વર્ષ એપ્રિલથી માર્ચ

મ.એ. પત્રો, લેખો, ચેક વગેરે ‘અધ્યક્ષ, બો. જે. અધ્યયન-સંશોધન-વિદ્યાભવન, હ. કા. આર્ટ્સ કોલેજના કમ્પાઉન્ડમાં, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬’ એ સરનામે મોકલવા.

જાહેરાતો

આ ગ્રેમાસિકમાં જાહેરાતો આપવા માટે લખો : સંપાદક, ‘સામીપ્ય’, બો. જે. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન, હ. કા. આર્ટ્સ કોલેજના કમ્પાઉન્ડમાં, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

જાહેરાતના દર

અંદરનું પૃષ્ઠ આખું	રૂ.	૫૦૦/-
„ „ અર્ધું	રૂ.	૨૫૦/-
આવરણ „ બીજું/ત્રીજું	રૂ.	૧,૦૦૦/-
„ „ ચોથું	રૂ.	૨,૦૦૦/-

પ્રકાશક : ડૉ. પ્રવીણચંદ્ર પરીખ

નિયામક,

બો. જે. વિદ્યાભવન,

હ. કા. આર્ટ્સ કોલેજ કમ્પાઉન્ડમાં

અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

પ્રકાશન વર્ષ : માર્ચ, ૧૯૯૫

મુદ્રક : કિશ્ના પ્રિન્ટરી, હરજીભાઈ પટેલ

૯૬૬, નારણપુરા જૂના ગામ

અમદાવાદ-૧૩ * ફોન : ૪૮૪૩૬૩

સામીપ્ય

ઓક્ટોબર, ૧૩ થી માર્ચ, ૧૯૯૪

પૃ. ૧૦, અંક ૩-૪

વિ. સં. ૨૦૪૬ ભાદ (દિ.)-વિ. સં. ૨૦૫૦ ફાલ્ગુન

લેખોની અનુક્રમણિકા

		પૃષ્ઠ ક્રમાંક
૧. અન્-આર્યોના આદ્ય વારતુશાસ્ત્રી મયદાનવ	કાન્તિલાલ રા. દવે	૮૯
૨. પાસ્કની કેટલીક વિશેષતાઓ	તપસ્વી નાન્દી	૯૩
૩. મીમાંસક મૂર્ધન્ય કુમારિલ ભટ્ટ	જેઠાદાસ ડો. શાહ	૯૮
૪. પંચરાતના વિષ્ણુભક્તમાં પ્રતીક યોજના	કમલેશકુમાર છ. ચોકસી	૧૦૫
૫. શ્રી વલ્લભાચાર્યની પુણિતસંક્રિત	જયન્તિનદાસ સાદાની	૧૧૨
૬. મોદજીની વાવનો અપ્રગટ શિલાલેખ, વિ. સં. ૧૫૨૦	પ્રવીણચંદ્ર પરીખ	
	ભારતી શેલન	૧૧૬
૭. શેખ અહમદ ખદુ મગરિખીના અવસાન અંગેની નોંધ	ચાંદખીબી એ. શેખ	૧૨૧
૮. સાહિત્ય અને સંશોધન	હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી	૧૨૬
૯. ઇતિરાજ જગન્નાથના મતે ઉપમા		
૧૦. કુમારસંભવમાં કાવ્યશાસ્ત્રીય સંકેતો	નીલાંજના શાહ	૧૩૧
૧૧. સમુચ્ચય અલંકારના એક ઉદાહરણની સમીક્ષા	જગૃતિ પંડ્યા	૧૪૦
૧૨. અભાતનું મુખલકાલીન વિરલ ખતપત્ર	પાણી ભાંકડ	૧૫૧
૧૩. આમ : દૂર તથા નજીક : સ્થળ નામના પરિપ્રેક્ષમાં	વિભૂતિ વિ. ભટ્ટ	૧૫૫
૧૪. ઓગણીસમી સદીમાં સૌરાષ્ટ્રમાં સામાજિક સુધારાનું આંદોલન	મણિભાઈ મીસ્ત્રી	૧૬૦
૧૫. ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં ઉત્તર ગુજરાતનું પ્રદાન	એસ. વી. જનની	૧૬૨
૧૬. ગુજરાતમાં સન્તવાણીનો વિકાસ	ભૂપેન્દ્ર અંબાલાલ પટેલ	૧૬૬
૧૭. ભો. જે. વિદ્યાભવનમાં સંગૃહીત 'આખીવિલાસ'ની અપ્રગટ હસ્તપ્રતનો પરિચય	રમેશ ખેટાઈ	૧૭૭
	રામભાઈ ડા. સાવલિયા	૧૮૧

ચિત્રસૂચિ

મોદજી ગામ (મહેમદાવાદ)ની પ્રાચીન વાવનો શિલાલેખ

મુખ્ય પૃષ્ઠ ૪

ભો. જે. વિદ્યાભવન,

હ. કા. આર્ટ્સ કોલેજ કમ્પાઉન્ડમાં, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯

અનુ-આર્યોના આઘ વાસ્તુશાસ્ત્રી મયદાનવ

કાન્તિલાલ રા. દવે*

વાસ્તુવેદને અથર્વવેદના ઉપવેદ તરીકે પ્રાપ્ત થયેલી પ્રતિષ્ઠા અને વૈદિક સાહિત્યમાં મળતા વિશ્વકર્મા, ત્વષ્ટા, ઋશ્મુ, અગસ્ત્ય અને વશિષ્ઠ વગેરે શિલ્પી-સ્થપતિઓના નામોદ્દેખથી ભારતમાં આર્ય-શિલ્પ સ્થાપત્યની પરંપરા હજારો વર્ષ પુરાણી હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. એથી ચે પૂર્વે, હડપ્પા મોહેન્-જો-દરોના ઉત્ખનનમાંથી પ્રાપ્ત થયેલ સુવિકસિત નગર રચના અને કલાત્મક શિલ્પ-સ્થાપત્યના પુરાવાઓથી ભારતમાં પ્રાચીન-ઋગ્વેદકાળમાં સિદ્ધિના શિખરે પહોંચેલી દ્રવિડ અથવા અનુ-આર્ય વાસ્તુવિદ્યાનો પણ પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે. મય આ અનુ-આર્ય પ્રાચીન વાસ્તુવિદ્યાની પરંપરાના પ્રથિતયશ્ચ પ્રતિનિધિ છે. વેદોત્તરકાળમાં વિદ્યમાન મનાતા આચાર્ય મયનો ઉદ્દેખ વિશ્વકર્માની સાથે જ વેદોત્તરકાલીન ગ્રંથોમાં આદરપૂર્વક થયેલો જોવા મળે છે. રામાયણ કિષ્કિંધા ૦ (૫૧/૧૩), મહાભારત સભાપર્વ (૧/૪), મત્સ્ય પુરાણ (અ. ૧૨૯-૧૪૦), વાયુપુરાણ (૬૮/૧૪), ભાગવત પુરાણ (૫/૨૪), પૃથ્વિસંહિતા (અ. ૫૭) તથા માનસાર, સૂત્રધારમંડન વગેરે વાસ્તુવિદ્યાના ગ્રંથોમાં તેમનાં જીવન અને કાર્યો વિષે અનેક ઉદ્દેખો પ્રાપ્ત થાય છે.

પારિવારિક વિગતો : મયદાનવના જન્મ અંગે પ્રાચીન સાહિત્યમાં વિવિધ મતો પ્રચલિત છે. માનસાર અનુસાર બ્રહ્માજીનાં ચાર મુખમાંથી ચાર શિલ્પીઓનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. તે પૈકી દક્ષિણ મુખમાંથી મય ઉત્પન્ન થયા હતા. એક અન્ય મત^૧ મુજબ આર્યોના આઘ વાસ્તુશાસ્ત્રી વિશ્વકર્માના ચાર માનસપુત્રો પૈકી મય પણ એક હતા. વિવિધ પુરાણોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તેઓ બ્રહ્માસુત દક્ષ પ્રજ્ઞપતિની કાશ્યપને સમર્પિત કરાયેલી તેર કન્યાઓ પૈકી દ્વિ અને કાશ્યપથી ઉત્પન્ન થયા હતા. દ્વિ-કાશ્યપથી ઉત્પન્ન થયેલા દાનવવંશમાં મય ઉપરાંત શંખર, તારક, વૃષપર્વા, સ્વર્ભાનુ, પુલોમા અને વિપ્રચિતિ વગેરેનાં નામો પણ ઉદ્દેખનીય છે. આચાર્ય ચતુરસેન શાસ્ત્રી^૨ મયને અસુર-ગુરુ શુક્રાચાર્યના પુત્ર ત્વષ્ટાના પુત્ર તરીકે ઓળખાવી વિશ્વકર્મા અને મયને અભિન્ન માને છે. મહાભારત વગેરેમાં મય માટે સ્થપતિના ઉપાધિમૂલક 'વિશ્વકર્મા' શબ્દના પ્રયોગથી^૩ સંભવતઃ તેમને આવો જામ થયો હોવાનું જણાય છે, કારણ કે વિશ્વકર્મા તો આઠ વસુઓ પૈકીના એક પ્રભાસના પુત્ર અને ભૃગુ ઋષિના ભાણેજ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.^૪

પુરાણોમાં પ્રાપ્ત વિગતો અનુસાર ઇન્દ્રને પણ પરેશાન કરનાર નમુચિ અને શુક્રાચાર્યની સંજીવની વિદ્યાના જોરે ઇન્દ્ર-અશ્વિનૌને યુદ્ધમાં પડકારનાર વૃષપર્વા મયના ભાઈ હતા. હેમા અને રંભા નામની બે પત્નીઓથી મયને દુઃકુલિ નામનો પુત્ર અને ઉપદાનવી-મંદોદરી નામની બે પુત્રીઓની પ્રાપ્તિ થઈ હતી, જે પૈકી મંદોદરી રાક્ષસરાજ રાવણની સાથે પરણાવવામાં આવી હતી. રામાયણ (કિ. ૫૧/૧૩)માં પ્રાપ્ત ઉદ્દેખ અનુસાર મય શુક્રાચાર્યનો શિષ્ય હતો અને તેમની પાસેથી તેણે વાસ્તુવિદ્યાનું જ્ઞાન અને વાસ્તુવિદ્યાનાં મહત્ત્વનાં ઉપકરણો પ્રાપ્ત કર્યાં હતાં. બ્રહ્મપુરાણ અનુસાર ઇન્દ્રે પણ તેની પાસે બ્રાહ્મણવેશે જઈને ગૌત્રીનું વરદાન માગ્યું હતું, જેનો મયે સ્વીકાર કર્યો હતો.

* સંસ્કૃત વિભાગ, સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વલ્લભ વિદ્યાનગર

અનુ-આર્યોના આઘ વાસ્તુશાસ્ત્રી મયદાનવ]

[૮૬

પ્રાકૃ-ઋગ્વેદકાળથી જે અનૂ-આર્ય વાસ્તુ-પરંપરા જેવા મળે છે, અને જેમાં શુક્રાચાર્ય, પ્રહ્લાદ અને પુરોચન જેવા પ્રસિદ્ધ વાસ્તુશાસ્ત્રીઓ થઈ ગયા છે, તે પરંપરાનો મય એક પ્રચિત્તયશસ્ત્ર પ્રતિનિધિ હતો.^૫

સમય : મય રાવણ અને શ્રીકૃષ્ણના સમકાલીન હોવાના રામાયણ-મહાભારતમાં પ્રાપ્ત ઉલ્લેખોના આધારે મયનો સમય નક્કી કરવામાં મુશ્કેલી છે. ‘વિશ્વકર્મા’ એ ઉપાધિવાચક શબ્દની જેમ ‘મય’ને પણ જે ઉપાધિસૂચક શબ્દ માનીએ તો એક કરતા વધારે ‘મય’ નામધારી સ્થપતિઓ થઈ ગયા હોવાનું માનવું પડે. મયના ગ્રંથોના આધારે પણ તેનો સમય નિર્ધારિત કરવાનું શક્ય નથી કારણ કે તેમાં વાસ્તુ અને શિલ્પની અત્યંત પ્રાચીન અસુર પરંપરા જળવાઈ રહેલી છે. આથી મયને ‘વ્યાસ’ની જેમ વ્યક્તિ નામ ન ગણતાં ઉપાધિ ગણવાનું જ વધુ યોગ્ય છે.

નિવાસસ્થાન : મય દાનવ હતો અને દાનવોનું નિવાસસ્થાન ધણું ખુરું હિમાલયના પશ્ચિમ ભાગનો પર્વત પ્રદેશ મનાયો છે, જ્યાં કેશી, તારક, નમૂચિ, શંબર, વૃષપર્વા, બાહ્યાસુર, હિરણ્યકશિપુ અને મયનો નિવાસ હતો. કૈલાસ પાસેના હિરણ્યશૃંગ પર્વત પાસે દાનવોએ કરેલા યજ્ઞ અને તેમાં મયના યોગદાનની વિગતોના આધારે પણ આ બાબત સિદ્ધ થાય છે. મહાભારત, આદિ પર્વ (૨૧૯/૩૫)માં ખાંડવદહન પ્રસંગે ઇન્દ્રપ્રસ્થ (આજના દિલ્હી) પાસેના પ્રદેશમાં તક્ષક નાગના નિવાસસ્થાને મયદાનવની ઉપસ્થિતિ ‘અતિથિ’ તરીકે જ હોવાની સંભાવના છે. જીવનના ઉત્તરાર્ધમાં મયે પાતાળવાસ સ્વીકાર્યો હોવાનું ભાગવત પુરાણ (૫/૨૪/૩૧)ના આધારે અનુમાન કરી શકાય તેમ છે.

મયનાં કાર્યો : ઇન્દ્રપ્રસ્થની સ્થાપના માટે ખાંડવવનદહન પ્રસંગે અશુર્ન અને શ્રીકૃષ્ણે જીવત-દાન આપવાથી ઉપકારવશ બનેલા મયના આગ્રહથી શ્રીકૃષ્ણે તેની સમક્ષ યુધિષ્ઠિર માટે ‘દિવ્ય અસુર અને માનવ જગતની વિશિષ્ટતાઓના સમન્વય સમી, ‘પૃથ્વી પર જેનું કોઈ અનુકરણ ન કરી શકે તેવી’ સભા બનાવવાનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો. મયે ૧૦,૦૦૦ હાથ જેટલી ભૂમિમાં ૧૪ માસમાં, ‘ત્રણે લોકમાં પ્રસિદ્ધ, દિવ્ય, મણિજડિત સુંદર અને અજોડ’ સભા(ગૃહ)નું નિર્માણ કર્યું. તેમાં પ્રયુક્ત ઈંટોમાં અદ્ભુત રંગયોજનાની ચતુરાઈના કારણે સ્થળમાં જળનો અને જળમાં સ્થળનો આભાસ થયો હોવાનું અને કુર્યોધનાદિ અનેક લોકો ભ્રમના શિકાર થયા હોવાનું વિકાનોનું માનવું છે. આ સભાગૃહ વિમાનના આકારનું, (સભા ૧/૧૩), પર્વત જેવું (જિંચું) અને વાદળ જેવું (ગતિમાન) તથા સ્વર્ગને વ્યાપીને રહેલું (સભા. ૧/૨૩), સ્તંભોના આધાર વગરનું (સભા. ૧૧/૧૪) તથા ૮૦૦૦ મહાખગવાન અંતરિક્ષચારી કિંન્નરો વડે ઇચ્છાનુસાર એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે લઈ જઈ શકાય તેવું (સભા. ૧/૨૫-૨૬) હોવાના ઉલ્લેખો પરથી તે કોઈ વિશાળકાય વિમાન હોવાની જ સંભાવના વધારે છે. ‘યંત્ર સર્વસ્વ’ના વૃત્તિકાર ઓધાયન મુનિએ ‘પ્રાચીન વિમાનના આવિષ્કારક’ તથા ‘વિમાન ચંદ્રિકા’ નામના ગ્રંથના કર્તા તરીકે જોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે મય માટે આ અસંભવિત નથી. અલગત, આ સભાગૃહના વર્ણનમાં આવતો સરોવર, વૃક્ષો, કમળ તળાવડીઓ અને પક્ષીઓનો ઉલ્લેખ તેને વિમાન માનવામાં મુશ્કેલી જીભી કરે છે, પરંતુ ડૉ. સી. એલ. શાસ્ત્રી વગેરે માને છે તેમ ‘કવિને મય દાનવે રચેલી સભાની વિલક્ષણતા જ બતાવતી છે, એટલે આવી સભાઓમાં અસામાન્ય લાગે તેવાં પ્રાકૃતિક દ્રશ્યો અહીં વધારે પ્રમાણમાં વર્ણવાયા છે.’

આ સભાગૃહની પૂર્વે મયે હિમાલયમાં દાનવોના યજ્ઞ પ્રસંગે એક ‘રમણીય અને મણિમય પાત્ર’નું નિર્માણ કર્યાનો ઉલ્લેખ (સભા. ૩/૨ માં) પ્રાપ્ત થાય છે. મયે વૃષપર્વા પાસેથી યૌવનાશ્વની

ગદા અને વરુણનો દેવદત્ત નામનો શંખ મેળવીને ભીમ-અર્જુનને ભેટ આપ્યાનું સભાપર્વ (૩/૧૮) જણાવે છે.

મહાભારતના કર્ણપર્વ (અ. ૩૩/૩-૧૧) વગેરેમાં^{૧૦} મય દ્વારા તારકાસુરના ત્રણ પુત્રો માટે બનાવવામાં આવેલાં ત્રણ અદ્ભુત નગર(ત્રિપુર)નો ઉલ્લેખ છે. આ ત્રણ પુર સંપૂર્ણ ભૌતિક સુખ સગવડવાળાં, ઇચ્છાનુસાર સ્વયં ગતિ કરનારાં, યક્ષ-રાક્ષસ, નાગ આદિ જાતિઓ કે શસ્ત્રોથી નષ્ટ ન કરી શકાય તેવાં, અહ્મવાદીઓના શ્લાપના પ્રભાવથી મુક્ત, સુવર્ણ-રજત અને લોહધાતુમાંથી બનાવેલાં, ૧૦,૦૦૦ ચો. યોજન ક્ષેત્રફળવાળાં અને અમૃતજળથી યુક્ત વાવવાળાં હતાં. પૃથ્વી, આકાશ અને સ્વર્ગમાં ધૂમનારા આ ત્રણ પુર અમુક ચોક્કસ સંજોગોમાં અવકાશમાં જોડાઈ શકતાં હતાં. આ ત્રિપુર વૃત્તાંતમાંથી અતિશયોક્તિના સઘળા અંશો ગાળી નાખીએ તો પણ અવકાશમાં સ્વચ્છંદ ધૂમનારાં, ત્રણ અવકાશી મથકો અને અમુક ચોક્કસ સંજોગોમાં તેમના અવકાશમાં પરસ્પર જોડાણ થવાની વિગતો જોતાં મયને વીસમી સદીના કોઈ મહાન અવકાશ વિજ્ઞાની સાથે સરખાવવાનું મન થયા વિના રહેતું નથી.

મયના ગ્રંથો : શ્રી. બલરામ શ્રીવાસ્તવે^{૧૦} મયરચિત નીચેના ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. (૧) મય દીપિકા (૨) મય-મત (માયામત) (૩) મયમત પ્રતિષ્ઠાતંત્ર (૪) મયમત-શિલ્પશાસ્ત્રવિધાન (૫) મય શાસ્ત્ર (૬) મયશિલ્પ (૭) મય શિલ્પશતક. આ ઉપરાંત શ્રી પ્રભાશંકર સોમપુરાએ^{૧૧} (૧) વાસ્તુ-શાસ્ત્ર (૨) મયવાસ્તુશાસ્ત્ર (૩) મયવસ્તુ (૪) મય શિલ્પશાસ્ત્ર જેવા ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. શક્ય છે કે શીર્ષકાન્તરે આ ગ્રંથો કદાચ ભિન્ન ન પણ હોય. આ ઉપરાંત ભરદ્વાજકૃત 'યંત્ર સર્વસ્વ'ના 'વૈમાનિક પ્રકરણ' પરની ખોધાયન વૃત્તિમાં મયરચિત 'વિમાનચંદ્રિકા' ગામના વિમાનવિદ્યા વિષયક ગ્રંથનો પણ ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રી કૃષ્ણાણુ વિનાયકનું^{૧૨} માનવું છે કે ઉત્તર ભારતના વાસ્તુગ્રંથો વિશ્વકર્માને પ્રમાણુ માન્યાને લખાયા છે તો દક્ષિણ ભારતના ગ્રંથો મયસંહિતાને પ્રમાણુ માનીને રચાયા છે. જૃહતસંહિતા, સૂત્રધાર મંડન જેવા અનેક ગ્રંથો 'મય'ના મતને આદરપૂર્વક વારંવાર ઉદ્ધૃત કરે છે.

મય અને મેકિસકો :— ભાગવત. પુ. (૫/૨૪/૩૧)માં નાગપ્રજના નિવાસસ્થાન એવા 'અતલ' નામના પાતાળમાં મયદાનવની સ્થિતિ દર્શાવાઈ છે. નાગરાજ તક્ષક સાથેની મયની મિત્રતાનો ઉલ્લેખ મહા. આદિ.માં ખાંડવવનદહન પ્રસંગે પ્રાપ્ત થાય છે. ભવિષ્યપુરાણુ (અ. ૭૨/૫૩-૫૬)માં વિષ્ણુ. એ નાગરાજ અનંતને પાતાળ-રાજ્ય સોંપ્યાનો નિર્દેશ છે. પુરાણોના સ્પષ્ટ નિર્દેશોના આધારે નિશ્ચિત રીતે એવું વિધાન કરી શકાય કે પાતાળ (નાગ) લોક સાથે આર્યોનો વ્યવહાર ચાલતો હતો. આ બધું જોતાં મયદાનવના પાતાળલોક યા નાગલોકમાં નિવાસનું અનુમાન કરવાનું મુશ્કેલ નથી. આ સંદર્ભમાં પં. બલદેવ ઉપાધ્યાય^{૧૩} જણાવે છે કે મારી દષ્ટિએ પાતાળની ઓળખ સમગ્ર પશ્ચિમી ગોળાર્ધ સાથે કરી શકાય. મધ્ય અમેરિકાના મુખ્ય પ્રદેશ મેકિસકોની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ 'મયસંસ્કૃતિ' તરીકે વિખ્યાત છે. x x મય અસુરનાં નિર્માણુ (ભારતમાં તો) કેવળ પુરાણોના વર્ણ્ય વિષય છે. પરંતુ મેકિસકો દેશના મય લોકોનાં નિર્માણુ આજે પણ વિદ્યમાન છે. મેકિસકોમાં આજે નાગપ્રજમાં 'આસ્તિક' જાતિ છે, તેના અંતિમ શાસકનું નામ 'અજટેક' (=આસ્તિક) હતું. આસ્તિક નામનો નાગરાજ જરતકારનો પુત્ર છે અને મહાભારતમાં તેનો ઉલ્લેખ જનમેજયના ભાવિ સર્પયજ્ઞમાંથી તક્ષકને બચાવનાર તરીકે થયેલો છે. આમ પોકોક^{૧૪} નામનો વિદ્વાન લખે છે તેમ અંગ્રેજ જાતિના આગમન

અનુ-આર્યોના આદ્ય વાસ્તુશાસ્ત્રી મયદાનવ]

[૯૧

પૂર્વે અમેરિકામાં ભારતીય ઋષિઓનાં બ્રમણનાં મહાન વૃત્તાંતો નિઃસંદિગ્ધ અને સત્ય છે. શ્રી રૈઉ નામના પાશ્ચાત્ય વિદ્વાને^{૧૫} આ સંદર્ભમાં કોલમેન, હાડી, સ્કાર, જર્જી, બેરનહથ બોલ્ટ, સર વિલિયમ બ્રોન્સ, સેલેક્સ ડેલમાર વગેરે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના મત ઉદ્ધૃત કરી મધ્ય અમેરિકાના મેક્સિકોમાં ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રચાર-પ્રસારની બાબત સિદ્ધ કરી છે. શક્ય છે કે સુદૂર ભૂતકાળમાં મય અને એના વંશજો કોઈ કારણોસર પુરાણોના પાતાળલોક એવા મધ્ય અમેરિકાના મેક્સિકોમાં જઈને વસ્યા હોય. આ અનુમાનને એ બાબતથી પણ સમર્થન મળે છે કે આજે પણ મેક્સિકોના ઇજનેરી વિદ્યામાં, અમેરિકામાં સૌથી વધારે કુશળ મનાય છે, ‘મય’ શબ્દનું અપભ્રંશ થઈ ‘માયા’ શબ્દ બનેલો છે અને આજે પણ મેક્સિકોમાં જાતિ મુખ્ય પુરુષના નામ પરથી ઓળખાય છે, એ હકીકતને ધ્યાનમાં લઈ એ તો, હજારો વર્ષ પૂર્વે ભારતીય મય અને તેના વંશજો પાતાળભૂમિ મેક્સિકોમાં જઈને વસ્યા હોય તેમ ન માનવાનું કોઈ કારણ નથી. ઈ. સ. ૧૮૫૬ માં પોકોક નામના વિદ્વાને પોતાના ગ્રંથ ‘ઇન્ડિયા ઇન ગ્રીસ’ (પૃ. ૪૧૦)માં સિદ્ધ કયુ^{૧૬} જ છે કે પ્રાચીન ભારતીયોના ઉપનિવેશો યૂનાન, એશિયા, યુરોપ, આફ્રિકા અને અમેરિકામાં સ્થપાયા હતા જ.

આ સમગ્ર ચર્ચાના અંતે એવો પ્રશ્ન અવશ્ય થાય કે મય એ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હશે કે માત્ર પૌરાણિક પાત્ર ? આના ઉત્તરમાં એમ કહી શકાય કે કેટલીક બાબતોની અનિશ્ચિતતા હોવા છતાં, પં. બલદેવ ઉપાધ્યાય,^{૧૬} વિદ્વાનો વાસ્તુવિદ્યાના વિશ્વકર્મા મય આદિ પ્રસિદ્ધ આચાર્યોને ઐતિહાસિક વ્યક્તિ માને છે. શ્રી. તારાપદ ભટ્ટાચાર્ય નામના વિદ્વાને તો પોતાના ‘એ સ્ટડી ઓફ વાસ્તુવિદ્યા’ નામના ગ્રંથમાં આ આચાર્યો અને તેમના ગ્રંથોની ઐતિહાસિકતા સિદ્ધ કરી છે. મયના નામે ઉપલબ્ધ ગ્રંથો અને વાસ્તુવિદ્યા વિષયક ગ્રંથોમાં મયના મતોના ઉલ્લેખથી એટલું તો અવશ્ય સિદ્ધ થઈ જાય છે કે મય નામ કે ઉપનામ ધારી કોઈ આચાર્ય તો અવશ્ય થઈ ગયા છે. પછી તેમના સમય વિષે બલે અનિશ્ચિતતા હોય. આજે વિદ્વાનોના એક ઠીક ઠીક મોટો વર્ગ રામ અને કૃષ્ણને ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ માને છે ત્યારે તેમના જ સમકાલીન, અનેક ગ્રંથોના રચયિતા અને સુદૂર અતીતમાં ઠેઠ અમેરિકા સુધી પહોંચી જઈને ભારતીય સંસ્કૃતિની કીર્તિગાથા ફેલાવનાર આચાર્ય મયને ઐતિહાસિક વ્યક્તિ ન માનવાનું કોઈ વાજબી કારણ રહેતું નથી.

પાદ્ધીપ

૧. પ્રભાશંકર સોમપુરા (સંપા.), ‘દીપાર્ણવ,’ પાલીતાણા, ૧૯૬૦, પૃ. ૩૦
૨. રાજેન્દ્ર શર્મા સંપાદિત, નેવાજકૃત ‘સકુન્તલા નાટક’ મંગલ પ્રકાશન, જયપુર, ૧૯૭૦, પૃ. ૧૫
૩. અહં હિ વિશ્વકર્મા વૈ દાનવાનાં મહાકવિઃ । સભા ૦ ૧/૫
૪. તદ્દીશસ્ત્રિદશાચાર્યઃ સર્વસિદ્ધિપ્રવર્તકઃ । સુતઃ પ્રભાસસ્ય વિમોઃ સ્વસ્ત્રીયચ્ચ બુહસ્પતેઃ ॥
૫. જૈન ગ્રંથોમાં ‘મય’નો અર્જુનના મિત્ર ‘મણિચૂડ વિદ્યાધર’ તરીકે ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે, જેણે ‘ક્ષણમાં દેખાય અને ક્ષણમાં ન દેખાય તેવી બીજોતવાળી’ પાંડવસભાની રચના કરી હતી.
૬. મહાભારત, સભાપર્વ, ૩/૨
૭. જુઓ, બ્રહ્મસુનિ પરિવાજક સંપાદિત, ‘બૃહદ્વિમાનશાસ્ત્ર’, નવી દિલ્હી, ૧૯૫૯, પૃ. ૧૦

[અનુસંધાન પૃ. ૧૧૧]

યાર્સ્કની કેટલીક વિશેષતાઓ

તપસ્વી નાન્દી*

એ તો સુવિદિત છે કે ઉપલબ્ધ ‘નિઘણ્ટુ’ જેવા ઘણા અન્ય ‘નિઘણ્ટુ’ઓ પણ હશે અને ઉપલબ્ધ યાર્સ્કાચાર્યના ‘નિરુક્ત’ જેવાં અન્ય નિરુક્તો પણ હશે. છતાં, આપણે માટે હાલ એ અન્ય સામગ્રી અનુપલબ્ધ છે. આથી યાર્સ્કની રજૂઆત અને લખાણ શૈલીમાં જે કેટલીક વિગતો જણાય છે તેને આપણે ત્રુટિ અથવા ક્ષતિ કહેવાને બદલે વિશેષતા કહેવાનું જ પસંદ કરીશું કેમ કે, શક્ય છે કે શાસ્ત્રીય લખાણની જે વિકૃત્તાપૂર્ણ અને રૂઢ તથા અત્યંત ચોકસાઈવાળી રજૂઆત અને લખાણની શૈલીના સંસ્કારો જે આપણે કેળવ્યા છે એવી ચીવટપૂર્વકની કંડારેલી, સંઘેડા ઉતાર જડબેસલાક શૈલી યાર્સ્કના સમયમાં ન પણ વિકસી હોય. વળી, પાણિનિ અને યાર્સ્કના પોર્વાપય અંગે આપણે છાતી ઠોકીને વાત કરવાનું માંડી વાળીએ તો પણ એ તો નિર્વિવાદ છે કે યાર્સ્કના સમયમાં ભાષાની રૂપ એવી ન પણ હોય જેનાથી આપણે પાણિનિના સંસ્કારો સાથે ટેવાયેલા છીએ. અને માટે જ નિરુક્તમાં—આસ કરીને અહીં અધ્યાય ૧, ૨, ૪ અને ૭ ના સંદર્ભમાં—જે વિગતો ધ્યાનાર્હ છે તેને આપણે ત્રુટિઓ કહેવાને બદલે વિશેષતાઓ જ કહીશું. અલબત્ત યાર્સ્કકાલીન અન્ય સાહિત્ય સામગ્રી ઉપલબ્ધ થાય તો આપણી નોંધોની પુનર્વિચારણા કરવી પણ પડે. આપણી તારવણી નીચે મુજબ છે :

(૧) (નિ. અધ્યય ૧-પ્રથમ પાદ) યાર્સ્ક વિષયને સીધો જ ઉપક્રમ કરે છે અને નોંધે છે કે એક ‘સમામ્નાય’ એક સંગ્રહ, સંકલિત કરાયો છે—સમામ્નાતઃ પછી કહે છે : તમિમં સમામ્નાયં ‘નિઘણ્ટવઃ’ इति आचक्षते । અહીં સ્વાભાવિક ક્રમમાં આપણે ગ્રન્થ નામ—જે એવું માનીએ તો—‘નિઘણ્ટુઃ’ એવું હોઈ શકે. આ સમામ્નાયને ‘નિઘણ્ટુ’ કહે છે. ‘નિઘણ્ટુઓ’ એ બહુવચનનો પ્રયોગ થોડો કઠે છે. અથવા ‘તમિમં સમામ્નાયં નિઘણ્ટુઃ’ આચક્ષતે એવી સરળ વાક્ય રચના પણ થઈ શકી હોત. પણ, યાર્સ્કની આવી હરકતોથી આપણે ટેવાવું પડશે. આગળ તેઓ નોંધે છે : ‘નિઘણ્ટવઃ કસ્માત્ ?’—ત્યાં પણ ‘નિઘણ્ટુઃ’ કસ્માત્ ? એવું યાર્સ્ક લખી શક્યા હોત.

(૨) તદ્ યાનિ एतानि चत्वारि पदजातास्ति नामाख्याते च उपसर्गनिपाताश्च तानि इमानि भवन्ति । આ વાક્ય મળતું છે. એક તરફ ‘નામાખ્યાતે’ એમ દ્વિવચનનો પ્રયોગ છે, તેમાં બે પ્રકારનો ‘પદજનત’ કહેતાં પદોના વર્ગ, કે પદ સમૂહોનો ખ્યાલ છે ‘નામ’ પ્રકારનો સમૂહ અને ‘આખ્યાત’ પ્રકારનો સમૂહ. હવે આગળ ચાલીએ, એ પ્રમાણે ખીજ બે સમૂહોના નિર્દેશમાં આપણે ‘ઉપસર્ગનિપાતે’ એવી અપેક્ષા રાખી શકીએ. અને કદાચ શાસ્ત્રશૈલીનું બરાબર અનુસરણ કરાય તો એમ જ લખી શકાય. પણ યાર્સ્ક મુક્ત ગગનમાં વિહાર કરતા વ્રાહ્મણ જેવા સ્વતંત્ર છે. તેમણે ‘ઉપસર્ગનિપાતાઃ’ એમ લખ્યું. ‘નામાખ્યાતે’ માં પણ બહુવચન પ્રયોજ શકાયું હોત ! તે પછી તાનિ इमानि भवन्ति છે. પ્રો. રાજવાડે પણ નોંધે છે કે અહીં તાનિ ‘इमे’ (=નિઘણ્ટવઃ) ભવન્તિ એવું વચન હોવું જોઈએ. કદાચ યાર્સ્કના સમયની લખાણ શૈલીમાં લિંગ ભેદની ચોકસાઈ બહુ વજનવાળી ગણાતી નહીં હોય. અથવા, इमानि ને પદજાતાનિ સાથે લઈએ તો વાત અધૂરી રહી જાય છે.

* નિવૃત્ત અધ્યક્ષ, સંસ્કૃત વિભાગ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

યાર્સ્કની કેટલીક વિશેષતાઓ]

[૯૩

(૩) તત્ર ઇતન્નામાખ્યાતયૌલક્ષણં પ્રદિશન્તિ માવપ્રધાનં આખ્યાતં, સત્ત્વપ્રધાનાનિ નામાનિ । આ વિધાનમાં એવું જણાય છે કે નિધણુઓ કે જે પોતાને મતે નામ, આખ્યાત, ઉપસર્ગ અને નિપાત એમ ચાર પ્રકારના છે. એમનાં લક્ષણ આપવાનો યાસ્કનો ઉપક્રમ છે. હવે પ્રતિષ્ઠા એવી કરી છે કે, “આને (અનુક્રમે) નામ અને આખ્યાતનું લક્ષણ કહે છે” — અને પછી પહેલું નામનું લક્ષણ અપાવું જોઈએ અને પછી આખ્યાતનું આપવાનું હોય તે ક્રમને ઉવેખીને પહેલાં ‘આખ્યાત’નું લક્ષણ બાંધવાનો પ્રયાસ થયો છે અને પછી નામનું. તેમાં પણ ‘આખ્યાત’નો એકવચની સંદર્ભ અપાયો છે જ્યારે ‘નામ’નો બહુવચની !

(૪) એ પછીનું વિધાન — તત્ર ઉમે માવપ્રધાને ભવતઃ । વગેરેમાં જે સંદિગ્ધતા રહી જાય છે તે વિદ્વાનોને સુવિદિત છે. ડૉ. સરપ અને પ્રો. રાજવાડે વગેરેએ જે ભારે પરિશ્રમથી સમજૂતી આપી છે તે સ્તુત્ય છે. જ્યારે દુગાચાર્ય અહીં નિશ્ચાન ચૂકતા જણાય છે. સંદિગ્ધતા એ યાસ્કની શૈલીની એક કરામત લેખની પડશે કેમ કે એકાધિક સ્થળે એવું જોવા મળે છે, ‘મૂતં સત્ત્વમૂતં સત્ત્વનામભિઃ માં ફક્ત ‘નામભિઃ’ હોત તો પણ ચાલી શકતી વળી આખ્યાત અને નામના સાધારણ અમે વિશેષ ઉલ્લેખની યાસ્ક ચર્ચા કરે છે ત્યાં પણ ‘અદઃ ઇતિ સત્ત્વાનામુપદેશઃ’ એવો પ્રયોગ છે. ચર્ચા ‘નામ’ની છે. દ્રવ્યની નહિ. એટલે આ વિગત આપી જ ન હોત તો પણ ચાલી જત.

(૫) એ પછી મુદ્રિત આવૃત્તિઓમાં શબ્દના નિત્યાનિત્યત્વની ચર્ચાના સંદર્ભમાં ઔદુમ્પરાયણનો મત અને તેની વિશેષ ચર્ચા આવે છે. જે કદાચ યતુવિધપદોની વાત કર્યા પછી તરત લઈ શકાઈ હોત. આ અંગે આધુનિક વિદ્વાનોએ યોગ્ય ઊઠાપોઠ કર્યો છે. આપણે એમ વિચારીશું કે, આ અંશ મૂળ યાસ્કે ગોઠવેલા સ્થાને જ છે. ફક્ત એટલું કહીએ કે આવી અનિવચિતતા અથવા રસજાતી શૈલી એ એમની આગવી લાક્ષણિકતા છે. અર્થાત્ વ્યવસ્થિત અવ્યવસ્થામાં તેઓ રાચે છે.

(૬) આ પછી ‘ઉપસર્ગ’ અને ‘નિપાત’નો વિચાર આવે છે પણ ‘ઉપસર્ગ’નું લક્ષણ બાંધવાનો યાસ્ક પ્રયત્ન કરતા નથી. ઉપસર્ગોની વિશેષ ચર્ચામાં ઊતરતા પહેલાં તેમના વાચકત્વ/દ્રોતકત્વ અંગે વિમર્શ તેઓ કરી લે છે. નિપાતોનું લક્ષણ કહ્યા કે નિર્ભરત્વ કહ્યા અધ્યાય ૧ દ્વિતીય પાદના આરંભે યાસ્ક ટાંકે છે સાથે ત્રિવિધ વર્ગીકરણ પણ આપે છે. નિપાતો ઉપમાર્થક, કર્મોપસંગ્રહાર્થક અને પદપૂરક હોય તેવું તેમને અભિપ્રેત છે. પણ કદાચ ‘વળી ખીજ અર્થમાં પણ’ એવો ચોથો પ્રકાર પણ તેમને અભિપ્રેત જણાય છે. જે કે તેનો તેમણે નિર્દેશ આપ્યો નથી. એટલું જ નહિ પણ ‘કર્મોપસંગ્રહ’ નિપાતની સમજૂતી આપ્યા પછી પણ એ સમજૂતીની ખહાર રહે તેવા નિપાતો તે વર્ગમાં ભેગાભેગી તેમણે વિચારી લીધા છે (અધ્યાય ૧-૩). ‘ત્વ’ અંગેની ચર્ચા એવી રીતે કરી છે કે એમના પોતાના મત વિષે સંદિગ્ધતા જેવું રહી જ જાય છે ?

આ સમગ્ર ચર્ચા પછી ફરી યાસ્ક નોંધ આપે છે કે આ ચાર વર્ગોનું નિરૂપણ થયું ઇતિ ઇમાનિ ચત્વારિ પદજાતાનિ અનુક્રાન્તાનિ નામારખ્યાતે ચોપસર્ગનિપાતાશ્ચ ।

એ પછી નામો આખ્યાતમાંથી જન્મેલા છે કે નહિ એ અંગેની રસપ્રદ ચર્ચા યાસ્ક આપે છે. તેમને શાકટાયનના મત વિષે આદર હોય તેવું જણાય છે. જે કે બધે તેઓ શાકટાયનના મતનો એક સરખો આદર કરતા નથી. જેમ કે ‘સત્ય’ પદના નિર્વચનના સંદર્ભમાં. આ પહેલાં એક વિગત નોંધવાની રહી ગઈ કે ઉપસર્ગોની ચર્ચા કર્યા પછી તેમણે નોંધ આપી છે કે તે ઉપેક્ષિતવ્યાઃ ‘તેમને ઝીણવટથી ચકાસીને જોવા વિચારવા’ ‘ઉપેક્ષા’ શબ્દને તેમણે તેના યૌગિકાર્થમાં જ પ્રયોજ્યો છે. તેનો ૩૯ અર્થ બંધાયોને પહેલાંનો આ સમય હશે એવું વિચારી શકાય.

કર્મ, કાર્મનામિક: સંસ્કાર: પ્રાદેશિક: વિકાર: પ્રદેશા: વગેરે પ્રયોગો યાસ્ક પોતાની પારિભાષિક રીતે કરે છે. તે ધ્યાનમાં ન લેવાય તો નિરુક્ત સમજવું મુશ્કેલ બની જાય. ‘યથો હિ નુ વા ઇતત્ !’ નિપાતોનો આટલો એક સામટો પ્રયોગ તેમના મિળજને વ્યંજિત કરવા જ થયો છે. વ્યંજના શાસ્ત્રમાં પણ કેવી કમાલ કરે છે. તેનું આ ઉદા. છે. આનન્દવર્ધને કાલિદાસના ‘અહો વતાસિ સ્પૃહણીયવીર્ય: !’માં નિપાતોની ભરમારમાંથી નિપજતી વ્યંજના તરફ નિર્દેશ કર્યો જ છે તેની અહીં જાણે પૂર્વભૂમિકા રચાય છે.

અધ્યાય ૧ પંચમ પાદમાં નિરુક્તની ઉપયોગિતા, તેના મહિમાની ચર્ચા યાસ્કે ઉપાડી છે. એ સંદર્ભમાં મંત્રોના આનર્થક્ય વિષેના કૌતસના મતને પણ વણી લીધો છે. પ્રથમ અધ્યાયના અન્ત સુધી આ સમગ્ર ચર્ચા ચાલે છે.

દ્વિતીય અધ્યાયના આરંભમાં યાસ્ક પહેલા બે પાદમાં નિર્વચન અંગેના સૂચનો આપે છે. તેને ‘સિદ્ધાન્તો’ કહેવા ન જોઈએ કેમ કે, નિર્વચનની સમગ્ર પ્રક્રિયા યાસ્ક જે રીતે વિચારે છે એ રીતે એમને મન એ એક જીવન્ત કોષીય વિગત હોય તેવું જણાય છે. એમાં જે દુરાગ્રહના આગ્રહના પણ સદન્તર અભાવનું વલણ, જે flexibility તેઓ બતાવે છે એ એમના જીવન્ત રસનું ઉદાહરણ બની રહે છે. કોઈ જાતની જડતા કે દુરાગ્રહ તેઓ સેવતા નથી. ફક્ત ન તુ એવ નિર્બંધાત્ ‘નિર્વચન ન કરવું એવું નહિ’ એ આગ્રહ એમની આસક્તિ, લગન અને જીવંત રસનો પરિચાયક બને છે. વ્યાકરણની પાંચ વૃત્તિઓ પણ સંશય જન્માવી શકે છે. માટે વ્યાકરણ શુદ્ધિનો પૂર્વગ્રહ કે દુરાગ્રહ ન રાખવો એવું કહેવાની હિમ્મત તેઓ ધરાવે છે. અને એ જ બતાવે છે કે ભાષા એક living organism સચેતન તંત્ર છે; તે ‘વાગ્દેવી’ છે, જીવંત મૂર્તિમતી છે અને તેને કોઈ બંધનો ન હોઈ શકે તેવું સ્વીકારવાની બૌદ્ધિકતા યાસ્કે કેળવી છે અને એવા નિખાલસ અભિગમની આપણી પાસે તેઓ અપેક્ષા પણ રાખે છે. યાસ્કના નિર્વચનના અભિગમની સ્કંદસ્વામી અને દુર્ગાચાર્યથી માંડીને પ્રો. સરૂપ, રાજવાડે, મહેન્દ્રજે, રાજા, સિદ્ધેશ્વર ભટ્ટાચાર્ય, ભાટે, પં. વિશ્વેશ્વર, અને અન્ય આધુનિક વિદ્વાનોએ ખૂબ જીણવટથી કરી છે. જેમાં આપણા મિત્રો ડૉ. રાજેન્દ્ર નાણાવટી, ડૉ. એ. ડી. શાસ્ત્રી અને ડૉ. વસન્તકુમાર ભટ્ટે પણ પોતાનો બહુમૂલ્ય ફાળો આપ્યો છે.

તો વાત એમ છે કે, વ્યાકરણ પ્રત્યે કોઈ ખેટા અનાદર તો નથી જ, પણ વ્યાકરણનું સર્વાધિક્ષ શાસન જે અનુપાણિન સમયમાં અથવા કહો કે શિષ્ટ classical સાહિત્યમાં જણાય છે તે તેમને મંજૂર નથી એવું ન કહીએ પણ સ્વાભાવિક રીતે તેઓ તેની બહુ પડી રાખતા જણાતા નથી. બસ આનન્દથી પોતાની શિષ્યમંડળી સાથે આશ્રમના ઉપવનોમાં વિહાર કરતાં કરતાં કોઈ નિર્વચન હાથમાં લે છે, તેના ઉદાહરણ રૂપે કોઈ ઋચ્યા ટાંકે છે. પછી તેમાં આવતા અન્ય શબ્દો પર પણ ધ્યાન આપે છે. તે બધાનું કોઈ જડખેસલાક નિયમાવલિને ધ્યાનમાં ન રાખીને જ નિર્વચન કહે છે. વળી પર્યાયો આપે છે, એ પર્યાયવાચી શબ્દનું નિર્વચન આપે છે, બીજી ઋચ્યા ટાંકે છે અને એમ વિદ્યાવિલાસ કરતાં કરતાં યાદ આવે ત્યારે મૂળ શબ્દ પર આવી જાય છે. અને ગણિતના શિક્ષક જેમ રીતના બે ત્રણ દાખલા ગણાવી દે પછી આખું મનોચત્ત પોતાના હોશિયાર વિદ્યાર્થીને હવાલે કરી દે એ રીતે અચાનક બહાર કરી દે કે ‘લો, આ થયાં ૨૧ પૃથિવીનાં નામો !’ પછી ભલે તેમાંના એક જ ‘ઝૌ’ શબ્દનું નિર્વચન કેમ ન કર્યું હોય ! અને આ બધું કરતે નિગ્ગનંદની મસ્તીમાંથી ક્યારે ય બહાર ન આવે ! તેઓ નિ. ૧-૧માં ‘આ’ સમજાવતાં ‘અર્વાક્’ એવો અર્થ આપે છે. ઘણીવાર વૈદિક

યાસ્કની કેટલીક વિશેષતાઓ]

[૬૫

શબ્દોનો લૌકિક અર્થો અને લૌકિક ભાષાનાં ઉદાહરણ પછી તેઓ આપે છે. વેદની ભાષા અને લોકભાષા વચ્ચેનું અંતર, વચ્ચેનો 'ડિવાઈડ' કદાચ એમના સમયમાં એટલો મોટો નહિ હોય! વચ્ચે વચ્ચે નાની નાની વાર્તાઓ. ઇતિહાસ પણ કહી ખેસે છે !

તો આપણે પણ ફરી મૂળ વાત પર આવીએ. યાસ્કાચાર્ય દૂર દૂર વિહાર કરીને યાદ આવે ત્યારે જાણે પૂછી લે છે કે, “હા, ભાઈ! ત્યારે આપણે શી વાત કરતા હતા? આમ્ જ્ઞાતમ્ !” અને મૂળ નિષ્વસ્તુની સમજૂતીનો દોર પકડી લે એ રીતે આપણે ફરી એમણે આપેલા નિર્વચનના સિદ્ધાન્તોની થોડી ઉલટ તપાસ કરી લઈશું તે પહેલાં ક્રમને સ્વભાવિક રીતે નેવે મૂકવાની તેમની વૃત્તિનો ફરી નિર્દેશ કરીએ કે ‘સીમ્’ અને ‘પ્ર’ નિપાતોની ચર્ચામાં જે ક્રમથી નિપાતોનો નિર્દેશ થયો છે તેને અવગણીને પહેલાં ‘પ્ર’ અને પછી ‘સીમ્’ની ચર્ચા એમણે કરી છે. આ યાસ્ક તો આલંકારિકોએ વિચારેલા કવિ-સંપ્રદાય જેવા છે, એમને એમનું વિશ્વ જોમ ફાવે તેમ ધુમાવવાની આદત પડી છે.

નિર્વચનના સિદ્ધાન્તો કહો કે માર્ગદર્શક સૂચનો વિષે વિદ્વાનોએ જે વાતો કરી છે તેનાથી તો સહુ અવગત છે જ પણ એક નવી વાત આપણે કરીશું. યાસ્ક જણાવે છે કે, ‘અર્થનિત્ય: પરીક્ષેત્’ સહુ એવું સમજાવે છે અને એ બરાબર જ છે કે અર્થની નિત્ય પરીક્ષા કરવી, અર્થને કેન્દ્રમાં રાખવો, અર્થ જ નિર્વચનની માસ્ટર-કી છે. સાધુ. પણ ‘અર્થનિત્ય:’ એ ક્યા પ્રકારનો સમાસ યાસ્કે કયો એ ગોઠવી શકાતું નથી. હા, પાઠ સુધારો. સૂચવી શકાય કે અર્થનિત્ય પરીક્ષેત્ પણ બાકી જેમ છે તેમ ધનશ્યામ:ની માફક વિશેષણ પૂર્વપદ કર્મધારય લઈએ, અને તેમ જ કરવું પડે તેમ છે, તો અર્થ જેવો નિત્ય (અશ?) એમ સમજૂતી આપવી પડે તે એસે તેમ નથી. ‘નિત્યાર્થ:’ કરીએ તો ‘નિત્ય એવો અર્થ’ એમ સમજાય જે પ્રસ્તુત વિગત લખી શકાય નહિ. ત્યારે આવી ગમ્મતો તો યાસ્કે ધણી કરી છે. અમે માનીએ છીએ કે અહીં text emendation પાઠ સુધાર ને અવકાશ છે.

વચ્ચે એક નોંધ રહી ગઈ; યાસ્કની માફક જ તો. તે યાદ કરી લઈએ. નામો આખ્યાનમાંથી જન્મ્યાં છે. તે પક્ષના સમર્થનમાં પૂર્વપક્ષનું ખંડન કરતાં પૃથ્વીના સંદર્ભનો ઉલ્લેખ આવે છે. પૂર્વ પક્ષીએ કહ્યું કે ‘પ્રથનાત્ પૃથિવી’ એવું સમજાવે છે તે કોણે પાથરી? પાથરનારો ક્યાં જીમો હતો? જવાબ એ છે કે, ભલા માણસ, દેખાવમાં પથરાયેલી જ છે ને!’ મૂળ શબ્દો છે. અથ વૈ દર્શનેન ‘પૃથુ:’ અપ્રથિતા ચેદપ્યન્યૈ: ! વાહ આ ‘પૃથુ:’ ક્યાંથી આવ્યું? સ્ત્રીલિંગી વિશેષણ ‘પૃથ્વી’ થાય. એક જ શ્વાસમાં યાસ્ક ‘પૃથુ:’ અને ‘અપ્રથિતા’ એમ ઉભયલિંગી પ્રયોગ કરી શકે છે એ મજાની વાત છે ?

હવે થોડી બીજી છૂટછાટોની નોંધ તારવીશું. ચોથા અધ્યાયમાં અનેકાર્થક એક શબ્દો-નેગમ-કાણ્ડનો પ્રારંભ થાય છે જે નિરુક્ત અધ્યાય ૪, ૫ અને ૬ ને આવરી લે છે. આપણી નોંધ કેવળ અધ્યાય ૪ પૂરતી સીમિત રાખીશું.

યાસ્કે ‘દમૂના:’ શબ્દના સંદર્ભમાં જે ઋચ્યા ટાંકી છે. તેમાં ‘અતિથિ:’ શબ્દ આવે છે. તેનું નિર્વચન આ રીતે અપાયું છે. અમ્યતિત: ગૃહાન્ પ્રતિ ‘જે ઘરો વિષે ગયેલો છે.’ અર્થાત્ જે ગૃહોમાં જાય છે. અહીં ‘ગૃહાન્’ પુલ્લિંગ દ્વિતીયા બ. વ.નું ૩૫ હોય તેવું જણાય છે. આપણે ‘ગૃહાણિ’થી ટેવાયેલા છીએ.

દાવને ॥ અકૂપારસ્ય ॥ આ શબ્દોના નિર્વચનમાં ઉદાહરણ ૩૫ જે ઋચ્યા ઉદ્ધૃત થઈ છે તેમાં ‘અકૂપારસ્ય’ દાવને એવો ક્રમ છે. યાસ્ક એ જ ક્રમમાં નિર્વચન સમજાવે છે. પણ મૂળ નિષ્વસ્તુમાં

ઉપર મુજબ ક્રમફર છે. આનાથી યાસ્કની સામે પડેલા નિધણ્ટુના રચયિતા યાસ્ક પોતે નથી એવી દલીલ દુર્ગાચાર્ય કરે છે. અને આધુનિકો તે દોહરાવે છે. પણ એવા બીજા પ્રમાણો છે કે જે પ્રસ્તુત નિધણ્ટુ અને નિરુક્ત બન્ને યાસ્કની રચનાઓ હોય એ વાતને પુષ્ટ કરે છે. આથી જો ઉપર નિધ-ણ્ટુમાં ક્રમભેદ જણાયો તો તેનાથી ગભરાવાની જરૂર નથી કેમ કે આપણે આગળ એકાધિક સ્થળે સ્વયંચું છે તેમ યાસ્ક આવી ચોકસાઈ ન જાળવવાની આદતવાળા તો છે જ. એમની ‘વ્યવસ્થિત અવ્યવસ્થા’નું આ એક વધારાનું ઉદાહરણ અને તે મૂળ નિધણ્ટુ પાઠમાંથી અહીં જોઈએ તો મોટી તકલીફ ઊભી થવાની નથી.

‘વ્યના:!’ પદના નિર્વચનમાં તેના અનેક અર્થોનો નિર્દેશ થયો છે. તે સંદર્ભમાં ‘વીત’ વાન’ પયસ: ઉસ્ત્રિયાયા:’ એવું ઉદા. આવે છે. અર્થ છે ‘ઉસ્ત્રિયા’ કહેતાં ગાયના દૂધને ખાઓ અને પીઓ. યાસ્ક નોંધે છે, ઉસ્ત્રિયા इति गोनाम। ‘ઉસ્તાવિન્ય અસ્યાં મોના:’ કેમ કે, એમાં અનેક ભોજો વહે છે. હવે મોના:’ શબ્દ પુ. પ્ર. બ. વ. છે. એના વિશેષણ રૂપે આવતું ‘ઉસ્તાવિન્ય:’ પદ એ સ્ત્રીલિંગી શબ્દ ‘ઉસ્તાવિની’નું પ્ર. બ. વ. છે. આ એનો મેળ આપણે એસાડી શકીએ નહિ પણ યાસ્ક માટે તો એ ડાખા હાથનો ખેલ હશે!

‘ક્રાણા:’ અને ‘વાશી’ શબ્દોનાં નિર્વચન અપાયાં છે. ઉદા. તેમાં છે-‘વાશીમિ: તશ્વત અશ્મન્મયીમિ:’ ત્યાં ‘વાશી’નો અર્થ વાણી પણ કરાયો છે. તેના સંદર્ભમાં ‘અશ્મન્મયીમિ:’ની સમજૂતી અપાઈ નથી. આપણે “અલંકૃતા વાણી” વડે એવો અર્થ લઈ શકીએ ?

‘સંવત્સર શબ્દના નિર્વચનના સંદર્ભમાં સપ્ત યુજ્જન્તિ વ. ઉદા. અપાયું છે. વેદમાં આ સાત કિરણો, સાત નામવાળા અશ્વ વગેરેને મિષે કરીને આપણે સાહિત્યશાસ્ત્રમાં પ્રચલિત એવા સાત પ્રકારના અર્થો જેવા કે, વાચ્યાર્થ, યૌગિકાર્થ, યોગરૂઢ, રૂઢયૌગિક, તાત્પર્ય, લક્ષ્યાર્થ અને વ્યંગ્યાર્થનો નિર્દેશ વાંચી શકીએ ખરા ? ત્રિનામિ ચક્રમાં અભિધા, લક્ષણા અને વ્યંગના ડોકિયું કરી શકે ખરી ? અસ્તુ.

સાતમા અધ્યાયમાં ‘તત્કો વૈશ્વાનર: ?’ એ પ્રશ્નના સંદર્ભમાં વિસ્તૃત ચર્ચા આવે છે. ત્યાં —અયમેવ અગ્નિ: વૈશ્વાનર: इति शाकपूणि: એવો સંદર્ભ આવે છે. ત્યાં, “યાદવનુપાત્તૌ મવત મધ્યનધર્મા એવ” એવું વાંચવા મળે છે. ભાવ એ છે કે અરણિ ધસીને સ્થૂળ રૂપે ગ્રહણ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી એ અગ્નિ વૈદ્યુતાગ્નિ છે. ગ્રહણ કરાયા પછી તે ભૌતિક અગ્નિ બને છે. અહીં યાવદ્ અનુપાત્ત: એવો પાઠ ફેર પણ મળે છે જે વધારે ગ્રાહ્ય છે. યાવદનુપાત્તૌમાં સપ્તમી છે જે વિશેષણરૂપે બંધ એસે નહિ.

આ સિવાય મૂળ નિધણ્ટુમાં જે શબ્દોનો ઉલ્લેખ છે તેમાં શબ્દોની મૂળ પ્રકૃતિ, અથવા પ્રથ-માન્તરૂપ અથવા મંત્રમાં પ્રાપ્ત વિભક્તિ વચન સાથેનું રૂપ એમ ત્રિવિધ નિર્દેશો આવે છે. ત્યાં કોઈ નિયમનું ચોક્કસ અનુસરણ જણાતું નથી.

આ રીતે આપણે યાસ્કની રજૂઆતની સૈદ્ધાંત વિશેષતાઓના સંદર્ભમાં કદાચ યાસ્કના માનસનો પણ પરિચય કેળવ્યો હોય તો તે વધારાની ફલશ્રુતિ લેખી શકાય. દૈવતકાણ્ડની એમની રજૂઆત કદાચ તેમને આપણી જાણના પહેલા અજ્ઞેયવાદી agnostic તરીકે ઓળખાવે તો પણ નવાઈ નહીં પામવાની!

મીમાંસક મૂર્ધન્ય કુમારિલ ભટ્ટ

જેઠાલાલ છા. શાહ, 'ભિમિલ'*

વૈદિક સંહિતાઓમાં જે વિચારો ખીજરૂપમાં વર્તમાન હતા તે બ્રાહ્મણોમાં અને ઉપનિષદોમાં અંકુરિત બની રહ્યા અને એના આધારે છ દર્શન શાસ્ત્રોની રચના થઈ. વેદનાં સત્યો જેવા માટે તેમ બ્રાહ્મણોમાં અને ઉપનિષદોમાં કર્મ અને જ્ઞાન અંગેના ઉપદેશને સ્પષ્ટરૂપે સમજાવવા માટે બ્રાહ્મણ શાસ્ત્રકારોએ સૂત્ર આકારે ષડ્દર્શનો રચ્યા છે. સાંખ્ય, યોગ, ન્યાય, વૈશેષિક પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તર મીમાંસા એમ તત્ત્વજ્ઞાનનાં આ છ દર્શનો છે. આ છ જે દર્શનો વેદનો આધાર લે છે એટલે તે આસ્તિક દર્શનો કહેવાય છે. આ છ દર્શનોમાં પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસામાં શ્રુતિનો આધાર વધુ લેવાયો છે. શ્રુતિ એટલે વેદો બ્રાહ્મણો અને ઉપનિષદો. પૂર્વમીમાંસા બ્રાહ્મણગ્રંથો પર નિર્ભર છે અને બ્રાહ્મણો ઉપનિષદોથી પહેલાં આવે છે એથી એનું નામ પૂર્વમીમાંસા પડ્યું છે. અને પછીનાં ઉપનિષદોનો આશ્રય લેવાથી વેદાન્તને ઉત્તર મીમાંસા કહેવામાં આવે છે. પૂર્વ મીમાંસાનું ખીજું નામ કર્મ મીમાંસા પણ છે. પૂર્વ મીમાંસાનો સર્વથી પ્રાચીન ગ્રંથ જૈમિનીય સૂત્રો છે. એમાં લગભગ ૨૫૦૦ થી વધુ સૂત્રો છે અને તે બાર અધ્યાયોમાં વિભક્ત છે. એનો ત્રીજો, છઠ્ઠો અને દશમો એમ ત્રણ અધ્યાય સિવાયના દરેક અધ્યાયમાં ચાર પાદ છે. દરેક પાદને વળી અધિકરણો છે. શંકર ભટ્ટે “મીમાંસા સાર સંગ્રહ”માં અધિકરણોની સંખ્યા લગભગ એક હજારની જણાવી છે. એ સૂત્રોમાં વૈદિક યજ્ઞ-વિધાનોની પ્રક્રિયા અને એની મહત્તાનું વર્ણન છે. યજ્ઞ પ્રતિપાદક વાક્યોની વ્યાખ્યા કયા પ્રકારે કરવી જોઈએ, કયા યજ્ઞોને કયારે, શા માટે, તેમ કયા પ્રકારે કરવા જોઈએ એનો નિર્ણય પૂર્વ મીમાંસામાં થયો છે. યજ્ઞ સંબંધી વ્યાખ્યાઓમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ જેવું કંઈ દેખાય, કંઈ ન સમજાય એવું હોય તો તે સમજાય એવું કરવા એમાં સંગતિ અને સામંજસ્ય સ્થાપિત કરવા જૈમિનિએ પોતાનો એ સૂત્ર ગ્રંથ લખ્યો છે.

વૈદિક યુગ પછી દર્શનોની ઉત્પત્તિ થઈ છે. વિદ્વાનો સૂત્ર ગ્રંથોને ઈ.સ. પૂર્વે ૬૦૦ થી લઈને ઈ.સ. પૂર્વે ૩૦૦ સુધીમાં મૂકે છે. જૈમિનીય સૂત્રો જૂનામાં જૂનાં મનાય છે. ક્રિયાપદ અને શબ્દ જૂના વખતથી માંડીને ઉપનિષદોના સમયપર્યંત યજ્ઞયાગાદિ ક્રિયાઓ અથવા તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયોમાં શંકાસ્પદ બાબતોની ચર્ચાના અર્થમાં વપરાતો. ઈ.સ. પૂર્વે ૧૪૦ પહેલાં તેનાં સૂત્રો ગ્રંથબદ્ધ પણ થઈ ચૂક્યાં હતાં. પહેલાના સમયનાં કેટલાંય શ્રૌત સૂત્રોમાં જૈમિનીય સૂત્રોમાંના તાત્પર્ય નિર્ણયના સિદ્ધાંતોનો ઉપયોગ થયેલો સ્પષ્ટ પ્રતીત થતો હોવાથી પણ તેની પ્રાચીનતા સિદ્ધ થાય છે.

જૈમિનીય સૂત્રોના જૂનામાં જૂના ટીકાકાર વૃત્તિકાર નામથી ઓળખાય છે. શબ્દ પોતાના ભાષ્યમાં તેમને વારંવાર લગવાન કહીને સંબોધે છે. આનંદગિરિ જેવા ગ્રંથકારો વૃત્તિકારનું ઉપવર્ણ નામ હોવાનું જણાવે છે, પરંતુ શાબ્દ ભાષ્યમાં તેમ કુમારિલ ભટ્ટના ‘તત્ત્વવાર્તિક’માં વૃત્તિકાર અને ઉપવર્ણ એ બેના જુદા ઉલ્લેખો કરાયા હોવાનું પણ સ્પષ્ટ જણાય છે. તેમનો વૃત્તિગ્રંથ ઉપલબ્ધ નથી. તેમના પછી ભવદાસ ભટુમિત્ર અને હરિનાં નામો પણ મળે છે, પણ એ મીમાંસકો ય ઇતિહાસમાં નામશેષ બની રહ્યા છે. મીમાંસા માટે આઘ પ્રસ્થાન કહી શકાય એવો ગ્રંથ શબ્દસ્વામીનું શાબ્દ ભાષ્ય જ છે. એમના એ ભાષ્ય ઉપર કુમારિલ, પ્રભાકર, ઉમ્મેક, શલિકનાથ, પાર્થ સારથિ મિત્ર-આદિથી લઈને વેંકટેશ્વર દીક્ષિત સુધીના ધણા મીમાંસકોએ ગ્રંથ-રચના કરી છે. મીમાંસકોમાં પ્રભાકર અને કુમારિલ ભટ્ટ મીમાંસા દર્શનના મુખ્ય વિચારકો ગણાય છે. એ બેમાં પણ કુમારિલના સિદ્ધાંતો વધુ બળવાન બની રહ્યા છે.

* સાહિત્ય, ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસી-સંશોધક, સાવલી (વડોદરા)

મીમાંસક મૂર્ધન્ય કુમારિલ ભટ્ટ]

અને એમની જ પરંપરા વધુ ચાલી છે. ભારતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં મીમાંસક મૂર્ધન્ય કુમારિલ ભટ્ટનું નામ સુવર્ણાક્ષરે લખવું પડે એમ છે. વિદ્વતા પ્રતિભા તેમ નિજ વ્યક્તિત્વ ધરાવતા કુમારિલ ભટ્ટ વસ્તુતઃ પોતાના સમયના યુગાન્તર ઉપસ્થિત કરનારા મહાપુરુષ થઈ ગયા છે. આજે પણ તેમના ગ્રંથોનું વિદ્વત્-સમાજમાં ધણું જીંચું સ્થાન છે. મીમાંસા દર્શનમાં તેમના સિદ્ધાંતો ભાટ્ટ મત નામે ઓળખાય છે. અને તે સિદ્ધાંતો મહદંશે તેમના પોતાના છે. ઉત્તર ભારતમાં તેમણે જ શંકરાચાર્ય પહેલાં બૌદ્ધોને પરાસ્ત કર્યા હતા. વેદ ધર્મનો પુનરુદ્ધાર વસ્તુતઃ કુમારિલ ભટ્ટે જ કર્યો છે.

અનેક પ્રમાણોના આધારે કુમારિલ ભટ્ટનો સમય વિદ્વાનો સાતમી શતાબ્દીનો પ્રથમાર્ધ માને છે. એસ.પી. પારિતના અભિપ્રાય પ્રમાણે તેમનો સમય ઈ. સ. ૫૯૦-૬૫૦ નો છે. શંકરમતાનુયાયિઓમાં શંકર અને કુમારિલ ભટ્ટના પરસ્પર મળવાની ઘટનાને વિશેષ મહત્ત્વ અપાય છે. પરંતુ શંકરાચાર્ય કુમારિલ ભટ્ટનું તુષાગ્નિમાં થયેલું મરણ પ્રયાગમાં જોયું હતું એવી શંકરાચાર્યના કેટલાક ચરિત્ર ગ્રંથોમાં આવતી વાત કેવળ કલ્પના જ છે. ઈ. સ. ૭૪૯ ના શાન્તરક્ષિતે પોતાના તત્ત્વ સંગ્રહમાં કુમારિલભટ્ટ અને એમના શિષ્ય ઉમ્મેકને વારંવાર નિર્દેશ કર્યો છે પણ તેમણે શંકરાચાર્યનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. વસ્તુતઃ કુમારિલભટ્ટ શંકરાચાર્ય કરતાં ૧૫૦થી ૨૦૦ વર્ષ પ્રાચીન હોવાનું પ્રતીત થાય છે. ઈ.સ. ૭૮૮-૮૨૦ના શંકરાચાર્યના જીવન સાથે કુમારિલભટ્ટનો સમય કોઈપણ રીતે બંધ બેસતો નથી. ગંગાનાથ જ્ઞાના મતાનુસાર કુમારિલનો સમય ૬૦૦-૬૬૦નો છે. તિમેટી ઇતિહાસ લેખક પ્રસિદ્ધ તારાનાથ કુમારિલને તિમેટમાં ઈ.સ. ૬૨૭થી ૬૫૦ સુધી રાજ્ય કરનાર સાડંગસાન ગામ્યોના સમકાલીન હોવાનું જણાવે છે. તિમેટી અનુશ્રુતિ અનુસાર કુમારિલ અને ઈ.સ. ૬૫૦ સુધીના ધર્મકીર્તિ નાલંદા વિદ્યાપીઠના અધ્યક્ષ આચાર્ય ધર્મપાલના શિષ્ય હતા અને ધર્મપાલ પછી નાલંદાના અધ્યક્ષ બનેલા આચાર્ય શીલભદ્રના સહાધ્યાયી હતા.

કુમારિલભટ્ટના જીવનની ઘટનાઓનો વિશેષ રૂપે પરિચય પ્રાપ્ત થતો નથી. તેમના જન્મસ્થાન અંગે પણ સાધનોને અભાવે નિશ્ચિતરૂપે કશું કહી શકાય એમ નથી. તિમેટી લેખક તારાનાથના કથનાનુસાર તેઓ દક્ષિણ ભારતના ચૂડામણિ રાજ્યની અંતર્ગત ત્રિમલય નામના સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થયેલા બૌદ્ધ પંડિત ધર્મકીર્તિના સંબંધી હતા. એ ચૂડામણિ રાજ્ય સંભવતઃ ચૌલદેશને કહેતા હશે. આ રીતે તો કુમારિલને દક્ષિણ ભારતના નિવાસી ગણવા પડે, પરંતુ ભારતીય પરંપરા આથી વિપરીત વાત કહે છે. આનંદગિરિના શંકર દિગ્વિજયના ઉલ્લેખ પ્રમાણે કુમારિલ ભટ્ટ ઉદ્દગ દેશથી આવીને દુષ્ટ મતાવલખી જોતો તેમ બૌદ્ધોને પરાસ્ત કર્યા હતા. ઉદ્દગદેશ પંજાબ અને કાશ્મીર પ્રદેશને માનવામાં આવે છે. આ ઉલ્લેખ પ્રમાણે કુમારિલ ઉત્તર ભારતના નિવાસી હોવા જોઈએ, વળી મીમાંસક શાલિકનાથે એમનો ઉલ્લેખ વાર્તિકકાર મિશ્ર નામથી કર્યો છે. આ મિશ્ર ઉપાધિ ઉત્તર ભારતના બ્રાહ્મણોનાં નામ સાથે સંબંધ હોવાનું સૂચવે છે. એથી પણ કુમારિલને ઉત્તર ભારતના નિવાસી માનવા સુક્તિસંગત પ્રતીત થાય છે. મિથિલા પ્રદેશમાં વળી જનશ્રુતિ છે કે કુમારિલ મૈથિલ બ્રાહ્મણ હતા. આ સંભવિત તો છે પણ એ માટે પ્રમાણોનો અભાવ છે.

કુમારિલના જીવનવૃત્ત અંગે તારાનાથે કરેલા ઉલ્લેખો ડૉ. સતીષચંદ્ર વિદ્યાભૂષણે પોતાના હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયન લોજીક (પૃ. ૩૦૩-૩૦૬)માં નોંધ્યા છે. તારાનાથના કથનાનુસાર કુમારિલ ભટ્ટ સુખી ગૃહસ્થ હતા. ધનધાન્યથી સમૃદ્ધ હતા. એમને ત્યાં ૫૦૦ દાસો અને ૫૦૦ દાસીઓ હતાં. ચૂડામણિ પ્રદેશનો રાજા તેમની માનમર્યાદા સાચવતો. તેમની સાથે બૌદ્ધ દર્શનના પ્રસિદ્ધ આચાર્ય ધર્મકીર્તિએ કરેલા શાસ્ત્રાર્થની અને એમાં પરાજિત બની રહેતાં કુમારિલ ભટ્ટે બૌદ્ધ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યાની વાત તારા-

નાથે જરા વિસ્તારથી વર્ણવી છે. ધર્મકીર્તિ ત્રિમલયના નિવાસી હતા. તેમના પિતાનું નામ કોરુનંદ બતાવાયું છે. તેઓ બ્રાહ્મણ હોવાં છતાં વૈદિક ધર્મ પ્રતિ તેઓ શ્રદ્ધાહીન હતા. બૌદ્ધ ધર્મ પ્રતિ વધુ શ્રદ્ધા જાગતાં તેઓ નાલંદા ગયા હતા અને તે વખતના નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલયના પીઠ સ્થવિર શ્રી ધર્મપાલની નિકટ રહીને તેમણે સમસ્ત બૌદ્ધ શાસ્ત્રોનું વિશેષતઃ ન્યાયશાસ્ત્રનું વિધિવત્ અધ્યયન કર્યું હતું. બૌદ્ધ ગ્રંથોથી પ્રતીત થાય છે તેમ એ પછી બ્રાહ્મણ દર્શનોના રહસ્યોથી જ્ઞાત બની રહેવા માટે તેઓ તે વખતના વૈદિક ધર્મના સર્વશ્રેષ્ઠ વિદ્વાન ગણાતા શ્રી કુમારિલ ભટ્ટને ત્યાં ગયા. અને નામ બદલીને પરિચારકના વેશે તેમના ધરમાં જ રહીને અધ્યયન કરવા લાગ્યા. તીવ્ર બુદ્ધિ એવા એ ધર્મકીર્તિએ ટૂંક સમયમાં જ વૈદિક દર્શનોના રહસ્યોમાં પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરી લીધી અને પછી પોતાના મૂળ બૌદ્ધ સ્વરૂપે પ્રગટ થઈને તેમણે ગુરુ કુમારિલ ભટ્ટને શાસ્ત્રાર્થનું આવાહન આપ્યું. એમની સાથેના એ શાસ્ત્રાર્થમાં કુમારિલ ભટ્ટ પરાસ્ત બની રહ્યા અને પછી પોતાના ૫૦૦ શિષ્યો સાથે તેમણે બૌદ્ધ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો.

બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં આવું વર્ણન છે, પણ એની પુષ્ટિ ભારતીય ગ્રંથોથી થતી નથી. ભારતીય ગ્રંથો દ્વારા તો એથી અવળી વાત જાણવા મળે છે. કોઈપણ શાસ્ત્રનું ખડન કરવું હોય તો એ શાસ્ત્રનાં રહસ્યો જાણી લેવાં આવશ્યક છે. મહિમંજરી (સર્ગ ૫ શ્લોક ૩૭ થી ૩૯) ગ્રંથથી તેમ શ્રી માધવાચાર્ય કૃત મનાતા શંકર દ્વિગ્વિજય ગ્રંથથી તો સ્પષ્ટ થાય છે કે કુમારિલ ભટ્ટે જ બૌદ્ધ દર્શનનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને માટે બૌદ્ધ ભિક્ષુ બની કોઈ બૌદ્ધ આચાર્ય પાસે બૌદ્ધ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કર્યું હતું. શંકર દ્વિગ્વિજયના કર્તાએ તો એ બૌદ્ધ ભિક્ષુનું નામ આપ્યું નથી પણ બૌદ્ધ દર્શનના ઇતિહાસથી જાણાય છે કે એ સમયે ધર્મપાલ (ઈ.સ-૬૦૦-૬૩૫) નામના બૌદ્ધાચાર્યની કીર્તિ ખૂબ પ્રસરી હતી તેઓ બૌદ્ધ ધર્મની પ્રધાન વિદ્યાપીઠ એવા નાલંદા વિદ્યાલયના અધ્યક્ષ હતા. સ્વયં વિજ્ઞાનવાદી હતા. પરંતુ યોગચાર અને શૂન્યવાદના પણ તેઓ પારંગત આચાર્ય ગણાતા હોઈ એ અંગેના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો ઉપર તેમણે ટીકાઓ પણ લખી છે. વસુબંધુના 'વિજ્ઞાનિમાત્રતાસિદ્ધિ' ગ્રંથ ઉપર પણ તેમણે વ્યાખ્યાગ્રંથ લખ્યો, છે. આચાર્યદેવના પ્રસિદ્ધ શૂન્યવાદી ગ્રંથ “શતશાસ્ત્ર” ઉપર પણ તેમણે ‘શતશાસ્ત્ર વૈપુલ્ય ભાષ્ય’ નામક પાંડિત્યપૂર્ણ ભાષ્યગ્રંથ લખ્યો છે. આમ કુમારિલ ભટ્ટે આ સમયે બૌદ્ધાચાર્ય ધર્મપાલ પાસેની બૌદ્ધ દર્શનનું અધ્યયન કર્યું હોવાનું પ્રતીત થાય છે.

શંકરાચાર્ય વિષયક વિશેષ જ્ઞાન માધવ ભટ્ટના શંકરદ્વિગ્વિજય ગ્રંથમાં મળે છે તે પ્રમાણે કુમારિલભટ્ટ અંગેની વિશેષ માહિતી પણ એ ગ્રંથમાં જ ઉપલબ્ધ છે. એ ગ્રંથના કર્તા દર્શનશાસ્ત્રનો વિશિષ્ટ વિદ્વાન હોવાનું જાણાય છે. પરંપરા મુજબ વિચારણ્ય સ્વામી તરીકે પ્રસિદ્ધ એવા ગૃહસ્થાશ્રમ વખતના પંચદશી ઇત્યાદિ બૃહત્કાય ગ્રંથોના કર્તા શ્રીમદ્ માધવાચાર્ય આ ગ્રંથના પણ કર્તા હોવાનું મનાય છે. પરંતુ વિશેષ અનુશીલન કરતાં એ માન્યતા ઉચિત પ્રતીત થતી નથી. આ કાવ્ય ગ્રંથમાં અનેક ઇતિહાસ વિરુદ્ધ ઘટનાઓ આલેખાઈ છે. આ સંબંધમાં અત્રે અન્યત્ર વિચાર કર્યો હોઈ અત્રે એટલું જ કહીશું કે માધવાચાર્ય એવો સર્વશાસ્ત્રવેત્તા સમર્થ વિદ્વાન એવી ભૂલો ન જ કરે. એ ગ્રંથમાં આપેલા કુમારિલ ભટ્ટના જીવનક્રમમાં અનુશ્રુતિનું પ્રાબલ્ય ધણું છે. પરંતુ કુમારિલની વિદ્વતા, પ્રતિભા તેમ વ્યક્તિત્વ માટે એ ગ્રંથ જ વધુ ઉપયોગી છે. એમાં જાણીવ્યા મુજબ પ્રયાગમાં એક વેદપાઠી વિદ્વાન બ્રાહ્મણને ત્યાં કુમારિલનો જન્મ થયો હતો. એમનું મૂળ નામ સુવ્રહ્મણ્ય હતું. પ્રાથમિક શિક્ષણ તેમણે પિતા પાસે જ લીધું અને પછી વધુ અધ્યયન અંગે તેઓ કાંશી ગયા. કુશાગ્ર બુદ્ધિવાળા કુમારિલ ટૂંક સમયમાં જ એક મર્મજ્ઞ અને વાદપટુ વિદ્વાન બની રહ્યા. અધ્યયન દરમિયાન તેમણે વારંવાર અનુભવ્યું હતું કે વેદવિદ્યાના વિદ્વાનો તથા એમના શિષ્યોને પ્રબલ બની રહેલા બૌદ્ધો તરફની ઘણી કનડગત થતી હતી. એક દિવસ તેઓ કાશીની એક ગલીમાંથી જઈ રહ્યા હતા ત્યારે ત્યાંના એક મકાનના ઝડુખામાંથી તેમને રાજકુમારી

વેદવ્રતાના વૈદિક ધર્મની દુર્દશા માટે સૂચક એવા શબ્દોવાળો શ્લોક કહ્યું ગોચર થયો. તેમણે સાંભળ્યું.

નાગ્નિહોત્ર શ્રુતેર્ષોષો નાચારો વેદગ્રોધિતઃ ક્રમાભિહન્ત કિંભૂમઃ કાવેદાનુદ્ધરિષ્યતિઃ ।

આ સાંભળતાંજ બ્રહ્મચારી સુબ્રહ્મણ્યનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું તરત જ તેમણે ઉત્તર વાળ્યો.

માયુચોવર્ષસેદિષ્ટયા મદ્રેમદ્રં વવસ્તવ ઇષકૌમારિલોનામ વેદાનુદ્ધતું મુદ્યતઃ

આ પ્રમાણે રાજકુમારી સમક્ષ તેમણે વેદોના ઉદ્ધાર કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી અને પછી તો તેમનું અધ્યયન વધુ પ્રગાઢ બની રહ્યું. બૌદ્ધો સાથે અવારનવાર વાદવિવાદ કરતાં સુબ્રહ્મણ્યને લાગ્યું કે બૌદ્ધો સામે સારી રીતે ટકી શકાય એમ નથી. તરત જ તેઓ બિહાર ગયા અને વિનમ્રપણે આચાર્ય ધર્મપાલ દ્વારા તેમણે બૌદ્ધ દર્શનનું અધ્યયન શરૂ કરી દીધું તે વખતે તેમણે પોતાનું મૂળ સુબ્રહ્મણ્ય નામ બદલી કુમારિલ નામ ધારણ કર્યું હોવાનું જણાય છે. એક દિવસ આચાર્ય ધર્મપાલ વેદધર્મની સખત નિંદા કરવા લાગ્યા. આ નિંદા સાંભળતાં વૈદિક ધર્મી કુમારિલ ક્યું બોલ્યા તો નહીં પણ તેમની આંખોમાં આંસુ ઉભરાયાં. પાસે બેઠેલા બૌદ્ધ ભિક્ષુએ એ જોઈને આચાર્યનું ધ્યાન એ તરફ આકૃષ્ટ કર્યું. આચાર્ય સમજી ગયા કે આ કોઈ વેદવાદી બ્રાહ્મણ છે અને બૌદ્ધ દર્શનના રહસ્યોથી જાણતો બની રહેવા જ આમ ગુપ્ત રીતે અધ્યયન કરે છે. પૂછવાથી કુમારિલે પોતાનો સાચો પરિચય આપ્યો. રૂબરૂ અનેલા આચાર્યે તેમને દૂર કરવાનો આદેશ આપ્યો. પરંતુ ધર્મધ બૌદ્ધ ભિક્ષુઓએ કુમારિલને છત ઉપરથી નીચે પાડી નાખ્યો. સદ્ભાગ્યે કુમારિલ બચી ગયા અને તેમણે ગુરુને શાસ્ત્રાર્થનું આહવાન આપ્યું. સમર્થ વિદ્વાન બની રહેલા કુમારિલે તેમને પરાસ્ત કર્યા. કુમારિલના આ વિજયથી તેમની વિદ્વતાનો ધણો પ્રભાવ પડ્યો. તેમણે બૌદ્ધ દર્શનના સંસ્કૃત ગ્રંથો ઉપર પાશ્ચિમાં લખાયેલા ગ્રંથોનું પણ અધ્યયન કર્યું હતું. તેઓ વૈદિક દર્શનમાં તો પારંગત હતા જ અને આ રીતે વિપક્ષી દર્શનના સમર્થ જ્ઞાતા બની રહ્યા પછી તેમણે દિગ્વિજય માટે યાત્રા આરંભી. પહેલાં ઉત્તર ભારતના બૌદ્ધોને પરાસ્ત કરી પછી તેઓ દક્ષિણ પ્રદેશમાં ગયા. દક્ષિણ ભારતના કર્ણાટક પ્રદેશમાં તે વખતે સુધન્વા નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એ પ્રદેશમાં તે વખતે બૌદ્ધધર્મ તેમ જૈન ધર્મની બોલબાલા હતી. રાજા ન્યાયપરાયણ તેમ સર્વ-ધર્મો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવતો હોવા છતાં જૈન મત પ્રતિ તે વધુ શ્રદ્ધાળુ હતો. એની રાણી વેદધર્માનુયાયી હતી. કુમારિલ ભટ્ટે શાસ્ત્રાર્થ દ્વારા જૈન વિદ્વાનોને પરાસ્ત કર્યા અને એ પ્રદેશમાં વૈદિક ધર્મની મહત્તા પુનઃ પ્રસ્થાપિત કરી. તેમના સમયમાં જૈન વિદ્વાનો કરતાં બૌદ્ધ વિદ્વાનો વૈદિક ધર્મ માટે વધુ આક્રમક બની રહ્યા હતા. પણ વ્યાપક પાંડિત્યવાળા કુમારિલ ભટ્ટે તો વિવિધ દર્શનોનું ગાઢ અધ્યયન કર્યું હતું. વધુ ગૌરવભરી હકીકત તો એ હતી કે તેમણે તો મૂળ પાલિ ત્રિપિટકોનો પણ પૂરો પરિચય પ્રાપ્ત કરી લીધો હતો. એટલે એમની સાથેના શાસ્ત્રાર્થમાં બૌદ્ધ પડિતો છેવટે પરાસ્ત બની રહેતા.

વૈદિક ધર્મકાષ્ઠને દૃઢપણે પુનઃ સ્થાપિત કરીને કુમારિલ ભટ્ટે પોતાની જે સ્વતંત્ર ગણાય એવી પરંપરા ચલાવી છે તે આજે પણ અસ્પૃશ્ય રીતે વિદ્યમાન છે.

શ્રી કુમારિલ ભટ્ટે શબ્દ સ્વામીના મીમાંસા ભાષ્ય પર જે ટીકા લખી છે તે વાર્ત્તિક નામથી પ્રખ્યાત છે અને તે ત્રણ ભાગમાં વિભક્ત છે. મીમાંસાના આધાર સ્તંભ આવા એ ત્રણ વૃત્તિગ્રંથોનાં નામ શ્લોક વાર્ત્તિક, તંત્ર વાર્ત્તિક અને દૂપટીકા છે. એમાં (૧) શ્લોક વાર્ત્તિક ગ્રંથમાં ૩૦૯૯ શ્લોકો છે અને તેમાં પ્રથમ અધ્યાયના પ્રથમપાદતર્કપાદની વ્યાખ્યા છે (૨) તંત્રવાર્ત્તિક આ ગ્રંથમાં પ્રથમ અધ્યાયના બીજા પાદથી લઈને ત્રીજા અધ્યાય સુધીની ગદ્યમય વ્યાખ્યા છે અને (૩) દૂપટીકા—આ ગ્રંથમાં અંતિમ નવ અધ્યાયોની સંક્ષિપ્ત ટીકા આપવામાં આવી છે.

મીમાંસક મૂર્ધન્ય કુમારિલ ભટ્ટ]

[૧૦૧

પાંડિત્યની દૃષ્ટિએ પ્રથમ બે વાર્તિકો અસાધારણ ગણાય એવાં છે. એમાં બૌદ્ધોના સિદ્ધાંતોની વિશેષતઃ દિહિ-નાગના પ્રમાણસમુચ્ચયની વિદ્વતાભરી સમીક્ષા કરીને પછી કુમારિલ ભટ્ટે મીમાંસા દર્શનના માન્ય સિદ્ધાંતોની યથાર્થતા પ્રદર્શિત કરી છે. કૃષ્ણદેવના તંત્રચૂડામણિ ગ્રંથમાં કુમારિલની અન્ય બે ટીકાઓનો ઉલ્લેખ મળે છે. એમાં એકનું નામ બૃહટ્ટીકા છે અને બીજી ટીકાનું નામ મધ્યમટીકા છે. તંત્રવાર્તિક એ બૃહટ્ટીકાનો સંક્ષેપ મનાય છે પણ એ બે ટીકાઓ હજુ સુધી ઉપલબ્ધ થઈ નથી. આ ટીકાગ્રંથો ઉપરાંત કુમારિલ ભટ્ટે ‘માનવ કલ્પસૂત્ર’ ઉપર પણ એક ટીકાગ્રંથ લખ્યો હોવાનું જણાય છે. એ ટીકાનો કેટલોક અંશ ઈ. સ. ૧૮૬૭ માં ડૉ. ગોદડરુકરે લાંબની પ્રગટ કર્યો હતો.

કુમારિલ ભટ્ટના ગ્રંથોથી તેમનું ભાષાજ્ઞાન અત્યંત વિસ્તૃત તથા વ્યાપક હોવાનું જણાય છે. તંત્ર વાર્તિકમાં તેમણે ભાષાઓના બે ભેદો દર્શાવ્યા છે (૧) આર્યોની ભાષા અને (૨) મ્લેચ્છોની ભાષા. આર્યોનું નિવાસસ્થાન આર્યાવર્ત માન્યું છે. કુમારિલ દ્રાવિડી યા તમિળ ભાષાથી પણ પરિચિત હોવાનું જણાય છે. પોતાના ગ્રંથોમાં તેમણે પારસી અર્થે યવન રોમ આદિ ભાષાઓનો નામોદ્લેખ કર્યો છે કુમારિલનું પ્રાકૃતોનું જ્ઞાન પણ આદરણીય છે. લાટ દેશની ભાષાથી પણ તેઓ પરિચિત હતા. શ્લોક વાર્તિકમાં તેમણે લખ્યું છે.

નહિ દ્રારશબ્દસ્ય સ્થાને લાટમાષા તોડન્યત્ર વારશબ્દો દ્રશ્યતે ।

એટલે કે લાટ ભાષા સિવાય અન્ય કોઈ ભાષામાં “વાર” શબ્દનું “દ્રાર” શબ્દના રૂપમાં પરિવર્તન થતું નથી.

કુમારિલ ભટ્ટના અનેક શિષ્યોમાં ત્રણ મુખ્ય છે (૧) મંડનમિશ્ર (૨) ઉમ્મેક અને (૩) પ્રભાકર. એમાં (૧) સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર એવા મંડનમિશ્ર ભારતના એક બહુશ્રુત પ્રતિભાસંપન્ન વિદ્વાન ગણાય છે. કુમારિલના મતને અનુસરીને મંડનમિશ્રે વિધિવિવેક, ભાવનાવિવેક અને વિભ્રમવિવેક તથા મીમાંસા, સૂત્રાનુક્રમણિ નામના ગ્રંથો લખ્યા છે. એમના પ્રથમ ગ્રંથ વિધિવિવેક ઉપર પ્રસિદ્ધ વેદાન્તી સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર એવા વાચસ્પતિ મિશ્રે “ન્યાય કણ્ઠિકા” નામની ટીકા અને શબ્દભોષ વિષયક તત્ત્વચિન્દુની રચના કરી છે.

(૨) ઉમ્મેક-હવે તો સપ્રમાણ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે કે માલતીમાધવ આદિ પ્રસિદ્ધ નાટકોના કર્તા ભવમૂર્તિ ઉમ્મેક નામથી પણ પ્રસિદ્ધ હતા. કુમારિલ ભટ્ટના શ્લોકવાર્તિક ગ્રંથ ઉપર તેમણે જ સર્વપ્રથમ “તાત્પર્યટીકા” નામક ટીકાગ્રંથ લખીને વાર્તિકનાં રહસ્યોનું ઉદ્ઘાટન કર્યું છે. એ ગ્રંથ રજૈટવાદ સુધી જ છે. શેષ ટીકાની પૂર્તિ કુમારિલના પુત્ર મનાતા જ્યમિશ્રે કરી છે. ગુણરતને તો તર્કરહસ્યદીપિકા (પૃ. ૨૦)માં લખ્યું છે કે ઉમ્મેકઃ કારિકાં વેત્તિ. ઉમ્મેક શ્લોક વાર્તિકના તર્ક મર્મશ વિદ્વાન મનાય છે. મંડનમિશ્રના ભાવના-વિવેક ઉપર પણ તેમણે ટીકા લખી છે. અને તે કાશીથી સરસ્વતી ભવન સિરિઝમાં પ્રગટ થઈ છે.

(૩) પ્રભાકર- મીમાંસાશાસ્ત્રમાં કુમારિલ ભટ્ટના મતની જેમ ગુરુ મત નામથી નવીન મતને જન્મ આપનાર પ્રભાકરને સંપ્રદાયમાં કુમારિલના શિષ્ય હોવાનું માનવામાં આવે છે. પણ પ્રભાકર અને કુમારિલના સિદ્ધાંતોના તુલનાત્મક અધ્યયન દ્વારા હવે મનાય છે કે પ્રભાકર કુમારિલના શિષ્ય નહીં પરંતુ એમના પહેલાંના મીમાંસક હતા. કુમારિલ ભટ્ટ શાખર ભાષ્યને અક્ષરશઃ અનુસરતા નથી અને સ્વતંત્ર વિચારો દર્શાવે છે, જ્યારે પ્રભાકર મૂળ સૂત્રો તેમ ભાષ્યને પૂરા વફાદાર છે. તેમણે શાખર ભાષ્ય ઉપર બૃહટ્ટી યા નિબંધમ્ અને લઘ્વી યા વિવરણ એમ બે ટીકાઓ લખી છે. મૂળ મીમાંસાનાં વિશિષ્ટ લક્ષણોને પ્રભાકરે

વધુ સારી રીતે જાળવ્યાં હોવાનું જણાય છે. આમ હોવા છતાં તેમની પરંપરા વધુ ચાલી નથી. કુમારિલના વિચારો જ વધુ જાળવાન બની રહીને ટકી રહ્યા છે.

ભાદ્ર મતના અન્ય આચાર્યોમાં પાર્થ સારથિમિત્ર (૧૨મું શતક), માધવાચાર્ય (૧૪મું શતક) અને ખરડદેવ (૧૭મું શતક) પોતપોતાની ગ્રંથસંપત્તિ તથા વિવેચન પદ્ધતિને કારણે મીમાંસક મૂર્ધન્ય ગણાય છે. પાર્થ સારથિમિત્રે ભાદ્ર મતના સિદ્ધાંતોને પુષ્ટ કરવા માટે તર્કરત્ન, ન્યાયરત્નાકર અને પ્રમેય બહુલ તેમજ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ શાસ્ત્ર દીપિકા એમ ચાર ગ્રંથની રચના કરી છે. માધવાચાર્યે મીમાંસાનાં અધિકરણોને ગ્રહણ કરી ન્યાયમાલાવિસ્તર નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે અને ભાદ્રમતમાં નબળામતના ઉદ્ભાવક ગણાતા ખરડદેવમિત્રે ભાદ્ર કૌસ્તુભ, ભાદ્ર દીપિકા અને ભાદ્ર રહસ્ય નામના ગ્રંથોની રચના કરી કુમારિલના મતોને વિશદપણે સમજાવ્યા છે. સોળમા સૌકામાં થયેલા કેરલ દેશના નારાયણે માનમેયોદય ગ્રંથમાં કુમારિલના સિદ્ધાંતોનું સરસ નિરૂપણ કર્યું છે. તેમ નારાયણ તીર્થમુનિના ભદ્ર-ભાષા-પ્રકાશમાં પણ કુમારિલની પરિભાષાનો પ્રકાશ છે.

શ્રી કુમારિલ ભદ્રે વસ્તુતઃ અકર્મણ્યતાની વિરુદ્ધ પુરુષાર્થ પ્રધાન કર્મમય ધર્મનો જ ઉપદેશ આપ્યો છે. અને એ જગતના ધાર્મિક ઇતિહાસમાં અપ્રતીમ છે. જગતને મિથ્યા દર્શાવીને કેવલ દુઃખમય દર્શાવીને એના તરફ નફરતભરી દષ્ટિથી જોવાવાળા ધર્મોને કારણે દેશમાં અકર્મણ્યતા વધી રહી હતી તે પરિસ્થિતિમાં પરસ્પર માવચન્તઃ શ્રેયઃ પરમ ધાસ્ત્યથ નો સંદેશ કુમારિલ ભદ્રે તો પાઠવ્યો છે. ગૌડપાદાચાર્યના જગતમિથ્યાત્વના સિદ્ધાંતને તથા બૌદ્ધોના શૂન્યવાદ, અગ્નતવાદ યા વિજ્ઞાનવાદ ને અસિદ્ધ કરવા માટે કુમારિલ ભદ્રે “અધુ” સત્ય છે, કશું અસત્ય યા મિથ્યા નથી” એવી પ્રખલપણે ઉદ્ઘોષણ કરી હતી. અને પોતાના તર્કો દ્વારા પોતાની એ વાત સિદ્ધ પણ કરી હતી.

સત્ય જ એવો અનુભવ છે કે જે પોતે જ પોતાનું યોગ્ય પ્રમાણ છે. કુમારિલ ભદ્રના મત પ્રમાણે પ્રમા અથવા યોગ્ય જ્ઞાનના સર્વ જગમોને આંતરિક યથાર્થતા રહી છે. જે શક્તિ સ્વયં અસ્તિત્વમાં નથી તેને કોઈ અન્ય દ્વારા અસ્તિત્વમાં લાવી શકાતી નથી. જ્ઞાનનાં સાધનોમાં ઇન્દ્રિયો અનુમાનની સંજ્ઞાઓ તેમ તેના જેવાં સાધનો હોય પરંતુ એ સ્વયં વિષયોને પ્રગટ કરે છે અને તેની યથાર્થતાને એ રજૂ કરે છે. પ્રત્યેક જ્ઞાન સત્ય હોય છે. સ્મૃતિ દોષના કારણે થતા ભ્રમને પણ કુમારિલ અભાવાત્મક માનતા નથી. એક વસ્તુ ખીજી વસ્તુ તરીકે જોવાય, રજ્જુમાં સર્પ જોવાય એમાં પણ બન્નેનું અસ્તિત્વ તો છે જ. રજ્જુ આ સ્થળે છે તો સર્પ અન્ય સ્થળે છે. સર્પ પણ છે તો જ એવો રજ્જુમાં ભ્રમ થાય છે. ભ્રમ થવાનું કારણ વિષયો નથી પણ ઇન્દ્રિયો ભૂલ કરે છે એ અંગે થતા મિથ્યા સંસર્ગને લઈને એવો ભ્રમ થાય છે. કુમારિલ એવા ભ્રમમાં આંતરિક એવો દોષ સ્વીકારે છે. જ્ઞાન પ્રત્યેનું કુમારિલનું વલણ સુખ્યત્વે તટસ્થ અને શાસ્ત્રીય છે. જ્ઞાન હંમેશાં પોતાનાથી સ્વતંત્ર એવા વિષયની હસ્તી સૂચવે છે. રજ્જુ-સર્પના ઉદાહરણમાં ભલે પ્રત્યક્ષ નથી તેમ છતાં એને અસત કે કલ્પિત માની શકાય નહીં. સર્પ-સ્મરણ પૂર્વાનુભવના પડેલા સંસ્કાર પર આધાર રાખે છે. અને છેવટે તો તે પોતાના આકાર જેવા બાહ્ય વિષયને સૂચવી દે છે. એવું એક પણ જ્ઞાન નથી જે પોતાનાથી બાહ્ય અને પોતાના જેવા વિષયને ન નિર્દેશતું હોય. સર્પ અહીં અને આ સમયે પ્રત્યક્ષ ન હોવા છતાં તેનો અનુભવ તો પૂર્વે થયેલો હોવો જ જોઈએ, કેમ કે એ વિના તો સૂત્ર અને સર્પની કલ્પના શક્ય જ ન બને. કુમારિલ ભદ્રે તો આ વિપરીત ખ્યાતિવાદ છે. વિપરીત ખ્યાતિનો શબ્દાર્થ છે અન્ય રૂપે ભાસવું યા દેખાવું. ન્યાય વૈશેષિક અને યોગમાં વિગતોની બાબતમાં ભેદ હોઈને પણ વિપરીત ખ્યાતિનો સ્વીકાર છે.

હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં થઈ ગયેલા અનેક વિદ્વાનોમાં સમર્થ અને મુખ્ય પ્રવર્તકને ગણવાય એવા વિદ્વાનોની સંખ્યા ઓછી નથી કુમારિલ ભટ્ટ પણ એવા જ એક યુગ પ્રવર્તક વિદ્વાન થઈ ગયા છે. મીમાંસા દર્શનમાં તેમના સમયને કુમારિલ યુગ નામ આપવું એજ સમુચિત છે. મીમાંસામાં તેમના જેવો પ્રકાશક વિદ્વાન અન્ય કોઈ થયો નથી. મીમાંસા દર્શનની જ્ઞાનમીમાંસા, તત્ત્વમીમાંસા તેમ આચાર મીમાંસા અંગેના સર્વ સિદ્ધાંતોનું કુમારિલ ભટ્ટ પોતાના વિદ્વત્ત્વોએ ટીકા-ગ્રંથોમાં વિશદ પણે વિવરણ કરે છે. તદુપરાંત એમના પોતાના જ ગણાય એવા પણ ધણા સિદ્ધાંતો તેમણે મીમાંસામાં પ્રચલિત કર્યા છે, અને તે જળવાન હોવાથી ટકી રહ્યા છે. તેમના કેટલાક સિદ્ધાંતો તેનો અન્ય દર્શન-કારોએ પણ પોતાના દર્શનોમાં આવરી લીધા છે. મૂળ મીમાંસામાં પ્રત્યક્ષ અનુમાન અને શબ્દ એ ત્રણ પ્રમાણ મનાતાં. પ્રભાકરે એમાં ઉપમાન અને અર્થાપત્તિ એમ બે પ્રમાણો ઉમેર્યાં અને સ્વીકારાયાં પણ ખરાં. કુમારિલ ભટ્ટે એ પાંચ પ્રમાણોમાં છઠ્ઠા પ્રમાણ તરીકે અનુપલબ્ધિ યા અભાવનો ઉમેરો કર્યો. પ્રભાકરને એ ગ્રાહ્ય ન લાગ્યું પણ એના સિવાયના મીમાંસકોએ એને આવકારી લીધું એટલું જ નહીં પણ મીમાંસાના વિરોધી એવા શંકરમતમાં પણ એનો સ્વીકાર થયો. કુમારિલ ભટ્ટની વ્યવહારિક માન્યતા-ઓનો પણ વેદાન્તમાં સ્વીકાર થયો છે. કહેવાયું છે કે વ્યવહારે માટ્ટનયઃ એટલે કે વ્યવહારમાં ભાટ મેલના સિદ્ધાંતોનો સ્વીકાર છે.

મીમાંસા દર્શનમાં કુમારિલના મતાનુયાયીઓનું જ અધિક સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે. પ્રખર વેદાન્તી પંચદશી આદિ વેદાન્તના બૃહત્કાય ગ્રંથોના સર્જક માધ્વાચાર્ય પણ એમણે પોતાના ન્યાયમાત્રા-વિસ્તર ગ્રંથમાં કુમારિલ મદ્દના મતને અવલંબીને રજૂ કરેલી મીમાંસા અંગેની વિવેચન પદ્ધતિને કારણે મીમાંસા મૂર્ધન્ય ગણાય એવા છે.

હિંદમાંથી બૌદ્ધ ધર્મનો લોપ થવાનાં જે ધણાં કારણો છે એમાં કુમારિલ ભટ્ટે કરેલા શાસ્ત્રાર્થો એમાં મેળવેલા વિજયો પણ એક મહત્ત્વનું કારણ છે તેમ તેમના સમયના ધર્મકીર્તિ જેવા પ્રખર બૌદ્ધ વિદ્વાન સામે ટકી રહેવું તેમ સ્વસિદ્ધાંતનું મંડન કરવું એ રમત વાત ન હતી. બૌદ્ધો સામેના વાદ્યુદ્ધનું પ્રથમ મંડાણ કુમારિલ ભટ્ટનું જ છે.

પંચરાત્રના વિષ્કંભકમાં પ્રતીક યોજના*

કમલેશકુમાર છ. ચૌક્સી *

પંચરાત્રનું સમગ્ર વિષય વસ્તુ અજોડ છે, કેમ કે આખાય સંસ્કૃત સાહિત્યમાં બહુ પ્રસિદ્ધ અને પ્રભાવક એવું મહાભારત યુદ્ધ અહીં થતું નથી. એની કથાવસ્તુ આમ છે :- દુર્યોધન એક યજ્ઞ રચે છે. ગુરુ દ્રોણ એ યજ્ઞના આચાર્ય બન્યા છે. યજ્ઞ પૂરો થતાં દ્રોણાચાર્ય દક્ષિણ તરીકે પાંડવોને એમનો ભાગ આપવાનો પ્રસ્તાવ દુર્યોધન સમક્ષ મૂકે છે. યજ્ઞ થકી પવિત્રાત્મા બનેલો દુર્યોધન મામા શકુનિની સલાહથી પાંચ રાત્રિઓમાં પાંડવોની ભાળ મળે, એ શરતે આનો સ્વીકાર કરે છે. પાંચ રાત્રિઓ પૂરી થાય એ પહેલાં જ વિરાટનગરમાં પાંડવોની હાજરી છે, એવી પ્રતીતિ થતાં દુર્યોધન પાંડવોને એમનો ભાગ આપવાની જાહેરાત કરે છે. અને આખીય કથાનો સુખદ અન્ત આવે છે.

અહીં કૌરવ-પાંડવોનું મહાભારત પ્રસિદ્ધ ઇતિવૃત્ત પૃષ્ઠભૂમિમાં રહ્યું છે. પાંચ રાત્રિઓમાં પાંડવોની ભાળ મેળવી લેવાય એ માટે મહાભારત પ્રસિદ્ધ વિરાટપર્વનો 'વિરાટની ગાયો હાંકી લાવવાનો પ્રસંગ' અહીં કેટલાક સામાન્ય ફેરફારો સાથે મૂકાયો છે.

એક બાબુ કવિ ભાસ સાહસ અને કાન્તિપૂર્વક આનું કથાનક ઘડે છે, તો ખીજી બાબુ આમાં વર્ણનો અને સંવાદોનું પણ વિશેષ ગણતરીપૂર્વકનું આયોજન કરે છે. કાવ્યના એ ભેદો પૈકી દૃશ્ય-કાવ્યમાં ભાવકવર્ગને ધારદાર સંવાદોની અને શ્રવ્યકાવ્યમાં કલાત્મક વર્ણનોની અપેક્ષા રહેતી હોય છે. એટલે દૃશ્યકાવ્યનો કવિ સંવાદો પરત્વે અને શ્રવ્યકાવ્યનો કવિ વર્ણનો પરત્વે પોતાની પ્રતિભા ખર્ચે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ ભાસ ખાસ કરીને 'પંચરાત્ર'ના સંદર્ભમાં એક વિશિષ્ટ પ્રકારના કવિ પ્રસ્થાપિત થયા છે. નાટ્યકાર હોવાથી સંવાદો માટે એમની પાસે અપેક્ષા રહે, પણ એમણે તો આ 'પંચરાત્ર'માં બહુ જ કલાત્મક વર્ણનો આપી, એ અપેક્ષા પણ પૂરી કરી છે.

'પંચરાત્ર'માં ત્રણેય અંકોમાં જે વર્ણનો છે, તેમાં પ્રથમ અંકમાંનું યજ્ઞનું અને ખીજી અને ત્રીજી અંકમાં છૂટા-છવાયા પ્રસંગોમાં આવતું યુદ્ધનું વર્ણન મુખ્ય છે યુદ્ધના વર્ણનમાં કવિ સ્વતંત્ર નથી, કેમકે પ્રવર્તિત યુદ્ધમાં જે ઘટનાઓ બની, એ પૈકી જે રીતના વર્ણન થકી કથા પ્રવાહ આગળ વધી શકે, અથવા તો કોઈ પાત્રનું આલેખન બાંધી શકાય એમ હોય, તે મુજબના વર્ણનો અહીં અપાયા છે. પરંતુ પ્રથમ અંકમાં 'સ્થાપના' પછી મૂકેલા વિષ્કંભકમાં જે યજ્ઞ સંબંધી વર્ણન છે, તેનાથી આગળના મુખ્ય કથાનક ઉપર કોઈ લાભ કે અસર પડવાની નથી. એટલે ત્યાં કવિએ સ્વતંત્ર અને અભીષ્ટ રીતે પોતાની પ્રતિભા યોજી છે, પરિણામે આ વર્ણનમાં ભારે ચમત્કૃતિ અનુભવી શકાય છે.

અહીં આપણે એ ચમત્કૃતિ અનુભવીએ, એ પહેલાં એક વાત ધ્યાન ઉપર લઈએ કે પંચરાત્રનો આ આખોય વિષ્કંભક અનેક રીતે ક્ષતિપૂર્ણ મનાયો છે. જેમકે :-

* શ્રી શેવડે ગુરુજી ટ્રસ્ટ અને સંસ્કૃત વિભાગ, ભાષા સાહિત્યભવન, ગુજ. યુનિ. દ્વારા આયોજિત 'ભાસ-પરિસંવાદ' (તા. ૨૬-૩૦ નવેમ્બર '૯૪)માં વંચાયેલ નિબંધ.

x વ્યાખ્યાતા, સંસ્કૃત વિભાગ, ભાષા સાહિત્યભવન, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

૧. આ વિષ્કંભકમાં આવતું આગનું વર્ણન બહુ વિસ્તૃત છે. એથી સહજ્યોને અનુભવાતા રસમાં અવરોધ ઊભો થાય એમ છે.

૨. અહીં આગની ગરમી, ભૂમિમાં નીચે સુધી પ્રસરી જતાં એક જ દરમાંથી સાપ નીકળતા વર્ણવ્યા છે. એવું માનીએ કે આગને લીધે સાપનું નીકળવું એ સ્વાભાવિક હોઈ શકે, પણ વધારે કે ઓછા નહીં પરંતુ પૂરા પાંચ સાપનું નીકળવું, એ ખૂબ જ અસ્વાભાવિક લાગે છે.

૩. વિષ્કંભકના આરંભમાં જ રંગમંચ ઉપર આવેલા પેલા બ્રાહ્મણો કુરુરાજની યજ્ઞસમૃદ્ધિનો ખ્યાલ આપે છે. અને વળી દુર્યોધને જે આ યજ્ઞ કર્યો છે, તેમાં ભારે માનવ સમુદાય ઉપસ્થિત છે, એવી છાપ ઊભી થાય તેવાં વર્ણનો છે. એ પછી બાળકોની ચંચળતાને લીધે આગ લાગે છે, એ રીતનું અહીં વર્ણન છે, જે સ્વાભાવિક લાગે. પણ યજ્ઞશાળામાં આગ લાગી જાય, અને ઉપસ્થિત લોકોના પ્રયત્ન પછી પણ એ શાન્ત ન પડે, એ કેવું કહેવાય? આટલી બધી માનવ અને સાધન બંનેની સમૃદ્ધિ ધરાવતા રાજની યજ્ઞશાળા આગમાં બળી જાય, અને આગ ત્યારે જ અટકે કે જ્યારે એને કંઈ બાળવાનું બાકી રહે જ નહીં, એ થોડુંક વિચિત્ર વર્ણન લાગે છે.

૪. તો વળી, આ આખાય વર્ણનનો સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરીએ, તો એમાં કમલંગ પણ દેખાય છે. જેમ કે આરંભમાં (શ્લોક-૬, ૮) યજ્ઞશાળામાં બળતા પદાર્થોનું ચિત્રણ છે. એ પછી ક્રમિક રીતે યજ્ઞશાળાની બહારના વાંસ, તાડવૃક્ષ વગેરેને બળતા અને એથી અનુભવાતાં દર્યોનું વર્ણન આવે છે. આ પછી (શ્લોક-૧૮માં) રહી રહીને પેલા બ્રાહ્મણો પૈકીનો પ્રથમ બ્રાહ્મણ યજ્ઞશાળામાં બળતા સુવા-અરણી વગેરેને પોતાના સાથી-મિત્રોને દર્શાવી રહ્યો છે. આ પૂર્વેના વર્ણનમાં અગ્નિ એટલે તો પ્રચંડ બતાવાયો છે કે તાડ જેવા ઝાડના મૂળને પણ બાળી મૂકે છે, તો એ પ્રચંડ અગ્નિમાં યજ્ઞશાળાના સુવા વગેરે પાત્રો તો ક્યારનાય બળી જવા જોઈએ. તો પછી, હવે આટલા વખત પછી એમને બળતા જોઈ જ કેવી રીતે શકાય? એટલે આ વર્ણન પણ અબુગતું લાગે છે.

આ પરિસ્થિતિમાં પંચરાત્રના આ વિષ્કંભક ઉપર સૂક્ષ્મતાથી વિચાર કરતાં ઉપરની કહેવાતી ક્ષતિઓનું તો સમાધાન મળે જ છે, એ ઉપરાંત ભારે ચમત્કૃતિ પણ અનુભવાય છે. તે એ રીતે કે વિષ્કંભક વૃત્ત એટલે કે થઈ ચૂકેલી અને વર્તિભ્યમાણ એટલે કે થનારી ઘટનાઓનું નિદર્શન કરાવવા પ્રયોજાતો હોવાથી, અહીં પણ આ આગનું વર્ણન મહાભારત નામે વૃત્ત ઘટનાનું પૂરેપૂરું નિદર્શન કરાવે છે. અથવા એમ કહો કે આ આગનું વર્ણન એ તો મહાભારત યુદ્ધ કથાના પ્રતીક તરીકે અહીં રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. વિચિત્રતા તો એ છે કે પંચરાત્રની પોતાની કથામાં મહાભારત યુદ્ધનો સ્વીકાર થયો નથી, પણ આના જ બહુ વિસ્તૃત વિષ્કંભકમાં ખૂબ જ ચાતુર્યપૂર્વક પરંપરાગત મહાભારતયુદ્ધની કથાને એના ઘટનાક્રમ સાથે વણી લીધી છે.^૧

પંચરાત્રની પ્રસ્તાવના-સ્થાપના પૂરી થતાં ત્રણ બ્રાહ્મણો રંગમંચ ઉપર પ્રવેશે છે. કુરુરાજની યજ્ઞ સમૃદ્ધિ જોઈ એથી પ્રસન્ન બનેલા એ બ્રાહ્મણો યજ્ઞસમૃદ્ધિનો ખ્યાલ આપતા જ હોય છે, કે ત્યાં જ ફટલાક ચંચળ બાળકો યજ્ઞના અગ્નિની સાથે રમત કરતા નજરે પડે છે. બ્રાહ્મણો એમને રોકે ન રોકે ત્યાં તો એમની એ રમતને લીધે આગ લાગે છે અને જોત જોતામાં તો આખીય યજ્ઞશાળામાં અગ્નિ પ્રસરી જાય છે.

અહીં આ વર્ણનમાં એ જોવાનું છે કે યજ્ઞના પવિત્ર અગ્નિ સાથે રમત કરનારા ચંચળ બાળકો છે; એમણે જ આગ લગાડી છે, અને એ આમે સહુ પ્રથમ યજ્ઞશાળાની પવિત્ર વસ્તુઓને જ બાળવાની

શરૂઆત કરી દીધી છે. હવે, આને મહાભારત કથાના સંદર્ભમાં ઘટાવીએ તો કુરુવંશરૂપી પવિત્ર અગ્નિ સાથે યોડા કરનાર દુર્યોધન-દુઃશાસન વગેરે બાળકો જ અથવા કહો કે બાલીશો જ છે, એમણે યુધિષ્ઠિર આદિ સાથે વૈર દર્શાવીને પરિવારમાં અગ્નિ લગાડ્યો છે, અને એ અગ્નિએ પરિવારના જ મહાનુભાવો કુન્તી, ગાંધારી, બીષ્મ વગેરેને બાળવાની = દુઃખી કરવાની શરૂઆત કરી દીધી છે.^૨

આમ અહીં અગ્નિના પ્રસારની સાથે સાથે મહાભારતની યુદ્ધ કથાનો પ્રસાર આરંભાય છે.

હવે આગળ જોઈએ તો અગ્નિ ફેલાવાથી જે પરિસ્થિતિ સર્જાઈ છે, તેનું વર્ણન કરતાં પ્રથમ બ્રાહ્મણ જણાવે છે કે-“પાસે આગેલા શ્વને બ્રાહ્મણ સહન નથી કરતો, તેમ યજ્ઞનો અગ્નિ નજીકના લૌકિક અગ્નિને સહન કરતો નથી.”^૩ અહીં યજ્ઞનો અગ્નિ એટલે કે જે ચૈત્યાગ્નિ છે, તે યુધિષ્ઠિર વગેરે પાંડવોનું અને લૌકિકાગ્નિ છે, તે કૌરવો = દુર્યોધનાદિનું ઉપમાન કહી શકાય.^૪ આગના પ્રસરણ દરમ્યાન હવે એવી સ્થિતિનું નિર્માણ થયું કે ચૈત્યાગ્નિ અને લૌકિકાગ્નિ જેમ એક બીજાને સહી શકતા નથી, તેમ પેલી બાબુ મહાભારત કથામાં ઘટેલી કેટલીક ઘટનાઓથી હવે કૌરવ-પાંડવો પણ એક બીજાને સહી શકતા નથી, એવી સ્થિતિનું નિર્માણ થઈ ચૂક્યું છે.

આમ છતાં, યજ્ઞનો કુંડ લીલા દર્ભથી વીંટળાયેલો હોવાને લીધે (આગ બધે ફરી વળી હોવા છતાં) અત્યંત બળી ગયો નથી, (સરખાવો-નાત્યર્થ ‘પ્લુષ્ટપૃષ્ઠા હરિતકુશતયા વેદી પરિવૃતા ।’ તત્રૈવ) તેમ કૌરવ-પાંડવો જે સ્થળે રહે છે, તે હસ્તિનાપુરનું અન્તઃપુર (પેલા યજ્ઞકુંડની જેમ) લીલા દર્ભ એટલે કે બીષ્મ અને ત્રિદુર જેવા મહાનુભાવોથી વીંટળાયેલું હોઈને હજી બળી શક્યું નથી બલ્કે ટકી રહ્યું છે, એવો નિર્દેશ અહીં જોઈ શકાય છે.

દરમ્યાનમાં પેલું આગનું વર્ણન આગળ ચાલે છે. બીજો બ્રાહ્મણ બચાવ કાર્યમાં જોડાયેલા લોકોનું વર્ણન કરે છે. એ જણાવે છે કે-“ચારિત્ર્યથી બ્રહ્મ થનાર કુટુંબમાં રહેલા સગાને જ્ઞાતિના ડરને લીધે જેમ દૂર કરવામાં આવે, તેમ આગના બચને લીધે ગભરાયેલા લોકો અગ્નિને દૂર ખસેડે છે.”^૫

આને મહાભારત કથાના સંદર્ભમાં મૂકીએ. ચારિત્ર્યથી બ્રહ્મ એવા દુર્યોધન પ્રમુખ કૌરવ કુટુંબમાં રહેલા પોતાના સગા દુર્યોધનને (એની જ્ઞાતિ = પરિવારની સાથે ક્યાંક સુમેળ સધાય નહીં, એવા) બચને લીધે ગભરાયેલા શકુનિ પાંડવોથી દૂર રાખે છે. પેલા અગ્નિને દૂર મૂકનારા મહાનુભાવો યજ્ઞમાં ભાગ લેવા સારુ દૂર-દૂરથી પધારેલા છે, અને એમના શિરે જાણે કે અગ્નિને દૂર રાખવાની જવાબદારી આવી પડી છે, એવું મૂળમાં વાતાવરણ જાહેર છે. કદાચ એ આશયથી કે મહાભારત કથામાં દુર્યોધનને એના સ્વજનોથી દૂર રાખવાનું કામ પરદેશથી = ગાંધાર દેશથી પધારેલા શકુનિ ઉપાડી લે છે, એ સૂચિત થાય. આમ અહીં એક તરફ પેલા આગના વર્ણનનો વિકાસ સધાય છે, તો બીજી બાજુ મહાભારત કથામાં ગાંધારરાજની ઉપસ્થિતિ અને પરિવારજનોને એક-બીજાથી દૂર રાખે તેવી વિવિધ ઘટનાઓનો નિર્દેશ અહીં મળી રહે છે.

હવે ત્રીજો બ્રાહ્મણ આગનું વર્ણન કરે છે. એ ધીથી ભરેલી ગાદીને શાન્ત પાડવા મથતા નિષ્ફળ લોકોનું વર્ણન કરે છે; અને એની ઉપમા બાળકથી ઉપરત અનેલી સ્ત્રી આંસુથી બીંબાઈ ગઈ હોવા છતાં બાળક પ્રત્યેના પ્રેમને લીધે (મનમાં ને મનમાં) બળતી રહે છે, એમ કહીને આપે છે.^૬ આ ઉપરથી મહાભારત કથા માટે એમ સમજી શકાય કે બાળકથી ઉપરત એવી નારી જેવા બીષ્મ વગેરે બાળક (= દુર્યોધન કે ધૃતરાષ્ટ્ર) પ્રત્યેના પ્રેમને લીધે બહારથી બીંબાયેલા = સુખી-લાગતા હોવા છતાં મનમાં તો બળી જ રહ્યા છે, એમ સૂચવાય છે. અર્થાત્ હવે ઘટનાક્રમે જે રીતે વળાંક

પંચરાત્રના વિષ્ણુલકમાં પ્રતીકયોજના]

લીધો છે, તેમાં લોકોની દૃષ્ટિમાં બીજમ વગેરે ભલે સમય મહાનુભાવો હોય, પણ એમના અંદરની સ્થિતિ એ છે કે એ લોકો કંઈ કરી શકવાની પરિસ્થિતિમાં રહ્યા નથી, એમનું સર્વસ્વ અગ્નિને (લૌકિકાગ્નિ) શરણે થઈ રહ્યું છે, અને એથી એમનું મન બળ્યા કરે છે.

ફરી પાછો હવે પહેલા આત્મણનો આગ વર્ણવવાનો વારો આવે છે. સમય પસાર થયો છે, એથી અગ્નિ પણ વૃદ્ધિ પામ્યો છે. એ વૃદ્ધિ પામેલા અગ્નિના વર્ણનમાં આ આત્મણ જણાવે છે કે-‘યજ્ઞની ગાડીને બાળવા માટે એ તૈયાર છે, પણ સૂકા ધાસમાં લીલોતરી હોઈને તે ધીરે ધીરે વામણો = મંદ પણ પડે છે. એટલામાં જ પવનનું ઝોકું આવે છે અને મંદ પડેલો એ અગ્નિ ઉગ્ર બને છે તથા રથના પૈડામાં પ્રવેશી જઈને હવે તો એ સૂચું જેવો ઉગ્ર બની ગયો છે.’

પેલી બાજુ મહાભારત કથા ઉપર વિચાર કરીએ તો કુરુરાજ = ધૃતરાષ્ટ્ર ચક્રવર્તી રાજા છે, એવી હસ્તિનાપુરથી ગાડીને લૌકિકાગ્નિ દુર્યોધન બાળી નાખવા ઉદ્યત બન્યો છે. દુઃશાસન વગેરે સૂકા ધાસની મદ્દથી એ વૃદ્ધિ પામત, પણ બીજમ, વિદુર, દ્રોણ જેવા મહાનુભાવો લીલોતરી તરીકે હાજર હોઈ એ ધીરે ધીરે વામણો થઈ રહ્યો હતો. એટલામાં જ પેલા દ્રૌપદી સ્વયંવર સમયના કર્ણના અપમાનરૂપ પવનનો ઝોક આવે છે. દ્રૌપદી-સ્વયંવરમાં અપમાનિત કર્યું અને દુર્યોધન (ક્રમશઃ પવન અને અગ્નિ) સંયુક્ત બનતાં જ ફરી પાછો વૈરનો અગ્નિ ભભકી જઈ છે, એ અહીં સૂચવાય છે.

દ્રૌપદી સ્વયંવર સુધી પાંડવો છૂપાયેલા હતા. તે હવે દ્રૌપદી સ્વયંવરમાં બહાર આવી ગયા છે. આ ક્રમિક રીતે આગળ વધતી મહાભારત કથાને વહેતી રાખવા માટે હવે બીજો આત્મણ મરણ પામેલા માનવીના શરીરમાંથી જેમ પ્રાણ નીકળે એમ દરમાંથી નીકળતા પાંચ સાપોને પોતાના બીજા એ સાથીદારોને દર્શાવી રહ્યો છે. ‘અહીં આગને લીધે સાપનું દરમાંથી બહાર નીકળવું એ વર્ણનમાં સ્વાભાવિકતા ઓછી લાગે છે, એમાંય વળી, એક નહીં, બે નહીં, પણ એકી સાથે પાંચ-પાંચ સાપ! આ થોડુંક વધારે પડતું કહેવાય. પણ કદાચ મહાભારત ઘટિત ઘટનાચક્રને જાળવી રાખવાનો સંકલ્પ લઈ બેઠેલા આપણા કવિ અહીં આ પ્રકારનું વર્ણન કરી રહ્યા છે, એમ માની શકાય.’^{૧૦}

મહાભારત કથામાં આગળ વધીએ તો હવે થોડાક સમય માટે ફરી પાછી હસ્તિનાપુરમાં, કૌરવ પાંડવો વચ્ચે શાન્તિ રહે છે, પણ અગ્નિ હજુ પણ બુજાયો તો નથી જ. એટલે શ્રુતક્રોડ, વનવાસ, અંજાતવાસ વગેરે ઘટનાઓ ઘટતી રહે છે. અને છેલ્લે દર-દર વનમાં ભટકતા અને અત્યાર સુધી કોટર (= અંજાતવાસ)માં છૂપાયેલા પાંડવો યુદ્ધ કરવા સારુ પ્રાણ = શક્તિ તરીકે બહાર આવી રહ્યા છે; ત્યાં સુધીનું ઘટનાચક્ર સૂચવવા માટે પેલા ત્રીજા આત્મણના મુખે આ વર્ણન મૂકાયું છે.-‘યજ્ઞના, પવન સાથેના અગ્નિ થકી બળતા વૃક્ષમાંથી બપોલરૂપી દેહમાં રહેલાં પક્ષીઓ પ્રાણની જેમ બહાર આવી રહ્યા છે.’^{૧૧}

અહીં એવી વ્યંજના પણ છે કે પાંડવો યુદ્ધ માટે બહાર આવવા ઇચ્છતા નથી, પરંતુ અત્યારે જે પરિસ્થિતિનું નિર્માણ થયું છે, તેમાં તો પોતાના ધરને જ બળવાનો વારો આવ્યો છે. એટલે અત્યાર સુધી એક યા બીજી રીતે ચૂપ રહેતા પાંડવો અંતે યુદ્ધ માટે બહાર આવી રહ્યા છે. આમ મહાભારત યુદ્ધની તૈયારી સુધીની ઘટના અહીં સૂચવાઈ છે.

મહાભારત યુદ્ધ જાહેર થઈ ચૂક્યું છે, અને એના પ્રથમ તબક્કામાં જ જે પરિણામો આવવા લાગ્યાં છે, જાણે કે એમનો જ નિર્દેશ ન કરતા હોય, એ રીતનું વર્ણન હવે પછી અહીં મૂકાયું છે.

જેમકે એક સૂકા ઝાડને લીધે બળી જતા કૂદ્યા-ફાદ્યા વૃક્ષોવાળા વનને જોઈ પહેલો બ્રાહ્મણ એક ચરિત્રહીન પુરુષ = દુર્યોધનને લીધે બળી જતા આખાય કૌરવ અને તદ્વિતર અભ્યાગત કુળોને દષ્ટિ-માંથી પસાર કરી લે છે.^{૧૨}

પરાપર આ જ વખતે બીજો બ્રાહ્મણ યજ્ઞના અગ્નિથી સળગી ઊઠેલા અને પવનથી હલાવાયેલા ઊંચા-નીચા થતા વાંસડાઓ તરફ નજર કરે છે.^{૧૩} એની આ નજરને સૂક્ષ્મતાથી જોઈએ તો મહાભારત યુદ્ધની આ પ્રથમ તબક્કાની પરિસ્થિતિનું ઇંગિત જોઈ શકાય. યુદ્ધ આરંભ થયાના આ દિવસોમાં ક્યારેક કૌરવપક્ષ તો ક્યારેક પાંડવ પક્ષ પેલા વાંસડાઓની માફક ઊંચો કે નીચો = હારતો કે જીતતો દેખાય છે.

અને વળી, ત્રીજો બ્રાહ્મણ દુરાચારી કુળમાં આવી પડેલો સજ્જન સ્ત્રી-દોષથી બળે એમ, એવું ઉપમાન આપીને ફરી પાછો ઝાડ પર ચોટેલી સૂકી વેલીથી વીંટળાયેલા વૃક્ષને વર્ણવે છે.^{૧૪} આ વર્ણનમાં મહાભારત યુદ્ધ દરમ્યાન મરણને શરણ થયેલા નિર્દોષ મહાનુભાવો મહારથીઓનો નિર્દેશ સહેજે કદપી શકીએ એમ છીએ.

હવે, આગના વર્ણનનો અન્તિમ તબક્કો આવે છે. જેમાં પહેલો બ્રાહ્મણ પેલા બીજા બે સાથી બ્રાહ્મણોને બીજું દૃશ્ય બતાવતાં કહે છે-“વૃક્ષ, છોડ અને ઝાંખરાવાળા આ બીજા કે ધરાઈને આહાર કરી, આ અગ્નિ દહાંને માર્ગે નદીમાં બીજા કે આચમન કરવા માટે ઊતરી રહ્યો છે.”^{૧૫}

આ વર્ણનમાં અગાઉ ઉપમાનો પ્રયોજ્યાં હતાં તેવાં કેઈ ઉપમાનો પ્રયોજ્યાં નથી. સીધું વર્ણન જ છે. મહાભારતકથાના સંદર્ભમાં આને જોઈએ તો યુદ્ધમાં વૃક્ષ, છોડ અને ઝાંખરા જેવા નાના-મોટા અનેક રથી-મહારથી લોકોનો ખાતમો કર્યા પછી હવે યુદ્ધનો અગ્નિ દહાંને = ભીખને બાળી એટલે કે હણીને શાન્ત પડવા માટે નદીમાં ઊતરી રહ્યો છે. અર્થાત્ ભીખવધ સુધીની મહાભારત કથાનો નિર્દેશ અહીં જોઈ શકાય છે.

આમ મહાભારત યુદ્ધનો મધ્યભાગ વર્ણવી હવે એના અન્તિમ તબક્કાનું નિદર્શન કરતું વર્ણન આ પછીના શ્લોકમાં આવે છે.^{૧૬} અહીં ‘ચિર’ મૂલે દગ્ધઃ પરશુરિવ રુદ્રસ્ય પતતિ!’ અર્થાત્ લાંબા સમયથી મૂળમાં બળી રહેલા તાડના વૃક્ષ (કૌરવકુળ)ને રુદ્રના કુહાડાની જેમ પટકાઈ જતું વર્ણવી લાંબા સમયથી એટલે કે અઢાર-અઢાર દિવસથી ચાલતા મહાભારત યુદ્ધનો અન્ત સૂચવી દીધો છે.

અને છેલ્લે આ આગના વર્ણનનો ઉપસંહાર કરતાં એક બાજુ યજ્ઞશાળામાં લાગેલી આગની તો બીજી બાજુ મહાભારતના યુદ્ધના અન્ત પછીની સ્થિતિનું માર્મિક વર્ણન આપ્યું છે. શાન્ત પડતા અગ્નિને અહીં પેલો ત્રીજો બ્રાહ્મણ સજ્જનના ક્રોધની સાથે સરખાવે છે અને જણાવે છે.^{૧૭} કે વૈભવ ધસાઈ જતાં જેમ સજ્જનની દાન કરવાની શક્તિ નાશ પામે, તેમ ઇંધણ ખલાસ થઈ જવાથી અગ્નિનું બળ નાશ પામ્યું છે.

અહીં યજ્ઞશાળામાં જેમ અગ્નિ શાન્ત થવાનું કારણ બીજું કાંઈ નથી, પણ બાળવા યોગ્ય પદાર્થોનો (= ઇંધણનો) અભાવ અગ્નિને શાન્ત પાડવામાં કારણ બની રહ્યો છે, તો પેલા મહાભારત યુદ્ધમાં પણ એના શાન્ત થવાનું કારણ શત્રુરૂપી ઇંધણનો અભાવ જ કારણ છે. ભીખ, દ્રોણ, શલ્ય, કર્ણ વગેરેને હણ્યા પછી બાકી રહેલો દુર્યોધન પણ હવે તો હણાઈ ચૂક્યો એટલે મહાભારત યુદ્ધ શાન્ત પડ્યું છે, એવું કદપન સહેજે થઈ શકે છે. તો વળી, પહેલો બ્રાહ્મણ-‘સ્વભાવથી મજબૂર વ્યસની વ્યક્તિ છેવટે ધરવખરી પણ વેચી મારે, એમ આ અગ્નિ પણ યજ્ઞના સુવા, ચરણી, દહાં

વગેરેને ખાઈ રહ્યો છે, એમ કહીને જાણે કે મહાભારત યુદ્ધના સ્વભાવથી મંજૂર એવા આ કૌરવ પાંડવ યોદ્ધાઓ કે જેમણે પોતાની ધરવખરી એટલે કે પિતરો, પિતરાઈ ભાઈઓ, સગા-સમ્બંધીઓ વગેરેને મારી નાખ્યા છે, તેનો તિરસ્કારપૂર્વક નિર્દેશ કરતા હોય, એમ લાગે છે.

અને છેલ્લે અંગ-ભંગ થયેલા નદી કિનારે ઊભા વૃક્ષને બળી ગયેલા બીજા વૃક્ષોને જળની અંજલિ આપતું વર્ણવીને પેલા મહાભારત યુદ્ધના અન્તે સ્વજનો રૂપી અંગોને ગૂમાવી એકેલા પરન્તુ પોતે બચી ગયેલા પાંચ-પંદર મહાનુભાવો દિવંગત સ્વજનોને જળની અંજલિ આપતા આલેખ્યા હોય, તેવા સ્વાભાવિક વર્ણનનું પ્રતિબિંબ સહૃદયના હૃદયમાં પડે છે.

આમ પંચરાત્રના આ વિષ્કંભક, કે જેમાં પ્રાથમિક દૃષ્ટિએ અનેક ઉણપો દેખાતી હતી, તેને આ પ્રતીક યોજનાથી સરસ કાવ્ય તરીકે રજૂ કરી શકાય છે. વળી, આ પ્રતીક યોજનાથી એક બાજુ પંચરાત્રના કથાવસ્તુમાં મહાભારત યુદ્ધ ન સ્વીકારીને કવિએ ભારે ક્રાન્તિ કરી પરંપરા સામે કંઈક વિશેષ સાહસ કયું છે, એમ અને એ સાહસમાં પણ પરંપરાગત મહાભારત યુદ્ધ કથાને ગર્ભિત રીતે સમાવી લઈ ભારે ચમત્કાર સર્જ્યો છે એમ બંને રીતે, આ લાંબો વિષ્કંભક કવિના એક સરસ અને સફળ આયોજન તરીકે અનુભવી શકાય છે.

પાદટીપ

• સરખાવો વૃત્તવર્તિષ્યમાણાનાં કથાંશાનાં નિર્દર્શકઃ ॥

1. પ્રા. પી. સી. દેવે સાહેબે આગના આ વર્ણનમાં વપરાયેલા કેટલાંક ઉપમાન વાક્યો પરથી સ્પષ્ટપણે કૌરવ-પાંડવ કથાના ઇશારા અનુભવ્યા છે, આખીય મહાભારત કથા નહીં, એ અહીં નોંધવું જોઈએ. જુઓ, પંચરાત્રમ્ની પ્રસ્તાવના.-પ્રકા. સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ, સન ૧૯૮૬, પૃ. ૬
2. દૂતધટોત્કચમાંની શકુનિને ઉદ્દેશી ધૃતરાષ્ટ્ર કહેલી આ ઉક્તિ અહીં ધ્યાન રાખવા જેવી છે. “તત્કુલસ્યાસ્ય વૈરાગ્નિર્બાલિષ્વપિ ન શામ્યતિ”-શ્લોક ૨૪
3. ‘ચૈત્યાગ્નિલૌકિકાગ્નિ’ દ્વિજ ઇવ વૃષલં પાશ્વે’ ન સહતે ।’ અંક ૧, શ્લોક ૬
4. યુધિષ્ઠિર વગેરે દેવતાઓના પુત્રો છે, એવી મહાભારત-પુરાણ પ્રસિદ્ધ માન્યતાની સાથે સરખાવતાં આ ઉપમાન ઉચિત બની રહે છે.
5. અગ્નિરગ્નિભયાદેષ મીતૈર્નિર્વાસ્યતે દ્વિજૈઃ ।
કુલે વ્યુત્ક્રાન્તચારિત્રે જ્ઞાતિર્જાતિભયાદિવ ॥ અંક ૧, શ્લોક ૭
6. શકટી ચ ધૃતપૂર્ણા સિચ્યમાનાપિ વારિણા । નારીવોપરતાપત્યા બાલસ્નેહેન દહ્યતે ॥ ૧/૮
7. પ્રા. પી. સી. દેવે આ ઉપમાન યકી કૌરવોના મૃત્યુથી બળતી ગાંધારી, પુત્રોના અકાળ મૃત્યુથી સળગી જતી દ્રૌપદી તેમજ અભિમન્યુના મૃત્યુથી દુઃખી થતી સુભદ્રાની યાદ સમજે છે, પણ એમ સમજવાથી આગના વર્ણનની સાથે સાથે પ્રવાહિત બનતી મહાભારત કથાનો ક્રમ ભંગ થતો હોઈ અમે આ પ્રકારની કદપના વિચારી છે.
8. एतां चक्रधरस्य धर्मशकटीं दग्धुं समभ्युद्यतो, दर्भे शुष्यति नीलशाद्वलतया वह्निः शनैर्वाग्मनः ।
वातेनाकुलितः शिखापरिगतश्चक्रं क्रमेणागतो, नेमीमण्डलमण्डलीकृतवपुः सूर्यायते पावकः ॥ ૧-૯

૯. વલ્મીકમૂલાદ્ દહનેન મીતાઃ તત્કોટરૈઃ પચ્ચ સમં મુજજ્ઞાઃ ।
સમં વિપન્નસ્ય નરસ્ય દેહાદ્ વિનિસ્સુતાઃ પચ્ચ યથેન્દ્રિયાણિ ॥ ૧-૧૦
૧૦. પ્રા. પી. સી. દેવે આ પાંચ સર્પોના વર્ણનમાં 'પાંચ'ને સૂચક માની લાક્ષાગૃહમાંથી નીકળી ગયેલા પાંડવોનો નિર્દેશ સમજે છે. જે ઉચિત પણ છે. પરંતુ અમારી આ યોજના માટે એમ માનવા જતાં મહાભારત કથાનો ઘટનાક્રમ ટૂટે છે, તો વળી, દરમાંથી પાંચ નહીં છ સાપનો નિર્દેશ કરવો ઉચિત રહેત, કેમ કે કુન્તીમાતા પણ પાંચ પાંડવોની સાથે હતા, એમ કોઈ કહે, તો એનું સમાધાન આપવું મુશ્કેલ બની રહે. આથી અમે આમ વિચારીએ છીએ.
૧૧. દહ્યમાનસ્ય વૃક્ષસ્ય સાનિલેન મલ્લાગ્નિના । કોટરાન્તરદેહસ્થાઃ સ્વગાઃ પ્રાણા ઇવોદ્ગતાઃ ॥ ૧-૧૧
૧૨. શુષ્કેનૈકેન વૃક્ષેણ વનં પુષ્પિતપાદપમ્ । કુલં ચારિત્રહીનેન પુરુષેણેવ દહ્યતે ॥ ૧-૧૨
૧૩. એતે વાતોદ્ધતા વંશા દહ્યમાના મલ્લાગ્નિના । ભાગ્યાનીવ મનુષ્યાણામુન્નમન્તિ નમન્તિ ચ ॥ ૧-૧૩
૧૪. લતયા સક્તયા સ્કન્ધે શુષ્કયા વેષ્ટિતસ્તરુઃ । નિવિષ્ટો દુષ્કુલે સાધુઃ સ્ત્રીદોષેણ દહ્યતે ॥ ૧-૧૪
૧૫. વનં સવૃક્ષધુપગુલ્મમેતત્ પ્રકામમાહારમિવોપમુજ્ય ।
કુશાનુસારેણ હુતાશનોઽસૌ નદીમુપસ્પ્રષ્ટુમિવાવતીર્ણઃ ૧-૧૫
૧૬. ગતો વૃક્ષાદ્ વૃક્ષં ચિતતકુશચીરેણ દહનઃ, કદલ્યા વિપ્લુષ્ઠં પતતિ પરિણામોદિવ ફલમ્ ।
અસૌ ચાગ્રે તાલો મધુપટલવ્રક્રેણ મહતા, ચિરં મૂલે દગ્ધઃ પરશુરિવ રુદ્રસ્ય પતતિ ॥ ૧-૧૬
૧૭. એતદ્ગ્નેર્બલં નષ્ટમિન્ધનાનાં પરિક્ષયાત્ । દાનશક્તિરિવાયસ્ય વિમવાનાં પરિક્ષયાત્ ॥ ૧-૧૭

(અનુસંધાન પાન ૯૨ નું)

૮. સી. એલ. શાસ્ત્રી, પી. સી. દેવે, સુરેશ દેવે સંપાદિત, 'મહાભારત સમાપવ', સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ, ૧૯૮૫, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૨૨
૯. જુઓઃ મ. ભા., અનુ. પર્વ, અ. ૧૬૦; કૂર્મ પુ. અ. ૧૮;
હરિવંશ પુ., ભવિષ્ય, અ. ૧૩૩; લિંગ પુ., અ. ૭૨-૭૩
પદ્મપુરાણ, સ્વર્ગ, અ. ૧૪-૧૫, ૨૬૬; અનન્તીમાં રેવાખંડ, અ. ૨૭-૨૮;
ભાગવત પુ., અ. ૭/૧૦
૧૦. રૂપમંડન (સંપાદન), મોતીલાલ બનારસીદાસ, વારાણસી, ૧૯૬૪, પૃ. ૪
૧૧. જુઓ, દીપાણીવ (સં.), પૃ. ૩૧
૧૨. 'કારયપ શિક્ષપમ્' (સં.) આનંદાશ્રમ, ૧૯૫૫, પૃ. ૧૩
૧૩. પુરાણ વિમર્શ (હિન્દી), ચૌખમ્બા પ્રકાશન, વારાણસી, ૧૯૬૫, પૃ. ૩૪૪
૧૪. 'મન્ડિયા ઇન ગ્રીસ', ૧૮૫૬, પૃ. ૧૨
૧૫. પુરાણ વિમર્શ, પૃ. ૩૧૨
૧૬. 'રૂપમંડન', પૃ. ૩
૧૭. મત્સ્ય પુરાણ (હિન્દી), પ્રથમ ખંડ, સંસ્કૃતિ સંસ્થાન, બરેલી, ૧૯૭૦, ભૂમિકા, પૃ. ૨૨

પંચરાત્રના વિષ્ણુભકતમાં પ્રતીકયોજના]

[૧૧૧]

શ્રી વલ્લભાચાર્યની પુષ્ટિભક્તિ

જયકિશનદાસ સાદાની*

પરબ્રહ્મ એક અદ્ભુત કલાકાર છે, જેની કલા કે લીલા આ સમગ્ર સૃષ્ટિ છે. સર્જન એ બ્રહ્મનો સ્વભાવ છે. તેને રમણ કરવાની ઇચ્છા થઈ તે એકલો રમી શકે નહિ, તે માટે ખીજની જરૂર પડી (બુ. આ. ઉ. ૧-૪-૩). બ્રહ્મ એકલું રમણ કરી શક્યું નહિ. માટે એકમાથી અનેક થવાની કામના કે ઇચ્છા એને થઈ. બ્રહ્મની આ કામના જ સૃષ્ટિ રચનાની શક્તિ છે. આને શ્રી વલ્લભાચાર્ય માયા કહે છે. આ માયા શક્તિ બ્રહ્મથી અભિન્ન હોવા છતાં આવિર્ભાવ અને તિરોભાવથી સૃષ્ટિનાં અનેક રૂપોમાં અભિવ્યક્ત થાય છે. વાસ્તવમાં બ્રહ્મ એક જ છે (બા. ઉ. ૬-૨-૧). ખીજું કોઈ ન હોવાને લીધે બ્રહ્મ જ સૃષ્ટિનું નિમિત્ત કારણ કે નિર્માતા છે. તે જ તેનું ઉપાદાન કારણ છે. જે તત્ત્વમાંથી સૃષ્ટિ થઈ છે તે બ્રહ્મ જ છે. એ જ સ્રષ્ટા અને એ જ સૃષ્ટિ છે અને એ જ લીલા અને એ જ લીલા પુરુષોત્તમ છે (બુ. ઉ. ૧-૪-૫). શ્રી વલ્લભાચાર્ય કહે છે કે બ્રહ્મનું આ અવિભક્ત સંયુક્ત સ્વરૂપ છે. માટે બ્રહ્મ અલૌકિક છે (તત્ત્વ નિર્ણય, ૬૨). તેની અલૌકિક લીલાઓ એ ભક્તિનો નિરંતર વહેતો પ્રવાહ જ છે.

ઋષિઓએ અનુભવ્યું કે બ્રહ્મ, સત્ અને આનંદ સ્વરૂપ છે. શ્રી વલ્લભાચાર્યના મતે સત્ તત્ત્વના આવિર્ભાવથી વિશાળ જગતની રચના થઈ છે. આમાં ચિત્ અને આનંદ તત્ત્વો તિરોહિત રહેલાં છે. સમસ્ત પ્રાણધારી જીવોનો આવિર્ભાવ સત્ અને ચિત્માંથી થાય છે. આમાં આનંદ તત્ત્વ તિરોહિત રહે છે, પણ પ્રાણી માત્રના હૃદયમાં અનંતર્યામી રૂપે આનંદ નિહિત રહે છે. આમ આનંદ તત્ત્વને અનુભવવા જીવ વ્યાકુળ રહે છે. હજારો વર્ષોથી પ્રભુના વિયોગને લીધે જીવ બેબાકો બની જાય છે. તે પ્રભુને મળવા તીવ્ર તાપ અને કલેશ અનુભવે છે. તિરોહિત આનંદને ફરી પામવા તે તત્પર થાય છે. આ તીવ્ર લાલસા જીવના હૃદયમાં ભક્તિનો સંચાર કરે છે. અહીંથી જ ભક્તિ પાંગરે છે. પ્રભુ-વિરહની વેદનાથી વ્યથિત જીવ અત્યંત વિનમ્ર અને શ્રદ્ધાથી અભિભૂત થાય છે. તેનો અહંકાર અને મોહ તરત જ ખરી પડે છે. એવી આધ્યાત્મિક અવસ્થામાં ભક્ત જે ભાવો અને વિચારો અભિવ્યક્ત કરે છે, તે ઉદ્દગીથ કે ઉચ્ચ સ્વરમાં ગવાયેલાં ગીતો બની જાય છે. વૈદિક ઋચાઓમાં આ ગીતો આપણને મંત્ર રૂપે મળેલાં છે. સંહિતા સાહિત્યમાં ભક્તિ માર્ગનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ થયેલો છે. ઋગ્વેદમાં (૧-૨૨-૨૦) વિષ્ણુની ઉપાસનામાં લખેલી ઋચાઓ ઋષિઓની ભક્તિ-ભાવનાને વાચ્યા આપે છે. ભક્તો વિષ્ણુને પરમ પદ પર બેઠેલા જુએ છે. બાણ કે તે અનંત આકાશનું સૂર્ય જેવું તેજસ્વી ચક્ર છે. કદાચ અહીંથી જ વૈષ્ણવ ભક્તિનો આરંભ થાય છે. સૂર્યનાં વિષ્ણુ રૂપે દર્શન કરવાં એ પ્રાચીન કાળમાં બાણ કે એક પરંપરા રહી છે. સૂર્યને પોષણ કરનાર વિષ્ણુ રૂપે પ્રાર્થના કરતો ઋષિ ઇષ ઉપનિષદમાં (શ્લો. ૧૫) કહે છે કે હું પૂષણ તમારું સુખ સ્વર્ણ પાત્રથી ઢંકાયેલું છે. તમે આ આવરણને ખસેડી દો જેથી હું તમારાં અલૌકિક સાચા સ્વરૂપનું દર્શન કરી શકું. આમાં ભક્તનો વિનમ્ર ભાવ નજરે પડે છે. ભક્તિ શબ્દનો સીધો પ્રયોગ સર્વ પ્રથમ શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ (૬-૨૩)માં થયેલો છે. ઋષિ પોતાના દિવ્ય આધ્યાત્મિક પ્રવચનને સમેટતાં કહે છે કે

* સંપાદક, ભારતીય ભાષા પરિષદ, કલકત્તા

જેની ઈશ્વરમાં અત્યંત ભક્તિ છે અને તેવી ગુરુમાં છે, તે મહાપુરુષોની અલૌકિક વાણી બધાં તત્ત્વોને પ્રકાશિત કરે છે. ઉપનિષદોની આ મંગલમયી વાણી કાલાન્તરે વૈષ્ણવ ભક્તિ રૂપે વિકસી.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા ઉપનિષદોનો સાર છે. તે બ્રહ્મવિદ્યા અને યોગશાસ્ત્ર છે. આમાં શ્રીકૃષ્ણ અનુનને શરણાગતિ ને ભક્તિ યોગનો ઉપદેશ આપતાં કહે છે કે મારો ભક્ત મને ખૂબ જ પ્રિય છે. ભક્તિયોગને આત્મસાત કરવા માટે ગીતાના અંતિમ અધ્યાયમાં તેઓ શરણાગતિનું રહસ્ય સમન્વતાં કહે છે કે બધા ધર્મો ત્યજી મારે શરણે આવ અને આગળ કહે છે કે હું તને બધાં પાપોથી મુક્ત કરીશ કોઈ પણ જાતનો શોક કે ચિંતા કરતો નહિ. દરેક શરણે આવેલા ભક્ત માટે આ ભગવાને આપેલું શાશ્વત આશ્વાસન છે.

ભક્તિનું પૂર્ણ સ્વરૂપ શ્રીમદ્ ભાગવતમાં મળે છે. આ તો જ્ઞાન, ધર્મ અને ભક્તિના સમન્વયનો અપૂર્વ ગ્રંથ છે. શ્રી વલ્લભાચાર્યના પૂરોગામી આચાર્યોએ ઉપનિષદ બ્રહ્મસૂત્ર અને ગીતાને જ પ્રસ્થાનત્રયી રૂપે માન્ય કરેલાં. શ્રી વલ્લભાચાર્ય તેઓમાં શ્રીમદ્ ભાગવતનો સમાવેશ કરી પ્રસ્થાન ત્રયુષ્ટય રૂપે એનો આદર કર્યો. શ્રીમદ્ ભાગવત વસ્તુતઃ ભક્તિરસનો અવિરત પ્રવાહ છે. આના રસપાનથી ભક્તો ધન્ય થઈ જાય છે. ખરી રીતે જોતાં જો બ્રહ્મસૂત્ર બ્રહ્મની જ્ઞાનમયી વ્યાખ્યા છે તો ભાગવત તેની રસમયી પ્રસ્તુતિ છે. બન્ને ગ્રંથો “જન્માદ્યસ્ય યતઃ”થી શરૂ થાય છે. શ્રી વલ્લભાચાર્ય બન્ને ઉપર બાળ્યે લખ્યાં છે, જે આજુબાજુ અને સુમોધિની-બાળ્ય નામે પ્રખ્યાત છે.

શ્રી વલ્લભાચાર્ય શ્રી કૃષ્ણને પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમના સચ્ચુ સ્વરૂપે માને છે. ભક્તોને આનંદ આપવા શ્રીકૃષ્ણે સ્વેચ્છાએ માનવરૂપ ધારણ કરેલું અને પોતાની અદ્ભુત લીલાઓથી જનજનમાં ભક્તિનો સંચાર કરેલો. યદ્ય પુરુષ વિષ્ણુ એ જ શ્રીકૃષ્ણના રૂપમાં સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મ છે. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં તેમની દિવ્ય લીલાઓનું વિસ્તારથી વર્ણન છે.

ભગવદ્ લીલાનું ચુલુગાન એ ભક્તિની આધાર શીલા છે. શ્રીકૃષ્ણની લીલાઓ એ પ્રકારની છે : બાહ્ય અને આંતરિક. આ આંતરિક લીલાનું ફળ ભક્તિ છે. માટે શ્રી વલ્લભાચાર્ય કહે છે, લીલાક્ષીર સાગરમાં હૃદયરૂપી શેષ નાગ પર શયન કરનાર કલાનિધિ શ્રી પ્રભુને નમન કરે છે. સ્વયં લક્ષ્મી જાતે હજાર હજાર લીલાઓથી તેમની સેવા કરી રહ્યા છે.

નમામિ હૃદયે શેષે લીલા ક્ષીરાન્ધિ શાયિનં ।

લક્ષ્મી સહસ્ર લીલાભિઃ સેવ્યમાનં કલાનિધિમ્ ॥ (સુમોધિની મંગલાચરણ દશમ સ્કંધ)

પ્રભુની લીલાઓ પ્રાચીન કાલમાં જ હતી એમ નથી. તે તો કાયમ થતી જ રહે છે. પોતાની આહલાદિની શક્તિ લક્ષ્મી સાથે તેઓ નિત્ય ક્રીડા કરે છે, જેની અભિવ્યક્તિ આ સમગ્ર સંસાર છે. જ્યારે અંતઃકરણમાં આનંદ છવાય છે, ત્યારે ઉલ્લાસથી જે કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ લીલા છે. પરબ્રહ્મ પોતે જ લીલામય છે. તેથી તેમની બધી લીલાઓ નિત્ય છે.

ભગવાન લીલા કેમ કરે છે? શા માટે કરે છે? તો કહેવાનું કે લીલા તો એમનો સ્વભાવ છે. લીલા અહૈતુકી હોવાથી કોઈ બીજું પ્રયોજન નથી. લીલાઓનું પ્રયોજન લીલા જ છે. તે ભગવાનના રમણ માટે છે. આ આખી સૃષ્ટિ તેમની લીલા અને ક્રીડા છે. માટે ભગવાનની લીલાઓનો સાક્ષાત્કાર કોઈ બહારની પ્રક્રિયાથી મેળવી શકાતો નથી તે તો માત્ર ભગવાનના અનુગ્રહથી જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

ભારતીય ભક્તિ સાહિત્યમાં લીલાઓનું અપૂર્વ અભિનવ રૂપે સર્વોચ્ચ સ્થાન છે. અનંત દિવ્ય અને નિત્ય હોવાને લીધે તે અનિર્વાચનીય છે. રસરૂપ ભગવાન પોતે જ આનંદમય છે. તેથી ભક્તજનો તેમના ગુણો ગાયી આનંદિત થાય છે. ભગવાનની લીલાઓ માત્ર મુક્તિ પ્રદાયિની જ નથી પણ તે તો મુક્તિ કરતાં પણ પર એવી પરમ મુક્તિ આપે છે. આમાં જીવ જાતે જ ભગવદ્ લીલામાં પ્રવેશ

શ્રી વલ્લભાચાર્યની પુષ્ટિભક્તિ]

[૧૧૩]

કરી ભગવદીય આનંદને અનુભવે છે. આ લીલાઓનું ગુણગાન કરવાથી ભક્તિ દઢ થાય છે. ભક્તિના મર્મને સમજવા ભાગવતમાં વર્ણવેલી વિવિધ લીલાઓનું અનુશીલન આવશ્યક છે.

આ બધી લીલાઓનાં ભક્તો ભગવાનની અનંત છબી અને રૂપોનાં દર્શન કરે છે. ભાગવત તો વેદ રૂપી કલ્પવૃક્ષનું મધુરત્તમ ફળ છે. આમાં વર્ણવાયેલી દશ લીલા રૂપી અમૃતનું પાન કરવાથી ચાર પ્રકારની મુક્તિ મળે છે :

[૧] સાક્ષોક્ય મુક્તિ :- શ્રીકૃષ્ણના દિવ્ય લીલાધામમાં પ્રવેશ

[૨] સામીપ્ય મુક્તિ :- શ્રીકૃષ્ણની પાસે બેસવું તેમના ચરણોના શરણમાં નિવાસ કરવો.

[૩] સાંરૂપ્ય મુક્તિ :- શ્રીકૃષ્ણ સાથે સખા ભાવે રહેવું (જેમ ગોવાળોના બાળકોને હવું તેમ).

[૪] સાયુજ્ય મુક્તિ :- શ્રીકૃષ્ણની અખંડ આનંદ રૂપી રાસ લીલામાં પ્રવેશ.

આ ચાર મુક્તિઓથી પર ભગવાનના અનુગ્રહથી ભક્તને 'ભગવાનંદ' કે 'પરમામુક્તિ' મળે છે, જેથી તે ભગવત લીલામાં પ્રવેશ પામી સદા અપૂર્વ આનંદને અનુભવે છે. શ્રી વલ્લભાચાર્ય આને સ્વરૂપાનંદ કહે છે. અને આ અનુભવનાં પરમ ફળને પરમાનંદ કહે છે. આ ફળ ભગવદ્ અનુગ્રહથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. પુષ્ટિ માર્ગમાં અનુગ્રહ એજ સાધન અને એજ સાધ્ય છે. શ્રી વલ્લભાચાર્ય પોતાના વિવિધ ગ્રંથોમાં પુષ્ટિ માર્ગનું દર્શન, સિદ્ધાંત અને ભક્તિ તત્ત્વનું વિશદ રૂપે પ્રતિપાદન કરે છે.

ભક્તિની વ્યાખ્યા :-

ભક્તિનાં બે સ્વરૂપો પ્રાચીન કાળથી જોવા મળે છે. એક વૈદિક માર્ગ, જેમાં જ્ઞાન અને ભક્તિનો સમન્વય થાય છે. તૈત્તિરીય ઉપનિષદ (૨-૧-૧)માં ભગવાનના નિર્ગુણ નિર્વિશેષ અને સગુણ સર્વશેષ બંને રૂપોનું નિરૂપણ છે. એક બાજુ બ્રહ્મને સત્યમ્, જ્ઞાનમ્, અનંતમ્ એ રૂપે કહ્યાં છે- તો બીજી બાજુ ભગવાનના સગુણ રસાત્મક રૂપને પ્રતિષ્ઠિત કર્યું છે. જે રસ રૂપે બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે, તે આનંદ ધ્વનિ છે (એજન ૨-૭-૧). છાંદોગ્ય ઉપનિષદ (૧-૧-૩) બ્રહ્મને બધા રસોમાં પરમ રસ રૂપે વર્ણવે છે. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદે બ્રહ્મને મધુરત્તમ મધુ કહ્યું છે. આ આખી સૃષ્ટિ જ મધુ છે.

શ્રીકૃષ્ણ એ જ બ્રહ્મનું સગુણ રસાત્મક સ્વરૂપ છે, પરમ પુરુષોત્તમ છે. પુષ્ટિ માર્ગે તેમને પોતાના આરાધ્ય દેવ માન્યા છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ એજ પુષ્ટિ ભક્તિ બને છે. આ મતમાં બાળકૃષ્ણની સ્વરૂપ સેવા મુખ્ય છે. તેથી વ્રજધીશ શ્રીકૃષ્ણનું ભજન સર્વભાવે કરવું જોઈએ. આમાં જે બાધાઓ આવે છે, તે અહંકાર અને લૌકિક પદાર્થો પ્રત્યેની આસક્તિ કે મમતાને કારણે છે. શ્રી વલ્લભાચાર્ય આને અહંતા અને મમતા કહે છે. આ બંને મળીને એક એવા પ્રપંચની રચના કરે છે, જેમાં જીવ અજ્ઞાનવશ બંધાઈ જાય છે. આના વ્યામોહમાં ભટકતાં તેઓ પ્રભુથી વિમુખ થાય છે. અહંતા અને મમતાને લઈ જીવ પોતાના સ્વરૂપને ભૂલી જાય છે, તે ભક્તિ અને દિગ્મૂઢ બની જાય છે. સ્વાર્થ સિદ્ધિથી પ્રેરાઈ તે ઉચિત અનુચિતનો વિવેક ગુમાવી બેસે છે. ભોગ્ય પદાર્થો મેળવવા આંધળા દોટ મૂકે છે. પાખંડ અને પાપમાર્ગનું અનુસરણ કરે છે. એક માત્ર શ્રીકૃષ્ણની સેવા અને શરણુ જ એને બચાવી શકે છે. મોહથી બનેલો આ વ્યક્તિગત સંસાર મિથ્યા છે. કરોળિયાની જેમ પોતે કરેલા જાળમાં જીવ ફસાય છે. આ મોહ પાશથી ત્યારે જ મુક્તિ મળે જ્યારે પોતાનાં સમસ્ત અહંકાર અને આશક્તિ અર્થાત્ અહંતા અને મમતાને શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણોમાં સમર્પિત કરીએ. ભગવાનની શરણાગતિ એજ અમોઘ સાધન છે. એનાથી પ્રભુનો અનુગ્રહ પ્રાપ્ત થાય છે. શરણાગતિનાં છ સાધનો છે. આ સાધનોને અપનાવીને પ્રભુના ચરણોમાં આત્મનિવેદન કરી શકીએ.

[૧] ભગવાનને અનુકૂળ રહેવાનો સંકલ્પ

[૨] ક્યારેય તેમનાથી પ્રતિકૂળ ન થવું.

[૩] પ્રભુમાં દૃઢ વિશ્વાસ

[૪] એ હંમેશા અમારું રક્ષણ કરશે

[૫] સંપૂર્ણ આત્મ સમર્પણ

[૬] નિતાન્ત દીનતા.

પોતાના પ્રિયતમ શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણોમાં શરણાગત બનીને 'સર્વદા ભાવેન' તેની સેવામાં તત્પર રહેવું એજ ભક્તિનું પરમ લક્ષ્ય છે.

પુષ્ટિ માગીય સેવા :-

પુષ્ટિ માગીય વૈષ્ણવો માટે નિત્ય સેવા કરવી તે અનિવાર્ય ધર્મ કે સનાતન કર્તવ્ય છે. સેવાના ત્રણ પ્રકાર છે : તનુજ્ઞ, વિત્તજ્ઞ અને માનસી. તનુજ્ઞ સેવા પોતાના શરીરથી કરવાની હોય છે. આનાથી અહંકાર મુક્ત થાય છે. વિત્તજ્ઞ સેવાથી લૌકિક પદાર્થો પ્રત્યે મમતા ઓછી થાય છે. આ બંને સેવાઓથી અહંતા અને મમતા શાંત થાય છે. આ બેમાં તનુજ્ઞ સેવા મુખ્ય છે. ભગવાનના સેવક બનવાથી હું સેવક છું આવી અહંતામાં બાધા પડે છે. માટે વિત્તજ્ઞ સેવા સાથે તનુજ્ઞ સેવા કરવી અત્યંત આવશ્યક છે. માનસી સેવા ભક્તના હૃદયમાં સદા ચાલતી રહેવી જોઈએ. તનુજ્ઞ અને વિત્તજ્ઞ સેવા સાધન રૂપ છે. માનસી સેવામાં ભક્ત પોતાના ચિત્તને સ્થિર કરે છે એટલે માનસી સેવા એ સર્વોત્તમ સેવા છે.

શ્રી યમુનાજીના સ્વરૂપ-ચિંતનથી પાપો નાશ પામે છે અને સેવાનાં ઉત્કૃષ્ટ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. જીવનમાં ભક્તિના સમસ્ત ભાવો નિરંતર ટકી રહે તે માટે શ્રી વલ્લભાચાર્યજીએ બાલકૃષ્ણની સેવાનું વિધાન ક્યું છે. આમાં ચાર સેવાઓ દિવસના પૂર્વાધમાં કરવાની હોય છે. મંગલા, શૃંગાર, ગ્વાલ અને રાજભોગ. ચાર સેવાઓ બપોર પછી કરવાની હોય છે. ઉત્થાપન, ભોગ, સંધ્યા આરતી અને શયન. આ સેવાઓને વિધિપૂર્વક કરતાં આખો દિવસ ભગવાનના સ્મરણમાં પસાર થાય છે. દરેક સેવામાં કાર્તીક ગવાય છે. સુરદાસજી એ આઠેય પ્રહારનાં અત્યંત મધુર અને ભાવ પ્રધાન પદો ગાયાં છે. પ્રજાભાષામાં શ્રીકૃષ્ણ ભક્ત એવા પુષ્ટિ માગીય આઠ કવિઓ અષ્ટ છાપ કે અષ્ટસખા નામથી પ્રખ્યાત છે. તેઓએ બધા સમયનાં ઋતુઓ તહેવારો સંયોગ વિયોગ વગેરે બધી ભાવનાઓનાં પદ લખ્યાં છે, જે અષ્ટ પ્રહર સેવામાં ગવાય છે. આમા સુરદાસ પરમાનંદદાસ અને કુંભનદાસ તેમજ કૃષ્ણદાસ શ્રી વલ્લભાચાર્યના શિષ્યો હતા. જીત સ્વામી, ગોવિંદ સ્વામી, ચતુર્ભુજદાસ અને નંદદાસ આચાર્યશ્રીના સુપુત્ર શ્રી વિકલનાથજીના શિષ્યો હતા. આ સિવાય ખીન્ન ભગવદીય કવિઓની રચના પણ સેવાના સમયે નિત્ય કાર્તીકમાં ગવાય છે.

આ સેવાઓ કરવાથી પુષ્ટિ માગીય ચાર પુરુષાર્થો સિદ્ધ થાય છે.

[૧] ધર્મ :- પ્રભુની સેવા

[૨] અર્થ :- શ્રીકૃષ્ણ

[૩] કામ :- પ્રભુના દર્શનની તીવ્ર લાલસા

[૪] મોક્ષ :- પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણની પ્રાપ્તિ

આમની સિદ્ધિથી વૈષ્ણુવજન ભગવાનની લીલામાં પ્રવેશ પામી દિવ્ય આનંદ ભોગવે છે. આ ભક્તિનું આ પરમ ફળ છે.

શ્રી વલ્લભાચાર્યની પુષ્ટિભક્તિ]

[૧૧૫]

મોદજની વાવનો અપ્રગટ શિલાલેખ, વિ. સં. ૧૫૨૦

પ્રવીણચંદ્ર પરીખ*
ભારતી શિલત+

મહમૂદ બેગડાના સમયનો આ સદતનતકાલીન શિલાલેખ મોદજ (તા. મહેમદાવાદ, જિ. ખેડા) ગામની સીમમાં નવરંગપુરા પરામાં ઉત્તર બાજુએ દક્ષિણાભિમુખી નંદા પ્રકારની વાવમાં પગથિયાં ઊતરતાં જમણી બાજુના ગવાક્ષમાં આરસના પથ્થર ઉપર કોતરેલો છે. આ શિલાલેખવાળો પથ્થર ત્રણ ભાગમાં ખંડિત છે. શિલાલેખના લખાણવાળા ભાગનું માપ ૬૯ સે. મી × ૪૪ સે. મી. છે. એમાં લખાણની કુલ ૩૭ પંક્તિ છે. દરેક પંક્તિમાં અક્ષરોની સરેરાશ સંખ્યા ૫૩-૫૪ ની છે. અક્ષરનું સરેરાશ કદ ૦.૭ × ૦.૭ સે. મી. છે. શિલાલેખના પાઠનું પ્રત્યક્ષ વાંચન સંસ્થાના અધ્યાપક ડૉ. સાવલિયા સાથે બે વાર મોદજ ગામની મુલાકાત લઈ સ્થળ પર કરવામાં આવ્યું છે.* શિલાલેખમાંના કેટલાક અક્ષરો અત્યંત ધસાર્ધ ગયા હોવાથી સ્પષ્ટ વાંચન કરવામાં ઘણી મુશ્કેલી નડી છે.

શિલાલેખનું લખાણ સંસ્કૃત ભાષામાં છે. એની લિપિ દેવનાગરી છે. લેખનો આરંભ શ્રી ગણેશાય નમઃ જેવા સ્વસ્તિ વચનથી થયો છે. લેખનું લખાણ પદ્મત્મક (૪૦ શ્લોકો) છે અને ઉચ્ચ કોટિની કાવ્યશૈલીમાં લખાયેલ છે. શિલાલેખ પ્રશસ્તિ પ્રકારનો છે. એમાં આરંભમાં ભગવાન શિવ, ગણેશ અને જલાશયના સ્વામી પ્રત્યેતા વરુણને આ વાવની રક્ષા કરવા અંગે સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. પ્રશસ્તિમાં શાર્દૂલવિકીરિત (શ્લોક. ૧, ૨, ૪ અને ૫), ઉપખતિ (શ્લોક. ૩, ૭, ૧૦, ૧૧ અને ૧૫), ઉપેન્દ્રવજ્રા (શ્લોક. ૧૨), રથોદ્ઘતા (શ્લોક. ૬, ૮, ૯ અને ૧૪) જેવા છંદ પ્રયોજ્યા છે.

લેખમાંના અક્ષર-વિન્યાસની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ નીચે મુજબ છે:

૧. અમાં નાગરીનો ગુજરાતમાં વ્યાપકપણે પ્રયોજ્યો ઉત્તર ભારતીય મરોડ જેવા મળે છે; જેમ કે, અન્નદા° (પં. ૭), અપાર° (પં. ૮), અહિત° (પં. ૧૪) વગેરે.
૨. ધને શિરોરેખા જોડવાનું વલણ નિશ્ચિત થયું નથી. ક્યારેક શિરોરેખા જોડેલી હોય છે, ક્યારેક નથી હોતી.
૩. અંતર્ગત સ્વરચિહ્ન ઇ માટે શિરોમાત્રા તેમજ પડિમાત્રા અંતે પ્રયોજ્ય છે; જેમ કે, શ્રીનાથો (પં. ૨), વેદાંત (પં. ૪), સ્વેદજો (પં. ૫), કેવલ (પં. ૭), ભુઘૈઃ (પં. ૭), વરો (પં. ૭), વેદાર્થ (પં. ૨૪), દેવરાજ (પં. ૨૬), વગેરે.
૪. વર્ણની નીચે જોડાતાં અંતર્ગત સ્વરચિહ્નોને જોડતી વખતે વર્ણની ઊભી રેખાનો નીચલો છેડો ટૂંકાવવાની આસિયત જેવા મળે છે; જેમ કે, તત્તુ (પં. ૧), સુલ્લ (પં. ૨), મુરામુર (પં. ૪), મુમુલ (પં. ૪), મુવનમૂષણ (પં. ૯), વમૂવ (પં. ૧૫) વગેરે.
૫. સંયુક્ત વ્યંજનમાં ર પછી આવતા વ્યંજનને એવડાવવાનું વલણ જેવા મળે છે; જેમ કે, ધર્મ્મા° (પં. ૮, ૩૦), વર્ત્તી° (પં. ૧૬), કીર્ત્તિ° (પં. ૨૩) ધર્મ્મ (પં. ૨૫, ૨૮), કર્મ્માણિ (પં. ૩૦), નિર્જ્જલે (પં. ૩૨), જીર્ણો° (પં. ૩૨) વગેરે.

* નિયામક, ભો. જો. વિદ્યાભવન, અમદાવાદ

+ રીડર, ભો. જો. વિદ્યાભવન, અમદાવાદ

૬. ર પછી આવતા મહાપ્રાણ વ્યંજનને એવરાવતી વખતે એમાંના પૂર્વગ વ્યંજનની જગ્યાએ એને અદ્યપ્રાણ વ્યંજન પ્રયોજવાનું વલણ; જેમકે, સાર્દ (પં. ૬).
૭. લતા મરોડમાં મધ્યની આડી રેખાના કાખા છેડે જમણા ચાપ જોડાયા વગરનો મોટા ભાગના મરોડમાં જોવા મળે છે.
૮. અતુનાસિકને સ્થાને પ્રાયઃ અતુસ્વારનો પ્રયોગ; જેમ કે, મંગલૈ° (પં. ૩), લિંગ (પં. ૯), સુજંગ (પં. ૧૫), તરંગ (પં. ૨૩, ૩૧), ચંચલ (પં. ૩૧) વગેરે.

લેખનો સંક્ષિપ્ત લાવાથ :

શ્રી ગણેશને નમસ્કાર. સં. ૧૫૨૦, માધ વદિ ૧૩, રવિવાર. પાતશાહ શ્રી મહામંદના વિજય રાજ્યમાં...

લક્ષ્મીપતિ સમગ્ર સૃષ્ટિના પિતા ભગવાન વિષ્ણુ સમુદ્રમાં શયન કરે છે. જેના નાભિકમળમાં સંસારની રચના કરતા થાકેલા બ્રહ્માજી પણ શાંતિ અનુભવે છે (શ્લો. ૧).

શ્રી શંકરના પુત્ર, જેમનું વેદાન્તવાણીથી દેવો, અસુરો, મનુષ્યો, સિદ્ધો અને નાગ લોકો સ્તવન કરે છે તે વરદાન આપનારા શ્રીગણેશ આ વાવની રક્ષા કરો (શ્લો. ૨).

સાગર, નદીઓ, ત્રણે જીવનના લોકો, બધાં જ જલચર પ્રાણીઓ જેના ચરણોની સેવા કરે છે તે જલાશયતા સ્વામી પ્રયેતા (વરુણ) એક કદપ સુધી આ વાવનું રક્ષણ કરો (શ્લો. ૩).

સ્વેદન, ઉદ્ભિજન, જરાયુજ અને અંડજ પ્રાણીઓનું જીવન જલને આશરે ટકેલું છે. આ સ્વચ્છ જળને સંજનના મનની ઉપમા અપાય છે. એના સરખી જગતમાં બીજી કોઈ વસ્તુ નથી (શ્લો. ૪).

સત્યયુગ, દ્વાપરયુગ અને ત્રેતાયુગમાં પ્રાણીઓ સત્ય અને તપસ્યાથી જીવતા, પણ અધર્મથી ભરેલા કલિયુગમાં સત્યનો ખરેખર અભાવ છે. પ્રાણીઓના જીવન માટે અન્ન અને પાણી એ અત્યંત આવશ્યક વસ્તુઓ છે. અન્ન અને પાણીનું દાન કરી જે લોકોને જીવતા રાખે છે તે પુણ્યશાળી ખરેખર પરમાત્માનો અંશ છે (શ્લો. ૫). અન્નદાતા કરતાં જલદાનની વ્યવસ્થા કરનારને વિદ્વાનો સો ગણો અધિક પુણ્યશાળી કહે છે. આહાર વિના બે ત્રણ દિવસ જીવી શકાય, પરંતુ પાણી વિના એક ઘડી પણ જીવી શકાય નહીં (શ્લો. ૬). સંસારરૂપી વૃક્ષ એ દૂર દૂર સુધી ફેલાયેલું છે. ધર્માર્થ બુદ્ધિથી જે એનું સિંચન કરે છે તેને માધ માસમાં પુણ્ય કર્યા જેટલી સિદ્ધિ મળે છે (શ્લો. ૭). એક કરોડ શિવલિંગની પૂજા કરીને અર્થ ને કામની સિદ્ધિ માટે જેને ઉપાસના કરવી હોય તેને સૃષ્ટિ કરતાં પણ પહેલાં રચાયેલા આ વડનગરમાં જન્મ મળે છે (શ્લો. ૮). એક વાર એકાંતમાં શિવજીએ પોતાની પ્રિયા પાર્વતીને કહ્યું 'હે ગૌરી, શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો માટે જે બ્રહ્માના પુત્રો છે, એમને એક નગર દાન કરીને આપો (શ્લો. ૧૦). પાર્વતીજીએ જગતના એક માત્ર વંદનીય ગણેશને કહ્યું, 'આ બ્રાહ્મણોને મહામહા-પુર નામનું નગર દાન કરીને આપો (શ્લો. ૧૧). પ્રિયા પાર્વતીના વચનથી પ્રસન્ન થયેલા શંકરે પોતાના ત્રીજા નેત્રમાંથી અમૃત વરસાવી સ્વચ્છ પાણીથી આ નગરને પૂર્ણ કર્યું' (શ્લો. ૧૨).

આ નગરમાં અગ્નિહોત્ર જેવા યજ્ઞો થતા. અહીં સત્યપરાયણ શ્રેષ્ઠ મુનિઓ વસતા, જેમના આશીર્વાદ દિવ્યપુંગવો મેળવતા (શ્લો. ૧૪-૧૫). ગંગાતટે જન્મના સંતાપને હરનારી કાશીનગરી હતી (શ્લો. ૧૭). કુલમાં બ્રુહણરૂપ સંજનનોની આ ધરતી પર કુલીન લોકો વસતા (શ્લો. ૧૮). નગર પાસે મેષમતી નદી વહેતી. લાવડ ગ્રામમાં શ્રેષ્ઠી સાહુ જગસિંઘ દેવદિન્ને અને બંધુવર્ગ સાથે નિવાસ

મોદજની વાવનો અગ્રગટ શિલાલેખ, વિ. સં. ૧૫૨૦]

[૧૧૭

કરતા (શ્લો. ૨૧). શ્રી માધવના ચરણ કમળના પ્રસાદથી યોગીને કલદેવી પત્નીથી ઇશદત્ત નોમે પુત્ર થયો. ઇશદત્તને પત્ની ધનદેવીથી દેવરાજ પુત્ર થયો (શ્લો. ૨૨-૨૪). યોગરાજ ગંગાના તરંગ સમાન વિશુદ્ધ, કીર્તિયુક્ત, વેદાર્થ વિજ્ઞાનવિચારદક્ષ હતો (શ્લો. ૨૬). યુવાનીમાં દેવરાજ પિતા સાથે મંત્રીનું કાર્ય કરતો (શ્લો. ૨૭). દેવરાજના પુત્રો ચિરંજીવ હો. ભગિની, જે બલરાજની પત્ની હતી, તે શીલવતી હતી. પિતા અને રાજા બંનેને આનંદ આપતી (શ્લો. ૩૧). શ્લો. ૩૪ થી ૪૦માં વાવના જીર્ણોદ્ધારની હકીકત નિરૂપાયેલી છે. દોખના આ ભાગના અક્ષરો ધસાર્ધ ગયા હોવાથી પાઠનો ભાવાર્થ સ્પષ્ટ થતો નથી.

શિલાલેખમાં નિર્દિષ્ટ પાતશાહ મહમદ એ ગુજરાતની સ્વતંત્ર સલ્તનતનો સુલતાન મહમૂદશાહ ૧૬૦-‘બેગડો’ (ઈ. સ. ૧૪૫૯-૧૫૧૧) છે.

શિલાલેખમાં લાવડ નિવાસી શ્રેણી સાહ જગસિંહનો નિર્દેશ છે. આ ઉપરાંત યોગરાજ, ઇશદત્ત અને વાપીનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવનાર દેવરાજનો નિર્દેશ છે.

શિલાલેખમાં જે મહમૂદપુરનો નિર્દેશ આવે છે તે આ વાવવાળું મોદળ ગામ પ્રાયઃ હોઈ શકે. મોદળ ગામની સીમમાં નવરંગપરા નામના પરામાં આ વાવ આવેલી છે. જે કેનડિયા તાલુકામાં પણ મહમદપુરા નામે ગામ હાલ છે પરંતુ એ વડતાલ પાસે હોઈ મોદળથી ધણું દૂર છે. આ ઉપરાંત કપડવંજ તાલુકામાં પણ મહમદપુરા ગામ છે જે કપડવંજની બિલકુલ નજીક છે, જ્યારે મોદળથી ધણું દૂર છે. દરકોઈ તાલુકામાં આવેલું મેમદપુર પણ મોદળથી ૨૦ કિ. મી. જેટલું દૂર પડે છે. દોખમાં જણાવેલું લાવડ ગામ એ દરકોઈ તાલુકાનું લાવડા ગામ હોઈ શકે નહીં કારણ એ મેમદપુરની થોડું નજીક છે, જ્યારે મોદળથી ધણું દૂર છે. દોખમાં વૃદ્ધનગરનું જે વર્ણન આવે છે તે હાલનું મહેસાણા જિલ્લાનું વડનગર ગામ છે.

શિલાલેખની મિતિ વિ. સં. ૧૫૨૦ માઘ વદિ ૧૪, રવિવારની છે. માસગણનાની અમાન્ત પદ્ધતિ અનુસાર આ મિતિ બંધ બેસે છે એ દિવસે તારીખ ૫ ફેબ્રુઆરી, ઈ. સ. ૧૪૬૪ આવે છે. (એલ. ડી. સ્વામિકન્નુ પિલ્લાર્ક, ‘એન ઇન્ડિયન એફિમરીઝ’, વો. ૫, પૃ. ૧૩૦).

લેખનો પાઠ

૧. [શ્રીગણે]શાય નમઃ [૧*] [સં]વત ૧૫૨૦ વર્ષે માઘ વદિ ૧૩ રવૌ [૧*] પાતસા શ્રી મહમદરા-
[જ્યે] શ્રી શંભોરમલાતનુવિજયતે [શોમા] - - - -
૨. મયી શાશ્વતી શ્રીનાથો[૬*]થ ધિયાં ચરાચરગુરુઃ શેતે સુખં લીલયા [૧*] યન્નામીસરસિરુહૈ વિધિરપિ
શ્રાંતઃ શ્રિતઃ શર્મણા । - - - - -
૩. યદીશ્વરો[૬*]પિ સતતં ગંગાધરઃ કેદારેષુ સિવ્યતે[૬*]યઃ શર્વેણ સુમંગલૈવિધિના પુત્રઃ [સમાંસાદિતઃ]
સ્વનિર્મિતે ઉષ્ઠાર્દાપિ । વિદાં સ્વમેવ મંત્રેણ સપ્રહા(દ ?)-

- લેખનો પાઠ સ્થળ પર જઈ વાંચવાના કાર્યમાં સહાય કરવા બદલ ડૉ. બાલાજી ગણોરકર તથા પાઠના સંદર્ભ તથા અર્થઘટનના કાર્યમાં સહાય કરવા બદલ શ્રી બિહારીલાલ ચતુર્વેદીના અમે આભારી છીએ.

४. वा(?)णीनां वरं । यो वेदांतगिरा सुरासुरनरैः सिद्धोरगैर्गीयते । सोऽयं श्री वरदाप्रमोदसुमुखः पाया-
दिमां वापिकां [म्*] [॥*] २ [॥*] रत्नाकराणां सरिता त्रि-
५. लोकी जलाशयानामधिपः प्रचेताः यादोगणैः सेवितपादपीठः । सद्वापिका रक्षतु कल्पमेकं [म्*] [॥]
३[॥] स्वेदोद्भिजजरायुजामण्डजैर्जीवनं बहूपजीव्यते पयः । ते-
६. न सार्द्धमुपनीयते वरं सन्मनो जगति नामि वा परं [म्*][॥] ४ [॥*] सत्यादि त्रियुग(ते)षु सत्यतपसा
प्राणंति वै जन्तवः । सवृन्वेदाकलावधर्म-बहुले सत्यार्थभावे किल प्राणा-
७. केवलमेकमन्नमुदकं जीवानुरूपं श्रित्यस्तु इति[श्री] सुकृतिः परावरगुरोरंशः किल प्राणदः [॥] ५*[॥]
अन्नदानच्छतगुणाधिकं वरो वारिदः खलु निगद्यते बुधैः । द्वित्रिर्दिताहारा-
८. पि विनान्न जाड्यसा जीव्यते न घटिकां विनोदकं (कम्) [॥*] ६ [॥*] अपारसंसारतरोः फलं
वै यः । मानुष्यजन्मचिरार्दिता धर्मार्थधीयो यतते स धर्मा यन्माघपुण्यं मयि सिद्धिरस्ति [॥*] ७
[॥*]
९. निर्ममे भुवनभूषण द्वयं काशिका च नगरं तथा शिवः । यत्र लघुवसतिर्न केदारमंदिरेऽपि न निजे
नरं लभेत् [॥*] ८ [॥*] लिङ्गकोटि परिप्रार्थितं पुरा अर्थ
पुरतोर्थका-
१०. दिमिरूपास्यते च यत् । सृष्टितोऽपि किल पूर्वनिर्मितं नाम वृद्धनगरं ह्यतो लभेत् [॥*] ९ [॥*]
दृष्टः कदाचिद्ब्रह्मसि प्रियायाः प्रियं वचः श्री गिरिशो बभाषे । मृडानि
११. देहि द्विजपुङ्गवेभ्यश्चैकं पुरं ब्रह्मसुतात्मजेभ्यः [॥*] १० [॥*] तमाह पश्चाद्गिरिराजपुत्रीर्यमेकदंतो
जगदेकबंधो(वन्धो) स्वयं महामूदपुरं द्विजन्मान् विभावनीभू-
१२. त्य च देहि तेभ्यः [॥*] ११ [॥*] इति प्रियाया वचनात्प्रतीतोऽमृतः समानीयमु - - - णा
जलानि पूज्यानि पुरं स्वकीयं तृतीयनेत्रेण प्रयोज सर्वान् [॥*] १२ [॥*] नगरे गंगाधरो वीरा-
१३. सीन्मुदिता तदानीं हरस्य हर्षात् सहसा कृत इति द्विजां । हि पदा - - - नुजायाः स्वयं ददौ ।
तन्नगरं गिरिशः [॥*] १३ [॥*] ईश्वरोऽयं सह वीक्ष्य वाडरानग्निहो-
१४. त्रमखसाधनोद्यतान् । अहितस्तशनशो विनिर्ममे वाडवां वस - - - कारिणः [॥*] १४ [॥*] ते
सत्यशीला मुनयो वदान्या मान्यां जनानामधिकगुणैश्च आ-
१५. शीभिरेषां द्विजपुंगवानां बभूव रादाः किल कोटि प्रथा [॥*] १५ [॥*] कोऽयं कस्मिन्नपि चेश्वरेण
नित्यं । प्रतिनगरसमस्तं भुजंगमायां किलद्भुतमासी-
१६. द्विमृश्य निर्वासितमाद्रोः [॥*] १६ [॥*] गंगास्तटं परेऽपि च सार - - - -पि क्षुद्रागरुहातट वै
कोऽपि स्थितो भूभागद्वारमध्यभूमिं श्रीकाश्यां जन्मसंताप हन्त्री [॥*] १७ [॥*]
१७. तेषां सुशूद्रान्वयं भूषणानां यज्जन्मना सद्गुणिजां भुविमुख्या गुरु सजने वसाना महानथेष्टतमं कुलीनाः
॥ १८ ॥ सारदनं विप्रान्वया सदा-
१८. केन साकष्टिना वीक्ष्य निवासभूमिपुण्यप्रदेशेषु विप्रा गोविलोकिता मेघमती तटं तु ॥ १९ ॥
प्राचीपवित्रां वहति तु यत्र । श्री माघवस्तिष्ठति यत्र सा-
१९. क्षात् तीर्थं त्रिलोक्यां प्रथितं(म्) ॥ २० ॥ पुराणसंसेवना जन्मकृतार्थं - - - - स भावडग्राम
निवासशीलः श्रेष्ठी सदा सदा साह जग(य)सिंघः स्थितः चकाराऽत्र निदेशवती देव-

श्रीगणेशाय नमः अग्रगण्य शिक्षालेख, वि. सं. १५२०]

[११६]

२०. द्विजानां सह बंधुवर्गैः ॥ २१ ॥ श्री माधवस्थोय पादप्रसादाधौतस्य सुतो बभूव भोगी नित्य विमल-
पेय सगीरां तासोऽपसदामुदासीत् ॥ २२ ॥ एकं
२१. उदारचरितस्य तस्य साक्षिणो योगि न ईशदत्तः धनशीतो द्विजदेवभार्या बभूव पुत्रः किल देवराजः
॥ २३ ॥ पायोगिजाहो कलदेवी नाम्नी पत्नी
२२. प्रभृति किल देवराजं - - - - - सुतां बभूव नाम्नी साध्वी प्रसूता चगु ण तथैक ॥ २४ ॥
पतिव्रता चास्य बभूव पत्नी शक्त्या देवदेवि नाम्नी शीलेन
२३. सत्त्वेन सदैव यस्या जका-साग-ग्रा-सा - - - ति ग्रामेऽत्रवासी द्विजवंशरत्न श्रीमान् द्विजः पंडितः ।
योगराजः गंगातरंगामलकीर्तिराढया
२४. वेदार्थविज्ञान विचारदक्षः ॥ २६ ॥ बाल्यां समाप्त देवराजः सेवां च मंत्री वदान्योन्य श्री योग-
राजस्य । सदा प्रवीणः ॥ ॥ संग ते धर्म (१)
२५. बभूव ॥ २७ ॥ ततस्तथा देवलदेव नाम्ना सुताः ! मुख्याः - - - मम आत्मज एव जातः ततो
ब्रजो एव धर्म इति प्रसिद्धस्त-
२६. ये देवराजस्य च महमुख्या पुत्राश्चिरजीविनः ॥ द्विजाष्टोवदाता श्रूत - - - तदाण शीलितः स्युः
॥ ३० ॥ मदादिकानां भगिनी चतु-
२७. र्थं देवस्य पुत्री बलराजपत्नी शीलजा प्रसिद्धा नाम्ना ण साम्ना - - - - - तर स देवराज पितरं
सदैव संमोदयती पूर्तदेवे ॥ ३१ ॥
२८. दृष्ट्वा कृतार्थं जगदस्तु पुत्रं स्वमेव धर्मं समाप्त हर्षात् । रात्री देवराजस्य प्रशंसे सदैव पालक
मनो सामंत (च) सभारभ्यं
२९. च गोव्यं दनामा जनकप्रपुत्र जातः ॥ ३२ ॥ प्रसिद्धश्चतुरा रास मंसुषामिः सदैव भःणभा जीव-
दावऽथ वाचार्थं निदहती
३०. कुलम् विषा ॥ ३३ ॥ पुण्यानि कर्माणि तानि नरा क्षुधामनो(ला)दि विभवस्य नमन शासकाधिकऽद-
खने अतीतस्य तस्य पुत्रो
३१. शरीरं नलिनीदलस्क यथा जलतरंगचंचलमेव नहुगय भव सल तथा आह्लादिकं दिविता । एतेन
तद्भागवतं द्विज अनितस्य तस्य पुत्रैः
३२. स मां चेति मति बभूव यन्निर्जले मयासि जनमवाप ग्रामे विचचार । पुण्यातिपुण्यो हि जीर्णोद्धरणेऽपि
॥ ३६ ॥ दशविधि-त्तर प्रतिष्ठा
३३. लभ्य सावेति - - - न परिपुण्यति कृतगतं स्रजतमचारुचिरन्देव ॥ ३७ ॥ त्रिदिश विलोक्य वापीमंत्रज जी-
३४. र्णोद्धरणादिकस्तामेवरस्यास्यु मेऽथ ॥ ३८ ॥ श्री देवराजस्य पितुनि दारा सावाज्यष्टो
३५. द्रविणो मुदा ॥ न दार सदासीत्तरे ॥ समागीय विहरति ॥ ३९ ॥ - - - - -
३६. त विरेजु पुण्यशीलः - - - - - शूरो शुभलग्नमादाय हर्षभारादि - - - - -
३७. विजय - - - - - ॥ ४० ॥ देवासन धर्मास्तु - - - - -

— ० —

શેખ અહમદ ખટ્ટુ મગરિખીના અવસાન અંગેની નોંધ

શેખ ચાંદખીખી એ. *

અમદાવાદ ખાતે સરખેજનો રોજો જાણીતો છે. ત્યાં શેખ અહમદ ખટ્ટુ મગરિખી દફન થયેલા છે. એમનું અવસાન હિ. સ. ૧૪૯૬/ઈ. સ. ૧૪૪૫ માં થયું. મગરિખી સિલસિલાના આ સંત વિશે બહુ લખાઈ નથી. શેખ એરજીએ એમના મલકૂઝાત (ઉદ્દેશોપદેશો) નોંધ્યા છે. અને મોલાના કાસિમે કસેબ મિરકાતુલ નુસલમાં એમનો ઉલ્લેખ છે.

અમદાવાદમાં આવેલ હઝરત પીરમોહમ્મદ શાહ લાઇબ્રેરીમાં ઘણી હસ્તપ્રતો છે. એમાંની એક હસ્તપ્રતના એક ભાગ રૂપે અરખી ભાષામાં એવી એક માત્ર એક-દોઢ પાનાની હસ્તપ્રત મળી જેનો સંબંધ શેખ અહમદ ખટ્ટુની અવસાન નોંધ સાથે છે.

અમદાવાદની સ્થાપના અંગે જે અન્ય ત્રણ અહમદ નામના સંતો સાથે, અહમદશાહે સલાહ મશવરો કર્યા હતા. તે પૈકીના તેઓ એક છે.

અરખીમાં લખાયેલ આ અવસાન નોંધ ઉપરથી એમ ફક્ત ત્રણ છે કે તે ફારસીમાં એ જ વિષય ઉપર લખાયેલ કોઈ એક હસ્તપ્રતનો અનુવાદ છે તે આ પ્રમાણે છે :

તમામ પ્રશંસા સજ્જનહાર માટે છે કે જેણે જગતના વિજ્ઞાન મેદાનમાં પોતાના મિત્રો (વલીઓ)ને આશ્વરો આપ્યો. અને પોતાના પ્રેમની મદિરાનો આસ્વાદ કરાવ્યો તેમને સિદ્ધિના સોપાનોથી નવાઝ્યા. છૂપા રહસ્યોથી એમને વાકેફ કર્યા. પોતાની અસીમ કૃપા તેમના પર વરસાવી અને આજ્ઞા કરી કે તેના વલીઓ માટે કોઈ ડર કે ભય નથી.

સલામ અને સલામતી થતો એ મહાન સૂફીઓ પર કે જેઓને મુસ્લિમો માટે અનુકરણીય બનાવીને મોકલવામાં આવ્યા. અને જેમણે શરીઅત માટે માર્ગદર્શન પૂરું પાડ્યું અને સાહસ માટે સહાયતાઓના ઉકેલ સમગ્રવ્યાં.

આને આઝમ જે મહાન હાકેમ છે અને જેઓ ગરીબો, પીડિતો, વિદ્વાનો, ઉલેમાઓના પોષક છે જેમનો ખિતાબ “શરફ જહાન” છે જે ખૂબ વૈભવશાળી છે (અલ્લાહ કયામત સુધી તેમને સહીસલામત રાખે) એવા અમીરે મને હુકમ કર્યો કે વલીઓના રાહબર, સૂફીઓના ગુરુ, મહાન સૂફી સંત શેખ અહમદ મગરિખીના અવસાન અંગેના ફારસી હસ્તાવેશ પત્રનો અરખી અનુવાદ કરું જે અનુવાદ હિતમ ભાષામાં હોય.

મારા માટે એ વાત અનિવાર્ય બની ગઈ કે હું એની આજ્ઞાનું પાલન કરી તેમની આજ્ઞા પૂરી કરું. મેં ઇશ્વરીય મદદથી આ કામનો આરંભ કર્યો અને તેમના અવસાન અંગેની વિગત સમગ્ર રીતે એ જ પ્રમાણે વર્ણવી કે જેવી એમના મિત્રે રજૂ કરી હતી. જે મિત્ર શેખના સફર અને સ્થાયી જીવનના સાથી હતા, જે સાચા અને ન્યાયપ્રેમી હતા. જેમના પર કદી જૂઠું કે અજ્ઞાનતાનો આક્ષેપ થકાયો ન હતો.

* વ્યાખ્યાતા, ઉદ્દેશ-ફારસી વિભાગ, ભાષા ભવન, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

શેખ અહમદ ખટ્ટુ મગરિખીના અવસાન અંગેની નોંધ]

[૧૨૧

وصال شيخ احمد
الحمد لله الذي جعل اوليائه تحت
فضله و اذ احبهم شباب المحبة من
كس جنانة و خصيم بمشادرت الجيوت
و الملكوت و اخر جهم من عالم الناسوت
الى عالم اللاهوت و شرهم بمحاجة
اسرار الغيب و لطائف المكنون و حكم
بائن خوف عليهم و لاهم مخزون و السلوك
والسلام على من ارسله الله ببعثة
للحالمين و على اله الذين لقنوا شرايعه
و ليتوا مسلكه للطالبيين اما بعد
فاصرني فان اعظم و الخاتمان المظلم ملجاء العلماء
و الصغار ملاذ الفقراء و الخراء فان الاعظم رفيع الشأن
شامخ المكان المخاطب بشرف جيلان ادام الله تعالى
الى يوم التناد و سرقة المبداء و المعاد بان اوردا رسالة
الفارسية المفصولة عن كيفية ارجاع شيخ المتشيخ
والاولياء و سرقة الاصفاء و الاقباء و خواص
بحر الشريعة و محيط كره الحقيقة و مركز دار الطريقة
قطب الزمان الشيخ احمد اشهد بالمعنى كعبه الله بخفائه
الى حضرت القدس و مقام الاثنى في العباد و العبد المذنب
والصلوات الغصية الفاتحة خلاص من امثلك امره و
استغاث ماسوله -

સહીઓના માર્ગદર્શન સિવાય અને ઉપદેશ સિવાય કાંઈ વિશેષ બોલ્યા નહીં.

જ્યારે આ વાતના સમાચાર મહાન શાસક સુલતાન મોહંમદ (સુલતાન એહમદના દીકરા)ને મળ્યા તો બાદશાહ ઝડપથી આપની સેવામાં હાજર થયા. બાદશાહના માન ખાતર આપ નીચે બેઠાં (બેસી શક્યા ત્યાં સુધી નીચે બેઠાં). પછી નીચે આડા પડી ગયા અને બાદશાહ સાથે સાફ વાતચીત કરી. જ્યારે વાતચીત કરી બાદશાહ બેઠ્યા તો તેઓ ખૂબ દુઃખી અને વ્યાકુળ હતા. ફરવાજ પાસે આવી અફસોસ કરવા લાગ્યા. પછી બાદશાહે આપના કફન દફન માટે મદદ મોકલાવી તો તે મદદ આપના શિષ્ય (મહાન સત્સંગી) સલાહુદ્દીને સ્વીકારી. તેઓ ખૂબ પરહેઝગાર માણસ હતા.

પછી બાદશાહે પોતાનો એક ખાસ દૂત મોકલી પોતાની એક ઇચ્છા તેમની સમક્ષ રજૂ કરી કે “હું ભૌતિક દુન્યવી બાબતોમાં તો સર્વ સંપન્ન છું. માલિકે મને વિશાળ રાજ્યનું શાસન બક્ષ્યું છે પરંતુ હું તો આપની પાસેથી શાશ્વત પરલોકનો સત્સંગ વાંચું છું અને અરજ કરું છું કે જ્યારે આપ સ્વર્ગમાં ઈશ્વરીય દર્શન પામવા સફલાગી બનો ત્યારે મને સાથે રાખો.”

જ્યારે બાદશાહનો દૂત આપની સેવામાં હાજર થયો અને સમગ્ર વાત સંભળાવી આપે ફરમાવ્યું “બાદશાહની ફરખાસ્ત શિરોમાન્ય છે.” પછી તે સંદેશવાહક બાદશાહ પાસે પાછો ફર્યો.

પછી શેખે (શેખ અહમદ ખદુ એ) પોતાના સેવકો અને નોકરોને કહ્યું કે તેઓ કલમએ તવહીદ (એકેશ્વરવાદનો પહેલો કલમો)નું રટણુ કરે. જ્યારે સેવકો એ જોયું કે આપ વિસાલ પામવાની નજીક

તેઓ તો ડે કે કે જ્યારે હિ. ૮૪૯ તુ' ૫૫' હતું અને ઈફુલ ફિતર (રમઝાન ઈદ)ની સવાર થઈ તો આપે સ્નાન કર્યું. અત્તર લગાવ્યું અને અલ્લાહે આપેલ નેમત-માંથી થોડું જમ્યા અને નમાઝ અદા કરવા માટે મુસલ્લા તરફ ગયા. જ્યારે આપ નમાઝ પઢી ચૂક્યા તો બેઠી થઈ અને લાલ પાણી નીકળ્યું (લોહીની વેમીટ થઈ). આપ અચરજ પામ્યા. વિચારમાં ડૂબી ગયા. ત્યાર બાદ આપે કાંઈ ખાધું પચુ નહીં અને પીધું પચુ નહીં. અલ્લાહની મરજી સાથે સમાધાન કર્યું. લોક સંપર્ક છોડી દીધો. મનન કરવા લાગ્યા. પછી અનિવાર્ય વાત સિવાય કાંઈ ઉદ્બોધન કર્યું નહીં.

شرعت فيه سقن بالله الملبس الصواب واليه المرجع
 واليه المآب و اوصحت كيفيته كما روى عن
 حق صاحب له في السفر والاقامة وصدق
 صادق في الخدم والملازمة و معروف في الصدق
 والعدالة غير متهم بالكذب ولا مشوب بالجهالة
 انه اذا مضى من اربعة تسعة واربعون وثمان
 مائة من العوام والقش السمر المبارك وسمر الصيام
 والسفر نور الصبح من يوم عيد القطر غسل
 واستعمل من الحطر حتم الكل ما رزقه الله
 تعالى فقصده وسعى الى المصلى فلما رجع عنه
 قاء و خرج الماء الا حمر من صدره وصار
 مستحسلاً بما في تفكره فلما اكل بعده وما شرب
 ورضي بقضاء الله تعالى وفدوره واقطع عن
 اختلاط الخلائق واستغفر في التامل في بحر الحقائق
 ولم يتكلم كلاماً الا هو المقصود والمطلوب و
 لم يتلفظ شيئاً الا ما هو المأمول والمرفوع من
 ارشاد السالكين ونصيحة الطالبين فلما بلغت
 هذه القصة الى السلطان الاعظم والخليفة المعظم
 سلطان محمد بن احمد عليهما الرحمة والرضوان
 سارع الى سره السنية والحضرة العليا فلما دخل
 على بيته و قرب عند سريره ثلث الشيخ لاجل
 تعظيم وتوقيره وجلس على الفراش مادام
 متمكناً وقادراً ثم اضطلع وكلم معه كلام يسير
 طاهر فلما فرغ عند السلطان الاعظم تمام و خرج
 عن بيته باكياً حزيناً وجلس عند الباب لشيء
 متأسفاً ثم ارسل الى حضرت الشيخ لاجل تقديره
 لاجل التجهيز والتكفين تمام الشيخ تطيب الاطياب
 صلاح الرين بان يحفظها عنده الى ان مست الحاجة
 اليها وكان من الزايرين ثم ارسل الى حضرت الشيخ
 واحداً من خواصه وقال له اعرف حاجتي عند حضرتك
 اني لا احتاج الى المطالب الدنيوية القانية لان الله
 تعالى قد بلغني هذا المبلغ من السلطنة والحكمة العاليه
 ولكن اللب المناهج الاخرية الباقية فما توقع وارجوا
 بلطفك العليم والعامك القديم ان ترزقني
 في دار النعيم مصاحباً لك عند لقاء الله اكرهتم

શ્રી અહમદ ખટ્ટ મગરિખીના અવસાન અંગતી નોંધ]

છો, આત્મા પરમાત્મામાં મળી
 જવાનો છો, ત્યારે શબ્દાલ
 મહિનાની ૧૩ મી તારીખ
 વીતી ગઈ હતી અને ૧૪ મી
 તારીખની રાતનો આરંભ
 થઈ ગયો હતો. રોગ અસહ્ય
 બની ગયો હતો. પછી જ્યારે
 તકલીફ ઓછી થઈ તો આપ
 બિભા થયા. પછી બેસી ગયા
 પછી સીધા સૂઈ ગયા. આવું
 એક-બે વખત કયું લોકોએ
 જ્યારે એ હાલત જોઈ તો
 કલમે તવહીદતું રટણ કરવા
 લાગ્યા.

અદલાહના હુકમથી સવાર
 થઈ સૂર્યોદયનો સમય નજીક
 આવ્યો તો પોતાના ખાસ
 સેવક સલાહુદ્દીનને ધર્મ સુધા-
 રણા માટે પોકાર્યા પછી તેમના
 માટે પાઘડી બાંધી પછી તેમની
 અવલાદ માટે બલાઈની દુઆ
 કરી.

પછી શીરાઝી ગુલામને
 બચત આપી (મુરીદ બના-
 વ્યા) પછી થોડા શ્વાસો લીધા
 પછી નીચેનો હોઠ ફફડ્યો.
 (ધીમે) પછી આત્મા પરમાત્મા
 તરફ પ્રયાણ કરી ગયો. ગુરુ-
 વારનો દિવસ હતો. સૂર્યોદયનો
 સમય હતો. ત્યારે આપનું
 આયુષ્ય ૧૧૧ વર્ષનું હતું.

આ ઉપરથી આપણે
 તારણ કાઢી શકીએ કે-

فجاؤا الرسول الى الشيخ الاعظم و عرض ما قال
 فوضع على الراس والعين و اشار به
 الى الامتثال فراجع السلطان عليه الكرامه
 والرضوان ثم امر الشيخ قدس سره بخدمة
 و ملازمه ان يتلفظوا و يتكروا بكلمة التوحيد
 اذا عاشوا الى صحتهم من اجل الى جناب المعيد
 فلما القى ثلثه عشر يوما من السؤال و
 دخل الليل من الرابع عشر منه ارشد المرحوم
 و تفر الجال و انحنى عليه ساعة او ساعتين
 ثم افاق فقام و جلس ثم اصابح هكذا
 فعل مرة او مرتين فلما عاشوا هذه الحالة
 اشتغلوا بكلمة التوحيد حتى امس الصبح
 بتقدير الملك المحيد فلما دنا وقت طلوع الشمس
 دعى الشيخ خادمه الخاص صلاح الدين لاصلاح
 الدين - فحضر -
 فكلور الشيخ على راسه عمامة و دعى بالخير
 لا حول ولا اولاده من البنين ثم بايع الغلام
 الشيرازي البيعة المتبين فارتفع منه
 بعده انفاس معدودة و تجرلت الثفة
 السفلى حركة خفيفة لا تديدة فقبض مروه
 و ذهب به الى مكانه الاصلى والجناب
 القدسي و رفع من العالم السفلى الى العوالم
 العلوى في يوم الخميس قبل الزوال وكان
 مدة عجمه احد عشر و مائه بتقدير
 مالك الملك ذوالجلال والاکرام و بذر الله
 الافتتاح والاختتام والصلوة على سيدنا
 ونبينا و حبيبنا والسلام و على اله
 البررة الکرام

(૧) આ રિસાલા પરથી એ બાબત જણાતી નથી કે ખાને આઝમ “શરફે જહાં” કોણ હતા ? આ મહાન વ્યક્તિનો ઉલ્લેખ “મિરઅતે સિકંદરી” કે “મિરઅતે અહમદી”માં પણ જોવા મળતો નથી. અનુવાદકે એમનું ‘ફકુ’ નામ નોંધ્યું છે. જો આખું નામ નોંધ્યું હોત તો એમના અસલી નામ પરથી તે સંમયના ગુજરાતના સમકાલીન શાસકો પૈકી કોની સાથે સંકળાયેલા હતા તેનો ક્યાસ કાઢી શકાય.

(૨) જે રિસાલાનો અનુવાદ કરેલ છે તે મૂળ ફારસી હસ્તાવેજના નામનો ઉલ્લેખ પણ મળતો નથી. તદુપરાંત અનુવાદકે મૂળ ફારસી રિસાલાના લેખકનો ઉલ્લેખ પણ કર્યો નથી.

એ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે તે હસ્તાવેજ રિસાલો એટલો બધો પ્રખ્યાત હતો કે તેના નામ-નિર્દેશની લેખકને જરૂર જણાઈ નથી. તથા શેખમી વફાત પછી તરત લખાયેલ હશે.

(૩) અનુવાદક નોંધે છે કે લેખક શેખના પ્રયાસ અને સ્થાયી જીવનના સાથી રહ્યા છે. તેથી તેમણે જે વાતો અને ઘટનાઓ સગી આંખે જોઈ તે જ લખી છે. કેમ કે તેઓ “અરમદીદ ગવાહ” છે. તેથી તેમણે કોસ વાતો લખી છે. સાંભળેલી બાબતો લખી નથી એટલે આની વિશ્વસનીયતા વધી જાય છે.

(૪) શેખ સલાહુદ્દીનને શેખ અહમદ ખદુએ પુત્ર તરીકે હતક લીધા હતા. તેમને ખિલાફત સોંપવાનો પુરાવો પણ આના લખાણ પરથી મળે છે. તેમની કબર શેખની કબરની પાસે જ છે.

(૫) જે શીરાઝી વ્યક્તિએ છેલ્લા આપના હાથ પર બચત લીધી અને મુરીદ બન્યા, તેમનું નામ જણાવા મળતું નથી. પરંતુ તે વખતે અહમદાબાદ અને શીરાઝના સંબંધો અને સંપર્કો ધણા સત્રા હતા. “હસ્ને હસીન”ના લેખક “જઝરી”એ પોતાનું પુસ્તક શીરાઝથી “નજીશુલાહ”ના હસ્તે “અહમદશાહ” બાદશાહની સેવામાં મોકલેલ. “મહમૂદ બેગડો” તેની દુઆઓનું પઠન કરતો હતો અને તેણે “મોહમ્મદ અશુ બક બઝવી” દ્વારા તેનો ફારસી અનુવાદ પણ કરાવેલ. “ફવાની”નું અવસાન ડિ. સં. ૬૦૮માં થયેલ. “ફવાની” અને “જઝરી” બન્ને શીરાઝમાં ફક્ત છે. “ફવાની”ની ખ્યાતિ અને તેમના બે શિષ્ય અહમદાબાદ પહોંચી ગયા હતા. જેમના નામ “મમાદુદ્દીન” અને “ગાઝફી” હતા. આ બન્ને વિદ્વાનો સામેથી અહીંના અનેક વિદ્વાનોએ વિદ્યા પ્રાપ્તિ કરી હતી. એટલે એ વખતે અન્ય શીરાઝી વ્યક્તિઓ અહીં વસતી હોય એવું પણ કહી શકાય.

(૬) જો આ રિસાલો એક લઘુ ઇતિહાસરૂપે હોય તો તે ૧૩-૧૪ દિવસની તારીખ (ઇતિહાસ) વર્ણવે છે.

(૭) અગત્યની વાત એ છે કે આ સમકાલીન હસ્તપ્રત એક બાબત અંગે મિરઅતે સિકંદરીની વિરુદ્ધ જાય છે મિરઅતે સિકંદરીના લેખક એમ નોંધે છે કે બાદશાહને જ્યારે આપની ગંભીર માંદગીના સમાચાર મળ્યા તો તે આપને મળવા જતો હતો કે રસ્તામાં તેને આપની વફાતના સમાચાર મળ્યા.

પણ આ હસ્તપ્રત પ્રમાણે બાદશાહ પોતે પણ શેખ અહમદને મળ્યા અને એમણે જ એમની ફક્ત-ફક્તની તૈયારી માટે મદદ કરી હતી. જે ઉપર અનુવાદમાં વિસ્તૃત રીતે વર્ણવવામાં આવ્યું છે.

સાહિત્ય અને સંશોધન

હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી*

અન્વેષણનાં સાધનોમાં વાડૂ-મય (વાણીમાં વ્યક્ત થયેલાં) સાધનો મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે, કેમ કે એમાં વ્યક્તિવિશેષો, સ્થળવિશેષો, ઘટનાવિશેષો વગેરેનું નામાલિધાન સાથે વિગતવાર નિરૂપણ થયું હોય છે. સમકાલીન માહિતી માટે વિદ્યમાન વ્યક્તિઓની પ્રત્યક્ષ મુલાકાતો દ્વારા મેળવાતાં તેઓનાં મૌખિક નિવેદન ઉપયોગી નીવડે છે. વિદ્યમાન વ્યક્તિઓ, દૂરસ્થ વ્યક્તિઓ અને નજીકના ભૂતકાળની વિદેહ વ્યક્તિઓ માટે તેઓનાં ધ્વનિમુદ્રિત વિધાનો પણ હવે ઉપલબ્ધ થઈ શકે છે.

પરંતુ વાડૂ-મય સાધનોમાં સહુથી વિપુલ, સહુથી વધુ વ્યવસ્થિત, સહુથી વધુ જવાબદારી ભર્યું અને તેથી સહુથી વધુ શ્રદ્ધેય સાધન લિખિત વાડૂ-મય છે, જેને આ સંદર્ભમાં સામાન્યતઃ સાહિત્ય તરીકે ઓળખીએ છીએ.

લિખિત સાધનોના અનેક પ્રકાર છે, જેમકે પુસ્તકો (જીવનચરિત્રો, આત્મકથાઓ, લલિત સાહિત્ય, શાસ્ત્રીય ગ્રંથો, આનુશ્રુતિક વૃત્તાંતો, લોકસાહિત્ય), લેખો, પત્રો, દસ્તાવેજો, રોજનીશીઓ, વર્તમાનપત્રો વગેરે.

ઇતિહાસ-લેખનના સાધન તરીકે સીધા ઉપયોગી નીવડે તેવા પ્રાચીન ઇતિહાસગ્રંથોની ભારતમાં ધણી અછત રહેલી છે. એમાંના ઘણા કાં તો આનુશ્રુતિક પ્રકારના અથવા તો કાવ્ય-પ્રકારના હોઈ એમાંથી ઇતિહાસ તારવતા પહેલાં એનું ઘણું સંશોધન (પરીક્ષણ અને શુદ્ધીકરણ) અપેક્ષિત રહે છે. સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ માટે તો સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, તમિળ-તેલુગુ-કન્નડ, અરબી-ફારસી વગેરે ભાષાઓમાં લખાયેલ સર્વવિધ સાહિત્ય વરોઓએ અંશે ઉપયોગી છે. અર્વાચીન ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિના અન્વેષણ માટે અર્વાચીન ભારતીય (તથા વિદેશી) ભાષાઓમાં લખેલું સર્વવિધ સાહિત્ય ઘણું અંશે મદદરૂપ નીવડે છે. પરંતુ પ્રાચીન, મધ્યકાલીન ને અર્વાચીન-તમામ સાહિત્યનો અન્વેષણના સાધન તરીકે ઉપયોગ કરતાં એની પાઠશુદ્ધિ તથા એના તર્કયુક્ત અર્થઘટન અંગે પૂરતું સંશોધન અપેક્ષિત છે.

સહુથી પહેલાં પાઠશુદ્ધિની વાત કરીએ. જેમ લખાણ વધુ જૂનું, તેમ એની પાઠશુદ્ધિ માટે વધુ અન્વેષણ-સંશોધન કરવું પડે, કેમકે એના સંક્રમણમાં વધુ ને વધુ પ્રતિલિપિઓ થઈ હોય. સંપાદન અને મુદ્રણને લઈને વર્તમાનકાલમાં આ અંગે મુશ્કેલી ઘટી છે.

મુદ્રણકલાનો ઉપયોગ શરૂ થયો તે પહેલાં બધું લખાણ ભૂર્જપત્ર, તાડપત્ર અને કાગળ જેવા પદાર્થો પર લખાતું ને એના સંક્રમણ માટે એની અવારનવાર નકલ લખતા-લખાવતા રહેવી પડતી. માત્ર શિલા ધાતુ વગેરે ટકાઉ પદાર્થ પર કોતરેલાં લખાણ જ એની મૂળ ભાષામાં તથા મૂળ લિપિમાં હજારો વર્ષ લગી અક્ષરશઃ યથાવત્ જળવાઈ રહેતાં. પરંતુ હસ્તલિખિત સાહિત્યની મૂળ પ્રતો તો થોડા દસકાઓમાં કે થોડા સૈકાઓમાં નષ્ટ થઈ જતી. આથી પછીના કાલમાં એનું સંક્રમણ થતું રહે તે માટે અવારનવાર એની પ્રતિલિપિ, પ્રતિપ્રતિલિપિ...એમ નકલો કરતા-કરાવતા રહેવી

* નિવૃત્ત અધ્યક્ષ, બો. જે. વિદ્યાભવન, અમદાવાદ

૧૨૬]

[સામીપ્ય : ઓક્ટોબર, '૯૩-માર્ચ, ૧૯૯૪

પડતી. વળી તે તે સમયની અનેક વ્યક્તિઓના પકન-પાકન માટે પણ દરેક ઉપયોગી ગ્રંથની અનેક પ્રતિઓ લખવી-લખાવવી પડતી.

ભારતનું પ્રાચીન સાહિત્ય હજારો વર્ષ જેટલું પુરાતન છે. પરંતુ એની વિદ્યમાન હસ્તપ્રતો દસમી સદી પહેલાંની ભાગ્યે જ મળે છે. ઘણી ખરી પ્રતો તો તેરમી સદી પછીની છે. આ પરથી હસ્તપ્રતોના નશ્વર સ્વરૂપનો ખ્યાલ આવે છે. ધર્મગ્રંથો પૈકી ઘણા ગ્રંથ મૌખિક પરંપરા દ્વારા તથા સતત પ્રતિલિપિકરણ દ્વારા સારા પ્રમાણમાં જળવાઈ રહ્યા છે, પરંતુ ઘટર સાહિત્યના અનેક ગ્રંથો એના સંક્રમણ માટે પ્રતિલિપિકરણની તથા હસ્તપ્રતના સંરક્ષણની પ્રક્રિયા ચાલુ ન રહેતાં હંમેશા માટે લુપ્ત થઈ ગયા છે. એમાંના કેટલાકનાં કે એના કર્તાઓનાં નામ પછીના સાહિત્યમાં ઉલ્લિખિત થયાં છે, તો કેટલાકના અમુક અંશ પછીના સાહિત્યમાં ઉતારવામાં આવ્યા છે.

દા. ત. કવિવર કલિદાસે “માલવિકાગ્નિમિત્ર” નાટકની પ્રસ્તાવનામાં ભાસ, સૌમિલ્લક અને કવિપુત્ર નામે પ્રસિદ્ધ નાટ્યકારોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે પૈકી ભાસ-રચિત નાટકો છેક ૧૯૧૨ માં પ્રકાશિત થયાં, જ્યારે સૌમિલ્લ અને કવિપુત્રનાં કોઈ નાટક હજી પ્રકાશમાં આવ્યાં નથી. અશ્વઘોષ-કૃત “શારિપુત્ર-પ્રકરણ”ની પ્રતનાં થોડાં પત્ર જ મળ્યાં છે; એના “રાષ્ટ્રપાલ” નાટકનો માત્ર ઉલ્લેખ જ ઉપલબ્ધ છે. ૩૫કોના વિવિધ પ્રકારોના ઉઠાહરણરૂપે નાટ્યશાસ્ત્રના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ઉલ્લિખિત અનેક ૩૫કો હાલ નામશેષ છે.

“મુદારાક્ષસ”ના કર્તા વિશાખદત્તના “દેવીચંદ્રચુપ્ત” નાટકની પણ હજી કોઈ પ્રત મળી નથી, પરંતુ એમાંના કેટલાક અંશ “નાટ્યદર્પણ”માં ઉઠાહૃત કરાયા છે. ગ્રીક એલચી મેગસ્થનીસની “ઇન્ડિકા” પણ મૂળસ્વરૂપે લુપ્ત છે, જ્યારે અનુકાલીન પુસ્તકોમાં ઉતારેલા એના કેટલાક અંશ ઉપલબ્ધ છે.

કોઈ પણ લખાણની આદર્શ પ્રતમાં ય કંઈ ને કંઈ અશુદ્ધિઓ આવી જતી હોય છે. દા. ત. ગાંધીજીના પત્રોમાંની કેટલીક તારીખોમાં તારીખ, મહિના કે વર્ષની ય ભૂલો માલૂમ પડી છે. આથી ઘણા પ્રાચીન લેખકો પોતે લખેલા પુસ્તકની પ્રતનું પોતાના કોઈ વિદ્વાન મિત્ર પાસે કે શિષ્ય પાસે સંશોધન કરાવતા. હાલ તો પ્રાચીન લેખકોની સ્વલિખિત આદર્શ પ્રત ભાગ્યે જ મળે છે. જેના આધારે એની વર્તમાન આવૃત્તિઓ છપાય છે તે હસ્તપ્રતો તો એ લુપ્ત આદર્શ પ્રતની પ્રતિલિપિની ય દૂરદૂરની પ્રતિલિપિ હોય છે. દરેક પ્રતિલિપિમાં દષ્ટિદોષથી યા સરતચૂકથી અક્ષરસમૂહના પરિવર્તન, લોપ ને ઉમેરાની અશુદ્ધિઓનું પ્રમાણ વધતું જાય છે. કેટલીક વાર પ્રતિલિપિકાર પોતાની ખુદી અનુસાર પોતાને અશુદ્ધ લાગતા અશુદ્ધ પાઠને શુદ્ધ કરવા મથે છે ત્યારે તે મોટે ભાગે આદર્શ પ્રતને વધુ વિકૃત કરી બેસે છે. જ્ઞાનેશ્વરી ગીતાનો પાઠ બસો ત્રણસો વર્ષમાં એટલો બધો દૂષિત થઈ ગયો હતો કે ઉપલબ્ધ હસ્તપ્રતોના આધારે એટલા વખતમાં એકનાથે એનું સંશોધન કરવું પડેલું. આ માટે ડૉ. કર્તેનું ‘Indian Textual Criticism’ (ભારતીય પાઠસમીક્ષા) ઉપયોગી છે.

મહાભારત, હરિવંશ અને રામાયણની સંશોધિત આવૃત્તિઓમાં એની જિન્ન વાચનાઓમાં કેટલા બધા અધ્યાયો અને શ્લોકો પ્રક્ષિપ્ત નીવડ્યા છે !” હું સતપુત્રને નહિ વડુ” કે શ્રીકૃષ્ણના પૂર્વજ યદુ યદ્રવંશના નહિ પણ સૂર્યવંશના હતા કે “નૃપુરમેવ જનામિ” જેવી કેટલી નિશ્ચિત જેવી માન્યતાઓ હવે પ્રક્ષિપ્ત ઠરી છે ! તો પછી જે પુરાણોની સંશોધિત આવૃત્તિ જ થઈ નથી, તેની મુદ્રિત

સાહિત્ય અને સંશોધન]

[૧૨૭

આવૃત્તિઓ પર કેટલો આધાર રખાય પહેલાં? ભારત યુદ્ધના સમય સુધી, પછી પાંડવો પછીની પાંચેક પેઢી સુધી અને છેલ્લે શુપ્ત રાજ્યના ઉદય સુધીની વંશાવળીઓની અનુશ્રુતિઓ પુરાણોમાં સંચીત થઈ, તેમાં ભવિષ્યકાલનો પ્રયોગ કરી આગાહીરૂપે આપેલી મૌર્યાદિ વંશોની અનુશ્રુતિઓ ઐતિહાસિક નીવડી, જ્યારે દૂરના ભૂતકાળની વંશાવળીઓની ઐતિહાસિકતા માટે હજી વધુ શ્રદ્ધેય પ્રમાણની અપેક્ષા રહે છે. “ભવિષ્ય પુરાણ”માં તો અંગ્રેજ રાણી વિક્ટોરિયા સુધીના અતીત શાસકોને અનાગત તરીકે રજૂ કરી દેવાયા! પણ પુરાણો મુદ્રિત થઈ ગયા પછી આવા પ્રક્ષેપોની પરંપરા અટકી પડી.

એવી રીતે વ્યાસ જેવા પ્રાચીન ઋષિઓને નામે કે શિવ જેવા દેવોને નામે પણ અનેક ગ્રંથ લખાયા. “કૃતિશ્રી સ્કંદપુરાણે રેવાખંડે.....” કહેવાતા ગ્રંથમાં સત્યનારાયણની કથા છે ખરી? સ્કંદપુરાણ અને પદ્મપુરાણ તો એવાં દળદાર છે કે એમાં અનેકાનેક ખંડ ઉમેરાતા રહ્યા છે, જેમાંના ધણા તો ૧૫-૧૬ મી સદી પછીના છે. “અગ્નિપુરાણ” ધણે અંશે જ્ઞાનકોશ જેવું બની ગયું છે, “ભારત” પણ આખ્યાનો અને ઉપાખ્યાનોના ઉમેરણથી “મહાભારત” થઈ ગયું છે, જાણે કે “આખ્યાન-સંરિત્સાગર” ન હોય!

આથી આવા બધા ગ્રંથોની અ-સંશોધિત આવૃત્તિઓના આધારે માહિતી તારવવામાં ધણી સાવધતા રાખવી પડે.

ભારતના પ્રાચીન સાહિત્યમાં બીજી મોટી મુશ્કેલી સમયાંકનની છે. ગ્રંથકારો પોતાનો પૂરતો પરિચય આપે અને કૃતિની રચનાનો સમય આપે એવું ધણા યોગ્ય ગ્રંથોમાં જેવા મળે છે. કાલિદાસનો સમય આંકવામાં એની સંભવિત પૂર્વમર્યાદા અને ઉત્તરમર્યાદા વચ્ચે કેટલો મોટો ગાળો રહેલો છે! ને તેમાં ય પછીના લેખકો કાલિદાસ, માધ અને બોજ જેવાઓને સમસામયિક બનાવી દઈ તેઓનાં મિલન યોગે છે ત્યારે તો હદ આવી જાય છે.

કૃતિઓના બાહ્ય તથા આંતરિક પરીક્ષણ પરથી એનો સાપેક્ષ કાલક્રમ તારવી શકાય. ઋગ્વેદ સંહિતા કરતાં યજુર્વેદ સંહિતા અનુકાલીન, સંહિતાઓ કરતાં બ્રાહ્મણો અને બ્રાહ્મણો કરતાં ઉપનિષદ અનુકાલીન, વેદ કરતાં વેદાંગ અને શ્રુતિ કરતાં સ્મૃતિ અનુકાલીન એમ કહી શકાય. પરંતુ ઋગ્વેદમાં કે મહાભારતમાં આવતા નક્ષત્રો અને તારાઓના ઉલ્લેખોના આધારે એનું સમયાંકન કરવામાં પશ્ચિમ મુદ્દા ય લક્ષમાં લેવા પડે. ભાષાકીય દૃષ્ટિએ વર્તમાન રામાયણ વર્તમાન મહાભારત કરતાં અનુકાલીન છે એ એનાં ભાષાકીય સ્વરૂપોની તુલના ન કરી જાણનારને ગળે ઉતરવું મુશ્કેલ લાગે છે.

ને રામચરિતમાં વાલ્મીકિ રામાયણની લિન્નલિન્ન વાચનાઓ તો છે જ. એ ઉપરાંત પુરાણોમાં આપેલી ઐશ્વકુઓની વંશાવળી, પદ્મપુરાણમાંનું રામચરિત, “રઘુવંશ”માંની વંશાવળી અને વંશ્યાનુચરિત, જૈન રામાયણ, દ્રાવિડ રામાયણ, જવાઈ રામાયણ-એવી એની ય કેટકેટલી લિન્નલિન્ન કથા-પરંપરાઓ!

રામાયણ અને મહાભારતમાં નિરૂપિત ઘટનાઓ પરથી અનેક કવિઓએ કાવ્યો તથા નાટકોની રચના કરી ત્યારે તેમાં ઘટનાઓમાં કેટલાક નાટ્યોચિત ફેરફાર કર્યાં. વાલ્મીકિની સીતા અને ભવ-શ્રુતિની સીતા કે મહાભારતની શકુન્તલા અને કાલિદાસની શકુન્તલા વચ્ચે કેટલો ફેર છે! ને એની સાથે જ્ઞાંતારામની શકુન્તલા કે પેટલીકરની શકુન્તલાને સરખાવીએ તો?

ગુજરાતી સાહિત્યમાં જે ઐતિહાસિક કહેવાતી નવલકથાઓ અને ઐતિહાસિક કહેવાતાં નાટકો લેખકપ્રિય થયાં છે તેણે ધણા વાચકોના મનમાં ઐતિહાસિક પાત્રો અને તેમનાં વર્તનો વિશે ભાત-

ભાતના ખ્યાલ ઊભા કર્યા છે. પ્રમાણિત ચરિત્રગ્રંથ અને સર્જનાત્મક સાહિત્ય વચ્ચેનો ભેદ લક્ષમાં રાખવો કેટલો જરૂરી છે! દા. ત. મીનળદેવી, કાકની મંજરી કે માધવ મહેતા વિશે મુનશીની નવલ-કથાઓને કે સોલંકી અથવા ગુપ્ત રાજવીઓ વિશે ધૂમકેતુની નવલકથાઓને ઇતિહાસના વિદ્યાર્થીઓ આધાર તરીકે સ્વીકારી લે છે! તેઓને ક્યાંથી ખ્યાલ આવે કે જે ચૌલાદેવીને ત્રણ ત્રણ નવલકથા-કારોએ સેંકડો પાનામાં નિરૂપી છે તે તો મૂળમાં “બહલાદેવી” (બહુલાદેવી) હતી ને એને વિશે પ્રબંધોમાં માંડ દસ લીટી લખાઈ હતી!

રાજકીય ઇતિહાસ માટે સીધી ઉપયોગી નીવડે તેવી પ્રાચીન કૃતિઓ જૂન સંખ્યામાં ઉપલબ્ધ છે. કદાચુ-કૃત “રાજતરંગિણી” જેવી કૃતિઓ વિરલ છે ને તે પણ ગ્રંથકારના નજીકના સમય માટે જ વધુ શ્રદ્ધ ધરાવે છે. “દ્વયાશ્રય” જેવા કાવ્યમાં વ્યાકરણનાં ઉદાહરણો અને રાજચરિતનું કાવ્યોચિત નિરૂપણ મુખ્ય છે, તેની આગળ ઘટનાઓનો ક્રમ અને એની વાસ્તવિકતા ગૌણ બની જાય છે. “કૃતિત્રિમુદી” અને “સુકૃતસંકીર્તન” જેવાં કાવ્યોમાં મુખ્ય અભિગમ નાયકની પ્રશસ્તિનો છે, ને પ્રશસ્તિ-રચનામાં કવિઓ અતિશયોકિતઓ તથા કાવ્યમય કદવનાઓને ભારે મહત્ત્વ આપતા.

ચૌલુક્ય રાજાઓના રાજ્યારોહણ તથા રાજ્યકાલના સમયની વિગતો જૈન પ્રબંધોમાં ઘણા પ્રમાણમાં જળવાઈ છે. એમાંના અનેક પ્રસંગ ઉપયોગી માહિતી પૂરી પાડે છે, પરંતુ સાંપ્રદાયિક દૃષ્ટિએ આવતા રાગદ્વેષની એના પર ઘણી અસર રહેલી છે. મુસ્લિમ લેખકોના તવારીખ ગ્રંથો સમકાલીન ઇતિહાસગ્રંથો તરીકે ઠીકઠીક ઉપયોગી છે પરંતુ તેમાં ય ઇસ્લામધર્મ, મુસ્લિમ કોમ અને તવારીખનાયક સુલતાન તરફના પક્ષપાતની મોટી મર્યાદા રહેલી છે. યતિ રંગવિજયની “જૂનરદેશ-જૂપાવલી”માં નામો, ક્રમ અને વર્ણોની ખાખતમાં અનેક વિગતદોષ નોવા મળે છે.

ઐતિહાસિક ઇતિહાસના અન્વેષણની દૃષ્ટિએ પુરાણો, ચરિતકાવ્યો, ઐતિહાસિક નાટકો, આખ્યાયિકાઓ ઇત્યાદિનું વિવેચનાત્મક અધ્યયન થતું રહ્યું છે; ખીજા બાજુ એમાંથી મળતી માહિતીને સમકાલીન અભિલેખો, સિક્કાઓ, પુરાવશેષો વગેરે અન્ય સાધનોમાંથી મળતી માહિતી સાથે મેળવીને ચકાસવામાં આવે છે ને સાહિત્યમાંથી મળતી માહિતીને એમાંની અત્યુક્તિઓ (તથા અદ્યોક્તિઓ) ગાળી દઈને સંશોધિત કરવામાં આવે છે. પુરાણોમાં આપેલી ઐતિહાસિક અનુશ્રુતિઓનું વિવેચનાત્મક અધ્યયન પાર્નિટર વગેરેએ કર્યું છે. ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસનું નિરૂપણ આ અર્વાચીન દૃષ્ટિએ ફ્રાન્સે “રાસમાલા”માં શરૂ કર્યું તેને પં. જગવાનલાલ ખન્ડજીએ પૂર્ણ સ્વરૂપ આપેલું, જે ૧૮૯૮માં મુંબઈ ગેઝેટિયરના ગ્રંથ ૧માં પ્રકાશિત થયું. એ પછી શ્રી રસિકલાલ પરીખ, શ્રી દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી વગેરેએ એને વિકસાવ્યું. સ્વલતનત કાલ માટે પ્રો. કોમિસરિયેતે અને શ્રી રતનભણિરાવે મહત્ત્વનું પ્રદાન કર્યું. મુઘલ તથા મરાઠાકાલ માટે પ્રો. કોમિસરિયેતે અને અર્વાચીનકાલ માટે શ્રી હીરાલાલ પારેખે નિરૂપણ કર્યું છે. મેત્રકકાલ, ક્ષત્રપકાલ, સોલંકી કાલ વગેરે વિશે અન્ય વિદ્વાનોએ પણ ઇતિહાસ લખ્યો છે. ભો. જે. વિદ્યાભવન તરફથી “ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ”ની ગ્રંથમાલા તૈયાર થઈ છે, જેમાં ગ્રંથ ૧ થી ૯ નો સમાવેશ થાય છે. અનેક તજ્જોના સહકારથી એમાં રાજકીય તથા સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનાં વિવિધ પાસાંને આવરી લેવાયાં છે.

વૈદિક સાહિત્યનું ભાષાસ્વરૂપ પ્રકૃષ્ટ સંસ્કૃત ભાષા-સ્વરૂપ કરતાં વધુ પ્રાચીન છે. એમાંના કેટલાય શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ છેક યાસ્કના સમયમાં (ઈ. પૂ. ૬ ઠી સદીમાં) ય અનિશ્ચિત બની ગઈ હતી. અનેક શબ્દોના ખરા અર્થ સાચાનું સમયમાં (ઈ. સ.ની ૧૪ મી સદીમાં) અરુપ્પટ બની ચૂક્યા હતા ને

જે અર્થ સંક્રાન્ત થયા હતા તે યાત્રિક પરંપરાના હતા. પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર તથા તુલનાત્મક પુરાણકથા ઉપરાંત દરેક શબ્દના સંદર્ભનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરીને કેટલાય શબ્દોના ભિન્ન અર્થ સૂચવ્યા, જે ૨૬ અર્થ કરતાં વધુ વાસ્તવિક અને યથાર્થ લાગે.

પુરાણો, મહાભારત અને રામાયણ એ તો ભારતીય ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિના અભ્યાસ માટેના અનિવાર્ય આકરગ્રંથો છે. મહાકાવ્યો કરતાં એ સુબોધ છે. પ્રાચીન ભારતીય ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિના અભ્યાસીઓ માટે એ પ્રકારની સંસ્કૃત ભાષા સમજવી અનિવાર્ય છે. ઐતિહાસિક કાવ્યો, નાટકો અને આખ્યાયિકાઓ તથા ગ્રંથોમાં સર્વ સાહિત્ય અનુવાદોમાં ઉપલબ્ધ નથી તે અનુવાદો પણ પૂરતા શ્રદ્ધે હોવા જરૂરી છે. નહિ તો ‘રાવણો દારવીય’ ને બદલે ‘રાવણોદારવીય’ સમજાય ને શિવાપુત્ર ગણેલ અને તેજપાલની સોદરીઓ તે સુદરીઓ (સુદર પત્નીઓ) બની જાય! શુદ્ધ જોડણી અને પારિભાષિક શબ્દોના પ્રયોગ અંગે ગુજરાતીમાં લખનાર માટે પણ સંસ્કૃત ભાષાનું એટલું જ્ઞાન અનિવાર્ય છે. ઇતિહાસ-સંસ્કૃતિની માહિતીના સાધન તરીકે તેમજ ભારતીય આર્ય ભાષાઓની સમુદ્ધારિત સમજવા માટે પ્રાકૃત ભાષાનું જ્ઞાન પણ આવશ્યક છે.

ભારતના પ્રાચીન, મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસની સાહિત્યિક-સાધનસામગ્રીની વિગત ડા. સુશનાબહેન શાહના લઘુગ્રંથમાં આપેલી છે. “ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસની સાધનસામગ્રી”માં મેં પહેલાં વ્યાખ્યાનમાં સાહિત્યિક સાધનસામગ્રીની સમીક્ષા કરી છે. આ સામગ્રીનું તર્કશુદ્ધ રીતે પરીક્ષણ-સંશોધન કરી એનું અર્થઘટન કરવામાં તથા એનો ઇતિહાસમાં ઉપયોગ કરવામાં કેવી કાળજી રાખવી જોઈએ એ લેગલોઈસ અને સેઈનાઓસે તેઓના ‘ઇન્ડો-ડક્ટન ટુ ધ રટડી ઓફ હિસ્ટરી’માં વિગતવાર સમજાવ્યું છે. એમાંનું “નો ડાક્યુમેન્ટ, નો હિસ્ટરી” વિધાન સંસ્કૃત સાહિત્યના સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસ મર્લિનાથના નામૂલું લિખ્યતે કિંચિત્ એ વિધાનની યાદ આપે છે.

અર્વાચીન ઇતિહાસના અન્વેષણમાં અહીં પોર્ટુગીઝ, ડચ અને ડેનિશ લખાણોની મૂળ સામગ્રીનો ઉપયોગ કરી જાણનાર જૂજ છે. તે તે સમયના સાહિત્યમાંથી સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ માટે વિપુલ સામગ્રી મળે છે. ખતખતો, પત્રવ્યવહાર, કરારો અને રાજનીતીઓ જેવા દસ્તાવેજોનાં દફતરોમાંથી તે તે સમયના રાજકીય ઇતિહાસની વિપુલ માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છનાં દેશી રાજ્યોના ઇતિહાસ માટે વહીવટીઓના ચોપડા ઉપરાંત સિલ્લાલેખો, પાળિયાલેખો અને સિક્કાલેખો તેમજ તેમના દસ્તાવેજો(આર્કાઇવ્ઝ)માં વિપુલ સામગ્રી રહેલી છે, જેનો ઇતિહાસમાં ઉપયોગ કરવો બાકી છે.

પંડિતરાજ જગન્નાથના મતે ઉપમા અને રૂપકનો શાબ્દબોધ*

નીલાંજના શાહ†

સંસ્કૃત અલંકારશાસ્ત્રમાં ઉપમા અને રૂપક એ બંને અલંકારોનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ બધા જ અલંકારશાસ્ત્રીઓ સ્વીકારે છે તેમ છતાં, એ બંને વચ્ચે બહુ સામ્ય હોવાને લીધે, તે બંને વચ્ચે રહેલા તફાવતને પોતપોતાની જ રીતે સ્પષ્ટ કરવા મથે છે. જગન્નાથ એ બંને વચ્ચેનો તફાવત ન્યાયની પરિભાષામાં, શાબ્દબોધના વૈલક્ષ્ય દ્વારા દર્શાવે છે, તે તેમનું આગવું પ્રદાન છે. તેમણે આ વિષયની ચર્ચા, તેમના ગ્રંથ “સંગગાધર”માં, લક્ષણના નિરૂપણના સંદર્ભમાં કરી છે. તેથી એ વિશેની ટૂંકી ભૂમિકા આપવી આવશ્યક છે. જગન્નાથ અભિધા, લક્ષણ અને વ્યંજના એ ત્રણ રૂતિઓને સ્વીકારે છે અને અભિધા અને લક્ષણનું વિસ્તારથી નિરૂપણ કરે છે. લક્ષણનું લક્ષણ તે નૈયાયિકોને અનુસરીને ‘શક્યસંબંધા લક્ષણા’ એવું આપે છે.^૧ તે અવ્યાનુપપત્તિને નહીં, પણ તાત્પર્યાનુપપત્તિને લક્ષણનું ખીજ માને છે. તાત્પર્યાનુપપત્તિ એટલે વક્તાના તાત્પર્યનો બોધ ન થવાથી શ્રોતાચાર્યની વિશ્રાન્તિ થતી નથી, માટે લક્ષણની જરૂર પડે છે.

તેમણે લક્ષણના મુખ્ય બે બેદો દર્શાવી પ્રયોજન વતી લક્ષણના ગૌણી અને શુદ્ધ એમ બે પ્રકારો દર્શાવ્યા છે. તેમાં ગૌણી લક્ષણના બે પેટા પ્રકારો સારોપા લક્ષણ અને સામ્યવસાના લક્ષણ દર્શાવ્યા છે. સારોપા લક્ષણને સમજાવતાં કહ્યું છે કે, વિષયવિષયિણોઃ પૃથક્-નિર્દિષ્ટયોરમેદ આરોપઃ। તત્ર આગ્રેન (આરોપેન સહિતા સારોપા। તેમણે ગૌણી સારોપા લક્ષણના ઉદાહરણ તરીકે ‘મુલ્લંચન્દ્રઃ’ એ રૂપકને આપ્યું છે. તેનો શાબ્દબોધ તેમણે ‘ચન્દ્રસદૃશામિન્ન મુલ્લમ્’ એવો આપ્યો છે, હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે, ‘મુલ્લંચન્દ્રઃ’ એ રૂપકનો લક્ષ્યાર્થ ‘ચન્દ્રસદૃશ મુલ્લમ્’ અને ‘ચન્દ્રસદૃશ મુલ્લમ્’ એ ઉપમામાં ફરક શું છે ?

આ બંનેનો શાબ્દબોધ-પણ ‘ચન્દ્રસદૃશામિન્નમ્’ એવા સમાન આકારનો જણાય છે. ‘ચન્દ્રસદૃશ મુલ્લમ્’ એ ઉપમામાં ચન્દ્ર અને સદૃશ પદ વચ્ચેના વિશેષણ-વિશેષ્ય સંબંધનું જ્ઞાન સંસર્ગ એટલે કે સંબંધના બળથી થાય છે, જ્યારે ‘મુલ્લંચન્દ્રઃ’ રૂપકમાં એક જ ચન્દ્ર પદ વડે બે અર્થ ‘ચન્દ્ર’ અને ‘ચન્દ્રસદૃશ’ બતાવાયા હોવાથી ચન્દ્ર પદનો સદૃશ સાથે વિશેષણનો સંબંધ પ્રતીત થતો નથી. આ ફલીલ વડે દર્શાવાતો ફરક સંતોષકારક નથી. તેની સામે એવી ફલીલ પણ કરી શકાય કે બોધ વૈલક્ષ્યના આવા નજીવા ફરકથી, બે અલંકારોનું જુદાપણું સ્વીકારીશું તો ‘ચન્દ્ર ઇવ મુલ્લમ્’ અને ‘ચન્દ્રસદૃશ મુલ્લમ્’ એમ ઉપમાના આ બંને બેદોને પણ જુદા અલંકારો માનવાની આપત્તિ આવશે.

આ બંને અલંકારો વચ્ચે શું ફરક છે, તે પોતપોતાની રીતે દર્શાવતા ત્રણ જુદા મત જગન્નાથે આપ્યા છે. તે અત્ર કૈચિત્ એમ કહીને જે પ્રથમ મત આપે છે, તેના મુખ્ય મુદ્દાઓ નીચે પ્રમાણે છે:

* ગુજરાત યુનિવર્સિટી તરફથી ૧૯૯૧ ના ડિસેમ્બરના ત્રીજા સપ્તાહમાં થોળથેલ “પંડિતરાજ જગન્નાથ” પરના પરિસંવાદમાં વાંચેલ લેખ.

+ નિવૃત્ત અધ્યાપક, સંસ્કૃત વિભાગ, ગુજરાત કોલેજ, અમદાવાદ

[પંડિતરાજ જગન્નાથના મતે ઉપમા અને રૂપકનો શાબ્દબોધ]

[૧૩૧]

રૂપક અને ઉપમા વચ્ચે સ્વરૂપસંવેદન એટલે કે શાબ્દબોધની આખતમાં કંઈ ફરક ન હોવા છતાં, રૂપકમાં તાદ્રૂપ્યસંવેદન રૂપી જે ફળ છે, તેમી દષ્ટિએ તે અલંકાર ઉપમાથી જુદો પડે છે. તાદ્રૂપ્ય સંવેદન એટલે મુખ્ય વગેરે વિષયમાં વિષયિતાવચ્છેદક ચંદ્રત્વની સમ્યક પ્રતીતિ થવી. ભાવાર્થ એ છે કે ઉપમામાં કેવળ સાદૃશ્યનો બોધ થાય છે, જ્યારે રૂપકમાં સાદૃશ્યની ઉપસ્થિતિ લાક્ષણિક ચંદ્ર વગેરે પદ્ધતિ થાય છે. વળી લક્ષણાનું પ્રયોજન જ ચંદ્ર અને મુખમાં અભેદનો બોધ કરાવવાનું છે.

હવે પ્રશ્ન એ છે કે લક્ષણાથી પ્રયોજનતા “તત્સદૃશ” એ બોધમાંથી તાદ્રૂપ્ય એટલે કે અભેદપ્રતીતિ થવામાં બે મુશ્કેલી નડે છે. પ્રથમ મુશ્કેલી એ છે કે કોઈપણ અર્થનો બોધ કરાવવા માટે શક્તિ અથવા લક્ષણ જેવો ઉપાય કારણ હોય છે. અહીં અભેદનો બોધ કરાવવા કોઈ પદની શક્તિ નથી કે લક્ષણા પણ કામ લાગે તેમ નથી. બીજી મુશ્કેલી એ છે કે ભેદજ્ઞાન અહીં પ્રતિબંધક બને છે. આમ ઉપાયના અભાવમાં અને પ્રતિબંધક હોવા છતાં અહીં અભેદબોધ થાય છે, એમ બે માનીશું તો ઉપમાને નિરૂપતા ‘ચન્દ્રસદૃશ મુલ્લમ’ વાક્યમાં પણ અભેદબોધ થવાનો પ્રસંગ આવશે.

ઉપયુક્ત મતવાદી આ શંકાનું નિરસન કરતાં કહે છે કે જેમ સ્થેષમાં અતેકાર્થક એવા એક પદના પ્રયોગમાંથી ઉપસ્થિત થયેલી વ્યંજના તે પદના ઉપસ્થિત થયેલા બંને અર્થોની અભેદપ્રતીતિ કરાવે છે, તેમ અહીં પણ ચન્દ્ર અને ‘ચન્દ્રસદૃશ’ એ અર્થોનું અભેદજ્ઞાન વ્યંજના કરાવે છે. વળી વ્યંજનાથી થતા બોધમાં બાધનિશ્ચય પ્રતિબંધક બનતો નથી. હજી કોઈ શંકા કરે કે, મુખત્વવિશિષ્ટ મુખમાં ચંદ્ર તાદ્રૂપ્યનો પ્રત્યક્ષ કેવી રીતે થાય? તો તેનો જવાબ આપે છે કે, ‘વક્ત્રે ચન્દ્રમસિ સ્થિતે કિમપરઃ શીતાંશુરુજ્જ્વલતે’ વાક્યમાં, વિષયમાં વિષયિ તાદ્રૂપ્યનો પ્રત્યક્ષ થાય છે, એ અનુભવની આખત છે.

પોતાની ફલીલના સમર્થનમાં તે કહે છે : ‘સ્વતાદ્રૂપ્યવદમેદબુદ્ધયા સ્વતાદ્રૂપ્યસ્ય સુવોધતયા તસ્મિન્નપિ તસ્ય સિદ્ધેઃ’ આનો અર્થ એ થાય છે કે સ્વ એટલે કે ચંદ્ર, તેના તાદ્રૂપ્યથી યુક્ત જે ‘ચન્દ્રસદૃશ’ પદાર્થ છે, તેની સાથે મુખનો અભેદ છે, માટે ચંદ્રનું પણ મુખ સાથે તાદ્રૂપ્ય સિદ્ધ થાય છે. “રસગંગાધર” પરની સંસ્કૃત ટીકા “ચંદ્રિકા”ના લેખક પં. બહરીનાથ જી આ આખતને સંસ્કૃતમાં આમ સમજાવે છે.^૨ ચન્દ્રતાદ્રૂપ્યવાન્ યઃ સદૃશસ્તદમેદસ્ય મુલ્લે વોષે ચન્દ્રતાદ્રૂપ્યસ્યાપિ તત્ત્વ સુવોધતવાત્ તદમિન્નામિન્નસ્ય તદમિન્નત્વનિયમાત્ । તેઓ વધારામાં નોંધે છે કે જગન્નાથે આ મત માટે અરુચિ દર્શાવી છે. કારણ કે સ્વરૂપસંવેદનથી થતા વૈલક્ષણ્યમાં તફાવત દર્શાવી શકાતો હોય તો પછી ફલથી થતા વૈલક્ષણ્ય સુધી જવાની શી જરૂર છે? ‘અન્યે તુ’ કહીને જગન્નાથે દર્શાવેલ બીજા મતનો સાર આમ છે : ચંદ્ર વગેરે પદમાંથી લક્ષણા વડે ચન્દ્રસદૃશરૂપે મુખ વગેરે ઉપસ્થિત થાય છે, છતાં રૂપક-સ્થલમાં, મુખ વગેરે પદોથી, મુખત્વ વિશિષ્ટ રૂપમાં ઉપસ્થિત થતા મુખ વગેરે અર્થોની સાથે, ચન્દ્ર પદાર્થનો અભેદાન્વય તો ચંદ્રત્વરૂપથી જ થાય છે. આમ ભલે અર્થની ઉપસ્થિતિ ‘ચન્દ્રસદૃશ’ એ રૂપમાં થાય છે, પણ અન્વયબોધ તો ‘ચન્દ્રામિન્ન મુલ્લમ’ એ રીતે ચન્દ્રત્વરૂપે જ થાય છે. તે કહે છે કે ‘ચન્દ્રાદિપદ’ પર આધારિત લક્ષણાવૃત્તિનું જે જ્ઞાન છે, તેને તે પદનો અવચ્છેદક ધર્મ એટલે કે ચન્દ્રત્વ જેમાં પ્રકાર છે, તેવી જાતિના લક્ષ્યાર્થનો એટલે કે ચન્દ્રસદૃશનો બોધ થવામાં કારણ માનીએ છીએ. ટૂંકમાં ભાવાર્થ એ છે કે આ મન પ્રમાણે લક્ષ્યાર્થના શાબ્દબોધમાં મુખ્યાર્થનો અવચ્છેદકધર્મ ચોક્કસપણે હોય છે.

કોઈ આ મતની સામે એવો વાંધો લઈ શકે કે આ રીતે સમજવવામાં, પદાર્થોપસ્થિતિ અને શાબ્દબોધ સમાન પ્રકારનાં હોવા જોઈએ. એ નિયમ સચવાતો નથી. આ વાંધાના જવાબમાં આ મતવાળા એવું સમાધાન કરે છે કે ઉપયુક્ત નિયમને લક્ષણ વ્યાપારમાં લાગુ ન પાડવો જોઈએ. કારણ કે લક્ષણ આ નિયમમાં અપવાદ જ છે.

આ મતને રજૂ કરનાર લોકો ગજ્ઞાયાં વોષઃ' એ લક્ષણવાક્યને પોતાની રીતે આમ સમજાવે છે : અહીં ગંગા પદ્મી, તટવરૂપયુક્ત તટ એ લક્ષ્યાર્થની ઉપસ્થિતિ પ્રથમ થાય છે, પણ પછી તે તટવરૂપ તટનો ગંગાત્વની સાથે અન્વયબોધ થાય છે અને તેને લીધે જ તટમાં ગંગાના શેત્ર, પાવનત્વ વગેરે ગુણોની પ્રતીતિ થાય છે. આ સમજૂતી સાથે મમ્મટ વગેરે પ્રાચીનોએ કહેલી વાત બંધ બેસે છે.

પ્રસ્તુત રૂપકના ઉદાહરણ 'મુલ્લ' ચન્દ્રઃ'માં વિષયી ચન્દ્ર વગેરેમાં રહેલા અસાધારણ ગુણો જેવા કે- આહ્વાદકત્વ વગેરેની મુખ્ય વિષયમાં પ્રતીતિ થવી એ લક્ષણાનું ફળ છે. એ ફળ માટે મુખ્યમાં ચન્દ્રત્વની પ્રતીતિ થવી અનિવાર્ય છે. વળી પ્રાચીનોએ આગલા મતમાં જે તાદ્રૂપ્યસંવેદનની વાત કરી છે, તેમાં તેમને પણ તેનાથી અસાધારણ ગુણવત્ત્વ જ અભિપ્રેત છે. આ પ્રમાણે ઉપમા કરતાં રૂપકમાં સ્વરૂપસંવિત્તિ (પ્રાથમિક શાબ્દબોધ) અને ફલીભૂત સંવિત્તિ (લક્ષણાના પ્રયોજનની પ્રતીતિ)-બંને વિલક્ષણ છે, તેથી બંને વચ્ચે સ્પષ્ટ ભેદ છે.

'અપરેતુ' કહીને જે ત્રીજો મત જગન્નાથે દર્શાવ્યો છે, તે પ્રમાણે ભેદથી મિશ્રિત સાદૃશ્ય એ ઉપમાનો, અને ભેદ વિનાનું અભેદરૂપ સાદૃશ્ય એ રૂપકનો પ્રાણ છે. આ મત પ્રમાણે ચન્દ્રસદૃશં મુલ્લમ્' એ ઉપમાસ્થલમાં 'ચન્દ્ર મિત્રમપિ ચન્દ્રવૃત્તિગુણયુક્ત મુલ્લમ્' એવો બોધ થાય છે, જ્યારે 'મુલ્લ' ચન્દ્ર' એ રૂપકમાં કેવળ ચન્દ્રવૃત્તિગુણયુક્ત મુલ્લમ્' એવો બોધ થાય છે. આ પ્રમાણે સ્વરૂપથી જ આ બંને અલંકારો વચ્ચે ભેદ દર્શાવી શકાય છે, તો પછી ફલ-પ્રયુક્ત ભેદ સુધી જવાની જરૂર પણ શી છે? વળી આ મતને સ્વીકારવાથી લક્ષણથી થતી ભેદગર્ભ સાદૃશ્ય પ્રતિપત્તિમાંથી તાદ્રૂપ્યપ્રતીતિરૂપી ફલ કેવી રીતે સંભવે એ અનુપપત્તિનો પરિહાર કરવા કોઈ પ્રયત્ન પણ અહીં કરવો પડતો નથી. એનો અર્થ એ છે કે વ્યંજનાથી થતા બોધમાં બાધનિશ્ચય પ્રતિબંધક થતો નથી, એમ કહેવાની પણ જરૂર નહીં પડે, કારણ કે જગન્નાથે રૂપકસ્થલમાં ભેદથી અમિશ્રિત સાદૃશ્યનો બોધ લક્ષણથી માન્યો છે.

જગન્નાથ ઉપમા તથા રૂપકવાળા વાક્યમાંના શાબ્દબોધ વિષેના પ્રાચીનોના ત્રણ મત દર્શાવીને, હવે 'નવ્યાસુ' કહીને નવીન આલંકારિકોના મત આપે છે. આ નવ્ય આલંકારિકો 'મુલ્લ' ચન્દ્રઃ' વાહીકો મૌઃ, વગેરે ઉદાહરણોમાં, અભેદની પ્રતીતિ થવા માટે લક્ષણને સ્વીકારતા નથી. ઉપયુક્ત વાક્યોમાં લક્ષણ વિના જ અભેદ સંસર્ગથી અન્વયબોધ થાય છે, એમ નવીનો માને છે. તેઓ કહે છે કે જેમ આહાર્ય જ્ઞાનને બાધનિશ્ચય પ્રતિબંધક બનતો નથી, તેમ શાબ્દજ્ઞાન માટે પણ થવું જોઈએ. આમ કરવાથી મુખ્ય તે ચન્દ્ર શી રીતે હોઈ શકે એવો બાધનિશ્ચય શાબ્દબોધને નરૂશે નહીં. બાધિત-સ્થાને પણ શબ્દાર્થોનો અન્વય થઈ શકે છે, એ સિદ્ધાંત સાથે, અત્યંત અસત્ય હોય તેવા પદાર્થનું જ્ઞાન પણ શબ્દ કરાવે છે, એ પ્રાચીનોના મત બંધ બેસે છે. આ બાબતમાં, માત્ર, યોગ્યતા જ્ઞાનની શરત રાખવી જોઈએ. જેથી વહ્નિના સિદ્ધિતિ' જેવાં વાક્યોમાંથી શાબ્દબોધ થવાની આપરિ ન આવી પડે. આ મત પ્રમાણે ચન્દ્રપ્રતિયોગિકા ભેદ-સમ્બન્ધવન્મુલ્લમ્' એવો શાબ્દબોધ થશે. નવીનો કહે

પંડિતરાજ જગન્નાથના મતે ઉપમા અને રૂપકનો શાબ્દબોધ]

છે કે આ રીતે મુલ્લં ચન્દ્રઃ ગૌર્જાહીકઃ વગેરે વાક્યોમાં ઇષ્ટ ચમત્કાર પ્રયોજવાના જ્ઞાનને અધીન આપણી ઇચ્છા હોય છે, તેથી આહાર્ય યોગ્યતા જ્ઞાનનું સામ્રાજ્ય છે. વક્તા જાણે છે કે ‘મુલ્લં ચન્દ્રઃ’ નો શાબ્દબોધ બાધિત છે, છતાં તે યોગ્યતાની દૃષ્ટિએ યતા બાધને ગણકારતો નથી, તેથી બોધ થઈ શકે છે, કારણ કે બુદ્ધિથી એણે યોગ્યતા માની લીધી હોય છે. આવી યોગ્યતાને આહાર્ય યોગ્યતા કહે છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આ શાબ્દબોધના કારણ તરીકે પ્રાચીનોએ આહાર્ય યોગ્યતા જ્ઞાનને ગણ્યું છે તે બરાબર છે.

હવે નવીનો બીજો વિકલ્પ આપે છે. લક્ષણા વિના, બંને વાચ્ય અર્થોના અભેદ અન્વયની ઉપપત્તિ માટે આહાર્ય યોગ્યતા જ્ઞાનની કલ્પનામાં જો ગૌરવ આવતું હોય તો બે બાધિત વાચ્ય અર્થોના અભેદાન્વય બોધને જ આહાર્ય માની લેા. આમ કરવાથી મુલ્લં ચન્દ્રઃમાં બાધનિશ્ચય હોવા છતાં, ચંદ્રથી મુખ અભિન્ન છે, એવો બોધ પોતાને થાય એ ઇચ્છાથી તેવો શાબ્દબોધ થશે.

આમ કહેવાથી શાબ્દજ્ઞાન બાધબુદ્ધિથી પ્રતિબદ્ધ થતું નથી, તથા શાબ્દબોધમાં યોગ્યતાજ્ઞાન કારણ હોય છે, એમ કહેવાની જરૂર નહીં રહે. વળી માત્ર પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન જ આહાર્ય હોય છે. શાબ્દજ્ઞાન આહાર્ય નથી હોતું, એવું પણ નવીનો માનતા નથી.

નવીનો એ પણ સ્પષ્ટ કરે છે કે પ્રાચીનોએ આપેલા ગૌણી સારોપા લક્ષણાના મુલ્લં ચન્દ્રઃ ઉદાહરણમાં મુલ્લ અને ચન્દ્ર એ બે વાચ્યાર્થોનો અભેદાન્વય સ્વીકારવો જોઈએ, નહીં કે વાચ્ય (મુલ્લ) અને લક્ષ્ય (ચન્દ્રસદૃશ)નો.

નવીનો કહે છે કે, ‘રાજનારાયણ’ લક્ષ્મીસ્વામાલિંગ્ગતિ નિર્મરમ્’માં પ્રાચીનોએ રૂપક અલંકાર માન્યો છે અને ‘પદામ્બુજ’ ભવતુ મે વિજયાય મગ્નુમગ્ગીર શિજ્ઞીતમનોહરમમ્બિકાયાઃ’માં ઉપમા અલંકાર માન્યો છે, તે તેમનો પોતાનો મત પણ વાચ્ય અને લક્ષ્યનો અભેદાન્વય લેવાથી અસંગત ઠરશે. પ્રાચીનો એવી ફ્લીલ કરે છે કે પ્રથમ ઉદાહરણમાં ઉપમા માનીશું તો નારાયણસદૃશ રાજાને લક્ષ્મીના આલિંગનની અનુપપત્તિ આવે છે અને બીજા ઉદાહરણમાં જો રૂપક માનીશું તો કમલ સાથે ‘મગ્નુમગ્ગીર’ એ વિશેષણ અનુપપન્ન લાગશે.

નવીનો તેમની આ ફ્લીલને તોડી પાડતાં કહે છે કે જો તમે વાચ્ય અને લક્ષ્યનો અભેદાન્વય લેવાના જ હો તો પછી ભલેને બંને ઉદાહરણોમાં રૂપક કે ઉપમા ગમે તે માનો. પણ અનુપપત્તિ તો રહેવાની જ છે, કારણ કે ‘રાજનારાયણ’નો બોધ ‘નારાયણસદૃશ રાજા’ જ થશે અને પદામ્બુજ’નો બોધ ‘અમ્બુજસદૃશ પદ’ થશે, તેથી પણ અનુક્રમે લક્ષ્મીકર્તૃક આલિંગનની અને ‘મગ્નુમગ્ગીર’ વિશેષણની અનુપપત્તિ થશે. માટે રૂપક સ્થલમાં બે વાચ્યાર્થોનો અભેદાન્વય માનવાથી જ પ્રાચીનોનો મત સુસંગત લાગશે એમ નવીનોનું કહેવું છે.

નવીનો એક પૂર્વપક્ષ કલ્પીને એની ફ્લીલ આપે છે, તે એવી ફ્લીલ કરી કરી શકે કે મુલ્લચન્દ્રઃ’ વગેરે સમાસમાં ઉપયુક્ત રીતિથી લક્ષણા વિના બોધ થઈ શકે તેમ માનીએ, પણ વ્યાસસ્થલમાં તો લક્ષણાને કશું બાધક નથી, તો ત્યાં લક્ષણા માની શકાય. આ ફ્લીલના ખડન માટે નવીનો ‘કૃપયા સુધયા સિચ્ચ હરે માં તાપમ્ચિત્તમ્ વાક્ય તેમની આગળ ધરે છે. અહીં પણ જો લક્ષણા સ્વીકારીશું તો ‘સુધાસદૃશકૃપા’ એવો બોધ થશે અને તે સેયન સાથે અનુપપન્ન ઠરશે, કારણ કે કૃપાનું સિચ્ચન થઈ શકતું નથી. આમ સમાસ વિનાના સ્થળોમાં પણ લક્ષણા માનવા જતાં અનુપપત્તિ આવે છે.

આ આપત્તિ ટાળવા કોઈ એમ કહે કે ‘સિદ્ધ’ એ ક્રિયાપદને પણ યોજન રૂપ અર્થમાં લક્ષણિક માનીએ તો “સુધાસદશ કૃપાર્થી મને યુક્ત કરો” એ અર્થ સંગત થશે.

આ દલીલનું ખંડન કરતાં નવીનો કહે છે કે જેમ ઉત્પ્રેક્ષા વગેરેને બાદ કરતાં, અતિશયોક્તિ અપહ્રુતિ વગેરે અલંકારોમાં કેવળ આહાર્ય જ્ઞાનથી શાબ્દબોધની ઉપપત્તિ સંભવ છે, તેમ રૂપકમાં પણ એ કામ આહાર્ય જ્ઞાનથી થાય છે, તો પછી ત્યાં લક્ષણ માનવાનું કોઈ કારણ નથી અને એમ કરવું તે અનુભવની પણ વિરુદ્ધ છે.

નવીનો પ્રાચીનોના મતનું ખંડન કરવા બીજી પણ એક યુક્તિ અનુભાવે છે. મુલ્લંચન્દ્ર: રૂપકમાં ઉપમાન વાચક ‘ચન્દ્ર’ વગેરે પદની ઉપમાનસદશ એટલે કે ચંદ્રસદશ એ અર્થમાં લક્ષણ કરવામાં આવે છે, એમ પ્રાચીનો માને છે. ચંદ્રસદશનો અવચ્છેદક ધર્મ સાદૃશ્ય છે, તે સમાન ધર્મ રૂપનું હોય છે. હવે પ્રશ્ન એ છે કે લક્ષ્યાંશમાં સાદૃશ્યરૂપી સમાન ધર્મ સુદૃશ્ય વગેરે વિશેષરૂપે પ્રતીત થાય છે કે સામાન્ય રૂપે? જો તે વિશેષરૂપે પ્રતીત થશે તો સુન્દર મુલ્લંચન્દ્ર: વગેરેમાં પુનરુક્તિ આવે છે. આના બચાવમાં એવું પણ નહીં કહેવાય કે તે સિવાય બીજો સાધારણ ધર્મ પ્રતીત થાય છે, કારણ કે-

અઙ્કિના ન્યક્ષસંઘાતૈઃ સરોગાણિ સદૈવ હિ ।

શરીરિણાં શરીરાણિ કમલાનિ ન સંશયઃ ॥

વગેરે શ્લેષયુક્ત રૂપકોમાં ‘સરોગ’ છત્યાદિ સિવાય બીજો કોઈ સાધારણ ધર્મ પ્રતીત થતો નથી. જો એમ માનીએ કે આ સાદૃશ્ય સામાન્યરૂપે પ્રતીત થાય છે, તો તે દરેક રૂપકમાં પ્રતીત થશે અને શબ્દથી કલા જેવું થશે, તેથી રૂપકને બદલે એવા દરેક સ્થળે ઉપમા અલંકાર ગણાશે. આના બચાવમાં એવું ન કહેશો કે ઉપમામાં સાદૃશ્ય વાચ્યાર્થરૂપે આવવું જોઈએ, કેમ કે એની સામે નલિનપ્રતિપક્ષમાનનમ્ જેવા ઉપમાના સર્વમાન્ય ઉદાહરણમાં ઉપમા નથી એવું કહેવું પડશે.

વળી રૂપકમાં લક્ષણ માનવામાં બીજી એક આપત્તિ પણ આવે છે. કેમ કે ‘વિદ્રન્માનસહંસ’ જેવાં શ્લિષ્ટ પરંપરિત રૂપકના દૃષ્ટાંતમાં અન્યોન્યાશ્રયનો દોષ આવશે, માટે નવીનો ભારપૂર્વક કહે છે કે આવા રૂપકમાં પણ બે નામાર્થોની અભેદાન્વય કરવાની રીત જ સારી છે.

સદૃશ લક્ષણનું પ્રયોજન રૂપકમાં તાદ્રૂપ્યપ્રતીતિ કરાવવાનું છે, એવી લક્ષણવાદીઓની દલીલ પણ ગળે ઊતરતી નથી, કારણ કે તે સ્વીકારવાથી ‘તત્સદૃશ’ એ શબ્દમાંથી સાદૃશ્યની પ્રતીતિ થશે અને તો પછી ‘ચન્દ્રસદૃશમુલ્લમ્’ ઉપમામાં પણ તાદ્રૂપ્યની પ્રતીતિ થયાની આપત્તિ આવશે. આમ નવીનોને મતે રૂપકસ્થાનમાં સદૃશ લક્ષણ માનવાની પણ જરૂર નથી.

રૂપકમાં લક્ષણનો વિરોધ કરનાર નવીનોની દલીલોનું જગન્નાથ નીચે પ્રમાણે ખંડન કરે છે. કે નામાર્થના અભેદાન્વય બોધથી જ ઉપપત્તિ થવાને લીધે રૂપકમાં લક્ષણની જરૂર નથી, એમ કરો છો તે બરાબર નથી. કારણ કે ચમત્કારક સાધારણ ધર્મની અનુપસ્થિતિમાં રૂપકાલંકારમાં ચમત્કાર આવતો નથી અથવા, તો અલંકારની નિષ્પત્તિ થતી નથી, દા. ત. મારતં નાકમળ્ડલમ્ । અને નગરં વિષુમળ્ડલમ્ આ બે વાક્યોમાં અનુક્રમે ‘સુપર્વાલંકૃત’ અને ‘સકલકલમ્’ એ સાદૃશ્યાવચ્છેદક પદો ન ઉમેરીએ ત્યાં સુધી રૂપકનો ખ્યાલ આવતો નથી. તે જ પ્રમાણે ‘મુલ્લંચન્દ્ર:’ની બાબતમાં પણ સમજવું, જ્યાં સાધારણ ધર્મ પ્રસિદ્ધ હોય ત્યાં તેના બોધક શબ્દો વડે તેના કથનની આવશ્યકતા રહેતી નથી, પણ જ્યાં તે અપ્રસિદ્ધ હોય ત્યાં તેનું શબ્દથી કથન જરૂરી છે, એટલો જ ફરક પ્રસિદ્ધ

પંડિતરાજ જગન્નાથના મતે ઉપમા અને રૂપકનો શાબ્દબોધ]

[૧૩૫]

અને અપ્રસિદ્ધ રૂપક વચ્ચે છે, તેથી સાદૃશ્યજ્ઞાન વિનાના એકલા અભેદ જ્ઞાનથી રૂપકની પ્રતીતિ નથી અને કદાચ માનો કે થાય તો પણ ચમત્કાર નિષ્પન્ન થતો નથી. નવીનોના મતે તો ઉપમાન અને ઉપમેય વચ્ચે આહાર્ય અભેદજ્ઞાન થવા માટે સાધારણ ધર્માદિ કે અન્ય કોઈ વાતની અપેક્ષા નથી.

જગન્નાથ નવીનોની દલીલોનું બીજી રીતે ખંડન કરતાં કહે છે કે એવું ન કહેશે કે આહાર્ય પદાર્થદ્વયની અભેદ બુદ્ધિ માટે કે તેને લગતા ચમત્કાર માટે વિશેષ સાધારણ ધર્મનું જ્ઞાન આવશ્યક છે, કારણ કે નીચેના શ્લોકમાં સાધારણ ધર્મની પ્રતીતિના અભાવમાં પણ અભેદાન્વય થાય છે :

યચ્ચનુષ્ણો ભવેદ્ વહ્નિઃ યચ્ચશીતં ભવેજ્જલમ્ ।

મન્યે દદત્તતો રામસ્તદા સ્યાદપ્યસત્યવાક્ ॥

આમાં સાધારણ ધર્મની પ્રતીતિના અભાવમાં ‘વહન્યનુષ્ણત્વ’ વગેરે અને રામના ‘અસત્યવાકૃત્વ’ વચ્ચે અભેદ પ્રત્યય છે. એમ પણ નહીં કહેવાય કે સાધારણ ધર્મની અનુપસ્થિતિમાં અભેદબોધ થતો નથી, એ નિયમ ઉપમાનોપમેયભાવ હોય ત્યાં જ લાગુ પડે, કારણ કે ‘મુખ’ યદિ ચન્દ્રઃ સ્યાત્ તદા મૂમ્યવસ્થિતં ન સ્યાત્’ માં સાધારણ ધર્મનો નિર્દેશ નથી, છતાં અભેદપ્રતીતિ થાય છે. માટે જ્યાં ઉપમાનોપમેયભાવની વિવક્ષા નથી, ત્યાં સાધારણ ધર્મની અનુપસ્થિતિમાં અભેદબોધ માની શકાય એવી નવીનોની વાત પણ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી.

પૂર્વપક્ષના નવીનો એવી દલીલ કરી શકે કે રૂપકમાં માત્ર સદૃશલક્ષણ છે, એમ સ્વીકારીશું તો વિષય અને વિષયી વચ્ચે તાદાત્મ્ય નહીં રહે. કારણ કે રૂપકમાં જે અભેદનો બોધ થાય છે, તે તો ઉપમેય અને ઉપમાનસદૃશ (મુખ અને ચંદ્રસદૃશ) વચ્ચે થાય છે. આવા અભેદના અભાવમાં, ‘સિંહેન સદૃશોનાયં કિન્તુ સિંહો નરાધિપઃ’ જેવાં વાક્યો જે મુખ્યત્વે અને ઉપમાન વચ્ચે અભેદ દર્શાવવા પ્રયોજનમાં છે. તે અર્થહીન જણાશે. જગન્નાથ આ દલીલનો જવાબ એમ આપે છે કે આ શંકા પાયા વગરની છે, કારણ કે પ્રાચીનોએ દર્શાવેલા બીજા અને ત્રીજા મત અનુસાર રૂપકમાં તાદાત્મ્યનો સ્વીકાર તેમણે પણ કરેલો જ છે.

વળી પૂર્વપક્ષ એટલે કે નવીનો એવી દલીલ કરી શકે કે લક્ષણવાદીઓ પ્રમાણે સદૃશ લક્ષણથી... ‘સિંહો નરાધિપઃ’ વાક્યમાં સાદૃશ્યની પ્રતીતિ ઉપમેયમાં થશે જ અને એ પ્રતીતિ સાથે વાક્યના પૂર્વાર્ધમાં ‘સિંહેન સદૃશો નાયમ્’ થતો સાદૃશ્યનો નિષેધ અનુપપન્ન ઠરશે.

જગન્નાથ આ દલીલનું નિરસન કરતાં કહે છે કે એવી અનુપપત્તિ નહીં થાય, કારણ કે પૂર્વાર્ધમાં બેદૃષ્ટિત સાદૃશ્યમૂલક ઉપમાનો નિષેધ છે અને ઉત્તરાર્ધમાં બેદરહિત સાદૃશ્યમૂલક રૂપકનું વિધાન વિવક્ષિત છે.

આ પછી જગન્નાથે ‘રાજનારાયણમ્’ અને ‘પાદામ્બુજ’ની બાબતમાં નવીનોએ પ્રાચીનોની વિચાર-સરણી મુજબ દર્શાવેલા દોષોનું અહીં ખંડન કર્યું છે. તે કહે છે કે ‘રાજનારાયણમ્’માં જ્યારે આપણે રૂપકનો સ્વીકાર કરીએ છીએ ત્યારે પણ માનીએ છીએ કે “નારાયણ સદૃશ” એવો જે લક્ષ્યાર્થ થાય છે, તેની “નારાયણત્વ” વડે પ્રતીતિ થાય છે. આમ લક્ષ્મીની આલિંગન ક્રિયાનું કર્મ છે નારાયણત્વ વડે પ્રતીતિ થનાર નારાયણસદૃશ પદાર્થ, તેથી અનુપપત્તિ રહેતી નથી. તે જ રીતે ‘પાદામ્બુજ’માં ઉપમા લઈએ તો તેમાં પૂર્વપદ જે “પાદ” છે, તેના અર્થની “પાદત્વ” વડે પ્રતીતિ થાય છે, તેથી પાદમાં નુપુરને લીધે મનોહરતા આવે, તો કોઈ અનુપપત્તિ રહેતી નથી.

પૂર્વપક્ષીએ જે એવું કહ્યું છે કે ઉપમા અને રૂપક બંનેમાં સાદૃશ્ય-શબ્દથી (રૂપકમાં લક્ષણ દ્વારા) વ્યક્ત થાય છે, તેથી બંનેમાં તફાવત રહેતો નથી. તે દલીલ પણ ખરાબર નથી. તેનું કારણ એ છે કે રૂપકમાં જે સાદૃશ્ય છે તે અબેદધટિત છે, જ્યારે ઉપમામાં તે સાદૃશ્ય બેદ મિશ્રિત છે અને આજ બંને વચ્ચેનો તફાવત છે. એમાં કોઈ સામે એવી દલીલ કરે કે કોઈ વક્તા મતમાં બેદ ધટિત સાદૃશ્યનું પ્રતિપાદન કરવાની ઇચ્છાથી ‘મુલ્લ’ ચન્દ્ર:’ જેવો લાક્ષણિક પ્રયોગ કરે, તો ત્યાં ‘મુલ્લ’ ચન્દ્ર:’ વાક્યને ઉપમા માનવાની આપત્તિ આવશે. જગન્નાથ આને જવાબ એ આપે છે કે આવા સ્થળોએ લક્ષણ માટે અવકાશ જ રહેતો નથી, કારણ કે એમાંની લક્ષણ તાદ્રૂપ્યનું પ્રતિપાદન કરવાની ઇચ્છાને આધીન છે, અર્થાત્ જ્યારે તાદ્રૂપ્યનું પ્રતિપાદન કરવાનું હોય ત્યારે જ લક્ષણ પ્રયોજવાની છે. આકા નહીં, કેમ કે લક્ષણનું મુખ્ય પ્રયોજન બેદથી વિરુદ્ધ એવા તાદાત્મ્યનું પ્રતિવાદન કરવાનું છે.

રૂપકમાં લક્ષણનો સ્વીકાર કરતાં પ્રાચીનોના મત સામે પૂર્વપક્ષી બીજો એક વાંધો ઉપસ્થિત કરે છે. ‘પુરુષવ્યાઘ્ર:’ જેવા ઉપમિત સમાસમાં ઉત્તરપદ ‘વ્યાઘ્ર’નો અર્થ લક્ષણથી ‘વ્યાઘ્રસદૃશ:’ એવો સ્વીકારવો પડે એમ છે, કારણ કે સાદૃશ્યવાચક બીજો શબ્દ નથી. લક્ષણનો અહીં સ્વીકાર કરીએ એટલે તાદાત્મ્યપ્રતિપત્તિનો સ્વીકાર કરવો પડે અને તેમ કરવાથી આ સમાસ રૂપકનું દૃષ્ટાંત બની રહેશે, જ્યારે પ્રાચીનો એ તો આને દ્વિલુપ્તા ઉપમાનું દૃષ્ટાંત કહ્યું છે.

જગન્નાથ એ રીતે આ વાંધાનું નિરાકરણ કરે છે. વૈયાકરણો આખા સમાસમાં શક્તિને સ્વીકારે છે, જેને એ લોકો સમાસશક્તિ કહે છે. એમના મત પ્રમાણે ‘પુરુષવ્યાઘ્ર:’ શબ્દ પોતે જ ‘વ્યાઘ્રસદૃશ:વિશિષ્ટપુરુષ:’ એવો અર્થ દર્શાવે છે, જેમાં બેદધટિત સાદૃશ્ય છે અથવા એમ પણ કહી શકાય કે ઉપમાન શબ્દ “વ્યાઘ્ર” નિર્દેશ લક્ષણથી બેદધટિત સાદૃશ્ય વિશિષ્ટતાનું પ્રતિપાદન કરે છે, તેથી પ્રાચીનોના મતે આ દૃષ્ટાંત રૂપકનું નહીં, પણ ઉપમાનું છે, તે વધારામાં કહે છે કે જે લોકો ‘હવ’ વગેરે નિપાત્તને વાચક નહીં, પણ દ્યોતક માને છે, તેમના મત પ્રમાણે તો મુલ્લચન્દ્ર હવ’ વગેરે સ્થાનોમાં પણ નિર્દેશ લક્ષણ માનવી પડશે.

જગન્નાથે ‘વિદ્રન્માનસહંસ:’ એ પરંપરિત રૂપકમાં નવીનોએ જે અન્યોન્યાશ્રયની વાત કરી છે. તેનો પરિહાર રૂપક પ્રકરણમાં નીચે પ્રમાણે કર્યો છે : પરંપરિત રૂપકમાં અન્યોન્યાશ્રય દોષની આશંકા ન કરવી જોઈએ. કાલ્પનિક જગતમાં આ દોષ બાધક નથી, કારણ કે કાવ્ય જગતની બધી વાતો કલ્પનામય હોય છે, કવિ પ્રતિજ્ઞાને અધીન હોય છે, જેમ કે વ્યાવહારિક જગતમાં શિલ્પીઓ પણ એકબીજાના આધારે જ રહેલી ઇંટો અને શિલાખંડોથી વિશિષ્ટ ભવનોનું નિર્માણ કરે છે.”

છેલ્લે જગન્નાથ, રૂપકમાં તાદ્રૂપ્યપ્રત્યયને સાદૃશ્યલક્ષણના ફલ તરીકે સ્વીકારશું, તો ‘ચન્દ્રસદૃશ’ મુલ્લમ્’ એ ઉપમામાં પણ તે સ્વીકારવાની આપત્તિ આવશે, એવી નવીનોની દલીલનું ખંડન કરતાં કહે છે કે ‘ચન્દ્રસદૃશ’ મુલ્લમ્’ એ પ્રયોગમાં લક્ષણનો અભાવ હોવાથી તાદ્રૂપ્યપ્રત્યયની આપત્તિ થવાની સંભાવના જ નથી, કારણ કે પ્રાચીનોના જ સિદ્ધાંત એવો છે કે તાદ્રૂપ્યપ્રત્યય તે લક્ષણનું ફળ છે. જગન્નાથ વધારામાં ઉમેરે છે કે મહાભાષ્ય વગેરે ગ્રંથો અમને અનુકૂળ છે. તે અહીં પાણ્ડિનીય અષ્ટાધ્યાયીના સૂત્ર (૪. ૧. ૪૮) પરના મહાભાષ્યનો અને તેના પરની કૈયટની ટીકાનો નિર્દેશ કરતાં લાગે છે :

કથં પુનરતસ્મિન્ ‘સ:’ इत्येतद्भवति ? चतुर्भिः प्रकारै रतस्मिन् ‘स:’ इत्येतद्भवति ।
 કૈયટ-भिन्नानामभेदाभावादिति प्रश्नः । आरेप्यते ताद्रूप्यम् न तु मुख्यमित्यर्थः ।

પંડિતરાજ જગન્નાથના મતે ઉપમા અને રૂપકનો શાબ્દબોધ]

[૧૩૭]

જાળનાથ આમ કહીને ઉપમા અને રૂપકના શાબ્દબોધ વિશેની પોતાની ચર્ચાનું સમાપન કરે છે.

આ સંદર્ભમાં પ્રાચીન અલંકારિકા ઉપમા અને રૂપકનો ભેદ કઈ રીતે દર્શાવે છે, તે જોવું રસપ્રદ થશે. યાસ્કથી શરૂ કરીએ તો તેમણે “નિરુક્ત”ના ત્રીજા અધ્યાયમાં ઉપમાના બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રકારે દર્શાવતી વખતે કહ્યું છે : અથ લુપ્તોપમાન્યથોપમાનીત્યાચક્ષતે । (૩. ૧૮. ૧.) આમ જે પદોમાં ‘ઈવ’ વગેરે ઉપમાવાચક શબ્દોનો લોપ છે, તેમને યાસ્ક “અર્થોપમા” કહે છે અને તેઓ પૂર્ણિહાન્યાત્રઃ વગેરેનું ઉદાહરણ આપે છે. આ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જેને તેઓ અર્થોપમા પ્રયોગ કહે છે, તે અને ઉપમા બંને વચ્ચે તેમણે એક ભેદરેખા દોરી આપી છે કે અર્થોપમામાં ઉપમાવાચકનો લોપ હોય છે.

“નાટ્યશાસ્ત્ર”ના સોળમા અધ્યાયમાં ભરતે ઉપમા અને રૂપક એ બે અલંકારોની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે આપી છે :

યત્કિંચિત્ કાવ્યબન્ધેષુ સાદૃશ્યેનોપમીયતે ।

ઉપમા નામ સા જ્ઞેયા ગુણાકૃતિસમાશ્રયા ॥ (૧૬.૪૧.)

સ્વવિકલ્પેન રચિતં તુલ્યાવયવલક્ષણામ્ ।

કિંચિત્સાદૃશ્યસંપન્નં યદ્દૂપં રૂપકં તુ તત્ ॥ (૧૬.૫૬)

આ વ્યાખ્યા પરથી બંને અલંકાર વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટપણે જણાઈ આવતો નથી.

ભામહી કાવ્યાલંકાર(૨. ૩૦)માં ઉપમાની વ્યાખ્યામાં ઉપમેયનું ઉપમાન સાથેનું સામ્ય યુક્ત-લેખથી હોવાનું દર્શાવ્યું છે, જ્યારે “યુક્તોની સમતા” જોઈને અને ઉપમેય પરનો આરોપ તે રૂપક (૨.૨૧) એમ જણાવ્યું છે. ભામહી આ વ્યાખ્યામાંના ‘રૂપ્યતે’ પદ વડે રૂપકમાં અભેદનું કથન કર્યું છે. દંડી “કાવ્યાદર્શ”માં ઉપમેય તિરોભૂતમેદારૂપકમુચ્યતે । (૨. ૬૬), એમ વ્યાખ્યા આપીને બંને વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ કરે છે. “કાવ્યાલંકારસારસંગ્રહ”ના કર્તા ઉદ્ભટ રૂપકની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે આપે છે :

શ્રુત્યા સંબન્ધવિરહાદ્યત્પદેન પદાન્તરમ્ ।

ગુણવૃત્તિપ્રધાનેન યુજ્યતે રૂપકં તુ તત્ ॥ (૧. ૧૧)

આલંકારિક વામન આ બંને અલંકારોની વ્યાખ્યા બાબતમાં ભામહીને અનુસરે છે. રુદ્રટ “કાવ્યાલંકાર”માં રૂપક(૮. ૩૮)માં સામાન્ય ધર્મનું કથન હોવું નથી અને તેમાં અભેદની કલ્પના હોય છે. એમ કહી ઉપમાથી તેનો ભેદ દર્શાવે છે. કુત્તકે રૂપકની વ્યાખ્યામાં ‘ઉપચારૈકસર્વસ્વ’ શબ્દ મૂકીને બંનેનો તફાવત દર્શાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે(૩. ૨૦). ઉપચારનો અર્થ ઉપમેયમાં સાદૃશ્યમૂલક ઉપમાનના તત્વનો અધ્યારોપ એવો થાય છે. આમ તેઓ રૂપકમાં લક્ષણનો સ્વીકાર કરતા જણાય છે.

ભોજ “સરસ્વતીકંઠાભરણ”(૪. ૨૪)માં રૂપકની વ્યાખ્યામાં ગૌણ વૃત્તિનો નિર્દેશ કરે છે. આ ગૌણ વૃત્તિ એટલે ગૌણી સાદૃશ્યવતી લક્ષણાવૃત્તિ છે. ભોજ રૂપકમાં લક્ષણનો સ્વીકાર કરે છે, તે આથી સ્પષ્ટ થાય છે.

ભોજે “શૃંગારપ્રકાશ”માં આપેલી રૂપકની વ્યાખ્યા દંડીની વ્યાખ્યાને મળતી આવે છે : ઉપમેયોત્પન્નસાદૃશ્યાતિરોભૂતમેદા રૂપકમ્ । (પ્ર. ૧૦, પૃ. ૪૧૨). નોંધપાત્ર બાબત એ છે કે તેમણે “શૃંગારપ્રકાશ”ના સાતમા અધ્યાયમાં ઉપમા અને રૂપક વચ્ચેનો તફાવત નીચેના શબ્દોમાં એકદમ સ્પષ્ટપણે જણાવ્યો છે :

આ રીતે જગન્નાથ પહેલાં ઉપમા અને રૂપક વચ્ચેનો ભેદ, વ્યાખ્યા ઉપરાંત પણ વધારાની સમજૂતી આપીને સ્પષ્ટ દર્શાવવાનો પ્રયત્ન બોળે કર્યો છે. કાવ્યપ્રકાશકાર મુમ્મટ ઉપમાની વ્યાખ્યા (૧૦. ૧૨૫) અને રૂપકની વ્યાખ્યા (૧૦. ૧૩૯)માં અનુક્રમે ભેદ અને અભેદ શબ્દ મૂકીને તફાવત ઉપસાવે છે. “અલંકાર સર્વસ્વ”કાર રૂપ્યક પણ રૂપકની વ્યાખ્યામાં “અભેદપ્રાધાન્ય” અને “આરોપ” શબ્દ મૂકી ઉપમાથી તેને જુદો અલંકાર દર્શાવે છે. ‘કાવ્યાનુશાસન’માં હેમચંદ્ર રૂપકની વ્યાખ્યામાં ‘આરોપ’ શબ્દ મૂકીને તેને ઉપમાથી જુદો અલંકાર દર્શાવવા મથે છે, અને તેના પરની વિવેક ટીકામાં બંને વચ્ચેનો ફરક સ્પષ્ટપણે દર્શાવે છે (અ. ૬, સૂત્ર ૫).

સાહિત્ય દર્શણના કર્તા વિશ્વનાથ ઉપમાની (૧૦. ૧૪) વ્યાખ્યા આપી વૃત્તિમાં જણાવે છે કે ઉપમામાં સામ્ય વાચ્ય હોય છે, જ્યારે રૂપક વગેરેમાં તે વ્યંગ્ય હોય છે.

‘ચિત્રમીમાંસા’ ના કર્તા અપ્યય દીક્ષિત ઉપમાથી રૂપક અલંકારને જુદા પાડવામાં અભેદપ્રતિપત્તિને કારણભૂત ગણે છે. પણ તેમના મતે અભેદપ્રતિપત્તિ સંસર્ગમર્યાદાથી જ સંભવે છે. તેથી તે માટે લક્ષણની સહેજે જરૂર નથી. જગન્નાથે ‘નઘ્યાઃ’ કહીને જેમના મતનું ખંડન કર્યું છે, તે નવીન આલંકારિકામાં મુખ્ય અપ્યય દીક્ષિત છે. તેમનો મત જગન્નાથે કરેલા ઉપયુક્ત સંદર્ભમાં ચર્ચાઈ ચૂક્યો છે, તેથી અહીં તેનો ઉલ્લેખ માત્ર કર્યો છે.

લામહથી માંડીને અપ્યયદીક્ષિત સુધીના આલંકારિકાના મતો જોઈએ તો સ્પષ્ટ થાય છે, કે આ બાબતમાં જગન્નાથ જેવી સૂક્ષ્મ ચર્ચા કોઈએ કરી નથી. જગન્નાથે ઉપમા અને રૂપકનો શાબ્દબોધ જુદો તારવી દર્શાવ્યો છે, રૂપક લક્ષણ વિના નિષ્પન્ન થાય જ નહીં, અને જે થાય તો તેમાં અમત્કારિતા પ્રવેશે નહીં, એ સિદ્ધ કર્યું છે, અને જે લોકો રૂપકમાં લક્ષણ સ્વીકારતા નથી, તેમનું જોરદાર ખંડન કર્યું છે. તેમની આ વિદ્રતાપૂર્ણ ચર્ચા અલંકારશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં નોંધપાત્ર બની રહી છે, તેમાં સહેજે શંકા નથી.

પાદટીપ

૧. રસગંગાધર: (સં. મથુરાનાથ શાસ્ત્રી), પ્રકાશક : નિર્ણયસાગર પ્રેસ, ૫૪ સંસ્કરણ, ૧૯૪૭, મુખર્ષ, પૃ. ૧૮૭-૨૦૨
૨. રસગંગાધર: સંસ્કૃત ટીકા ચન્દ્રિકા સહિત: (સં. પંડિત બહરીનાથ ઝા), પ્ર. ચૌખમ્બા વિદ્યાલયન, ૧૯૬૬, વારાણસી, પૃ. ૧૫૯

કુમારસંભવમાં કાવ્યશાસ્ત્રીય સંકેતો

અનુવ્રતિ પંડ્યા*

સાહિત્ય અને સાહિત્યશાસ્ત્ર પરસ્પર અભિન્ન રીતે સંકળાયેલાં છે. સાહિત્યશાસ્ત્રના પ્રભાવ નીચે સાહિત્ય રચાય છે, એ જ રીતે ઉપલબ્ધ સાહિત્યના અનુલક્ષમાં સાહિત્યશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો ઘડાતા હોય છે. સાહિત્યશાસ્ત્રના ગ્રન્થોની રચના પૂર્વે થઈ ગયેલા સાહિત્યસ્વામીઓની રચના જે તે શાસ્ત્રીય સિદ્ધાન્તોથી તદ્દન નિરપેક્ષ રીતે જ થઈ હોય તે સ્વાભાવિક પણુ છે. અને બહુધા લક્ષ્યગ્રન્થોને આધારે જ લક્ષ્યગ્રન્થોની રચના થતી જોવા મળે છે. અત્યારે ઉપલબ્ધ કાવ્યશાસ્ત્રીય ગ્રન્થ ભરતમાં આવતી કાવ્યશાસ્ત્રીય ચર્ચા (ના. શા., અધ્યાય-૧૬) યાદ કરતાં, લગભગ સાતમી સદીની આસપાસ રચાયેલા છે. તે પહેલાં પણુ સાહિત્યશાસ્ત્રનું ખેડાણ થયું હશે પરંતુ તે અંગેની ખાસ માહિતી આપણને છે નહીં. જે કે, સાહિત્યશાસ્ત્રનો સમુચિત વિકાસ ન થયો હોય ત્યારે તે અંગેની સભાનતા જે તે કવિનાદ્યકારની રચનામાં જણાય નહીં તો પણુ અસંપ્રસાત રીતે જ તે રચનાઓમાં જે તે સાહિત્યશાસ્ત્રીય વિગતોને સ્પર્શ થઈ જતો હોય છે. આ દૃષ્ટિએ કોઈ પણુ સાહિત્યમાં પ્રાપ્ત થતા સાહિત્યશાસ્ત્રીય સંકેતો અંગેની વિચારણા રસપ્રદ બની રહે છે.

સાહિત્યનાં સર્વ સ્વરૂપોમાં મહાકાવ્ય વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે. તેમાંય પાંચ મહાકાવ્યો સર્વોત્કૃષ્ટ ગણાયાં છે. તે છે કાલિદાસનાં રघुवंश: તથા कुमारसंभवम्, ભારવિનું કिराताजुनीयम्, માધનું शिशुपालवधम् અને શ્રીહર્ષનું नैषधीयचरितम्. તે પૈકી કાલિદાસકૃત ‘કુમારસંભવ’માં પ્રાપ્ત થતા સીધા કે આડકતરા કાવ્યશાસ્ત્રીય નિર્દેશો અંગેનો વિચાર અત્રે પ્રસ્તુત છે. અનુગામી સાહિત્યશાસ્ત્રમાં પ્રયોજાયેલ પારિભાષિક શબ્દોની ઉપસ્થિતિ માત્રની નોંધ કરીને, જે તે પારિભાષિક અર્થમાં જે તે શબ્દ પ્રયોજાયેલો જણાય છે કે કેમ તેનું અન્વેષણ અથવા જે તે અર્થમાં પ્રયોજાયેલ જે તે શબ્દ પાછળથી તેને વિષે પ્રયોજનતા પારિભાષિક કાવ્યશાસ્ત્રીય કે નાટ્યશાસ્ત્રીય સંદર્ભ તરફ લઈ જનાર સેતુરૂપ બને છે અથવા બની શકે છે કે કેમ તે અંગેનો વિચાર અહીં અભિપ્રેત છે. તેમાં પ્રાપ્ત થતી કાવ્યશાસ્ત્રીય તેમજ નાટ્યશાસ્ત્રીય વિગતોને અકારાદિકમે નિરૂપીશું અને પછી શક્ય હોય તો તેને વિષયવિચારના સંદર્ભમાં પણુ વર્ગીકૃત કરીશું. કોઈપણ પ્રકારના પૂર્વગ્રહ વિના જ આપણે આ પરીક્ષણ કરીશું.

• અન્નહારમ્—અંગહાર એ નાટ્યશાસ્ત્રીય વિગત છે. તેનો નિર્દેશ ‘કુમારસંભવ’માં એક વાર મળે છે. જેમ કે, ...प्रयोगमाद्यं ललिताङ्गहारम् । (૭-૯૧ d) ટીકાકાર તેનો અર્થ ‘અંગવિક્ષેપ’ એવો આપે છે.

• અદ્ભુત—નવ રસમાં ગણના પામેલ આ રસસંજ્ઞા તેના શાબ્દિક રૂપમાં જ પ્રાપ્ત થાય છે; રસરૂપે નહીં, જેમ કે, इत्यद्भुतैकप्रभवः प्रमावात्प्रसिद्धनेपथ्यविषेर्विधाता ।

અભિધાય—અભિધા નામે શબ્દશક્તિનો સંકેત અહીં જોઈ શકાય છે. તેનો નિર્દેશ બે ઠેકાણે પ્રાપ્ત થાય છે, જેમ કે,

* વ્યાખ્યાતા, સંસ્કૃત વિભાગ, એચ. કે. આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદ

૧. ....હત્યભિધાયોત્થિતયા તયા પુરઃ । (૪.૩ b)

૨. હત્યુદારમભિધાય શક્કર..... ॥ (૮.૭૭ c)

• અભિનય—આ નાટ્યશાસ્ત્રીય વિગતનો ઉલ્લેખ માત્ર એક જ વાર થયો છે; જેમ કે, તથા હિ નૃત્યાભિનયક્રિયાચ્યુતં..... । (૫.૭૬ c)

અભિનય એટલે ‘અર્થ’વ્યંજક ચેષ્ટાવિશેષ’ એવો અર્થ ટીકાકાર આપે છે, જે નાટ્યશાસ્ત્રને અનુરૂપ છે.

• અભિહિતા—અભિધાનો સંકેત કરતો આ શબ્દ બે વાર પ્રયોજાયો છે. જેમ કે,

૧. ....સા તથ્યમેવાભિહિતા મવેન । (૩.૬૩ b)

૨. इति प्रविश्याभिहिता द्विजन्मना ॥ (૫.૫૧ a)

• અર્થ—આ શબ્દ જુદા જુદા અર્થમાં અનેક વાર પ્રયોજાયો છે. તેમાં ક્યારેક કાવ્યશાસ્ત્રીય અર્થનો સંદર્ભ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. તે સર્વ સંદર્ભો આ પ્રમાણે છે; જેમ કે,

૧. यस्यार्थयुक्तं... । (૧.૧૩ c) (અભિધેય=Meaning)

૨. अभ्यर्थनाभङ्गमयेन साधुमाध्यस्थ्यमिष्टेऽप्यवलम्बतेऽर्थे । (૧.૫૨ d) (વિષય)

૩.....चरितार्थी चतुष्टयी । (૨.૧૭ d) (અભિધેય)

૪. कस्यार्थधर्मै वद पीडयामि... । (૩.૬ c) (પુરુષાર્થ)

૫. सङ्कल्पितार्थे विगतात्मशक्तिम्... । (૩.૧૧ c) (વિષય)

૬. ....अर्थोऽयमर्थान्तरभाव्य एव । (૩.૧૮ b)

૭. ....आश्वासयत्सुचरितार्थपदैर्वाचोभि । (૪.૪૫ d) (અભિધેય)

૮. क ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनः... । (૫.૫ c) (વિષય)

૯. अपि क्रियार्थं सुलभं समित्कुशं... । (૫.૩૩ a) (પ્રયોજન)

૧૦. त्वया मनोनिर्विषयार्थकामया..... । (૫.૩૮ c)

૧૧. यदर्थमभोजमिवोष्णवारणं..... । (૫.૫૨ c)

૧૨. ....भूयान्दારार्थमादरः । (૬.૧૩ b)

૧૩. तामस्मदर्थे युष्माभिर्याचितव्यो हिमालयः । (૬.૨૯ a) (પ્રયોજન)

૧૪. एवं वाच्यः स कन्यार्थम्..... । (૬.૩૧ a) (પ્રયોજન)

૧૫. इत्यूचिवास्तमेवार्थ..... । (૬.૬૪ a) (પ્રયોજન)

૧૬. तमर्थमिव भारत्या सुतया योक्तुमर्हसि । (૬.૭૯ a) (અભિધેય)

૧૭. ईप्सितार्थक्रियोदारं तेऽभिनन्द्य गिरेर्वचः (૬.૯૦ a) (વિષય)

૧૮. सिद्धं चास्मै निवेद्यार्थ..... । (૬.૯૪ c) (પ્રયોજન)

૧૯. भूतार्थशोभाह्वयमाणनेत्राः... । (૭.૧૩ c) (પ્રયોજન)

૨૦. स्थाने तपोदुश्चरमेतदर्थम्...सा स्यात् कृतार्था किमुताङ्कशय्याम् । (૭.૬૫ a, d)

૨૧. ....प्रशस्तमारम्भमिवोत्तमार्थाः । (૭.૭૧ d)

આ રીતે કુલ ૨૧ વાર અર્થ શબ્દનો પ્રયોગ મળે છે. તેમાં પાંચ વાર વિષય કે વિગતના અર્થમાં, નવેક વાર પ્રયોજનના અર્થમાં, બે વાર તે નામે પુરુષાર્થના અર્થમાં તથા ચાર વાર અભિધેય-Meaning ના અર્થમાં તે પ્રયોજાયો છે. આ બધા અર્થોમાં કેવળ છેલ્લો અર્થ જ કાવ્ય-શાસ્ત્રીય છે, જે ૧, ૩, ૭, તથા ૧૬ એ ચાર સંદર્ભોમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

કુમારસંભવમાં કાવ્યશાસ્ત્રીય સંકેતો]

- અલક્ષ્યન્—આનો પ્રયોગ એક જ વાર મળે છે. જેમ કે,
નાલક્ષ્યત્સાધ્વસસન્નહસ્તઃ.....। (૩.૫૧ c)
લક્ષણુનો સંકેત અહીં જોઈ શકાય નો કે, અથ' જુદો છે.
- અલક્ષ્ય—આ પણ ઉપરના જેવો જ શબ્દ છે, જે બે વાર પ્રયોજાયો છે.
- ૧. ક નીલકण્ઠ વ્રજસીત્યલક્ષ્યવાક્ .....। (૫.૫૭ c)
- ૨. વપુર્વિરૂપાક્ષમલક્ષ્યવજ્જન્મતા.....। (૫.૭૨ a)
- અલઙ્ચ-કૃત—આ પદ એક જ વાર નિર્દેશાયેલ છે. જેમ કે,
.....મજ્જલાલઙ્-કૃતાં સુતામ્ (૬.૮૭ d)
અહીં કાવ્યશાસ્ત્રીય અલંકારનો સંદર્ભ નથી પણ સંકેત વિચારી શકાય.
- અલઙ્ચકાર—આ પદ બે વાર પ્રયોજાયું છે.
- ૧. રાગેણ બાલાશુભકોમલેન ચૂતપ્રવાલોષ્ટમલઙ્ચકાર। (૩.૩૦ d)
- ૨. ....અમ્યજ્જનેપથ્યમલઙ્ચકાર। (૭.૭ d)
અહીં અલંકરણનો ભાવ છે, જે સાહિત્યશાસ્ત્રીય સરણિ તરફ લઈ જઈ શકે.
- અવગમ્ય—એક જ વાર પ્રયોજાયેલ આ પદ દ્વારા અવગમનશક્તિ-વ્યંજનાનો સંકેત જોઈ શકાય જેમ કે,
અવગમ્ય કથીકૃતં વપુઃ.....। (૪.૧૩ a)
- અવ્યજ્જિત—આ પદ પણ એક જ વાર પ્રયોજાયું છે, જેમાં વ્યંજનાનો નિષેધાત્મક નિર્દેશ વિચારી શકાય જેમ કે,
.....ઇત્યુપમામવૃચ્છદવ્યજ્જિતહર્ષલક્ષણઃ। (૫.૬૨ d)
- આરોપિતા—આરોપિત એટલે આરોપ પામતી વિગત અર્થાત્ ઉપમાન એ કાવ્યશાસ્ત્રીય અર્થથી ભિન્ન અર્થમાં આ પદ એક વાર પ્રયોજાયું છે. જેમ કે,
.....વયમારોપિતાસ્ત્વયા। (૬.૧૭ b)
- ઉપચાર—આ પદનો પ્રયોગ એકવાર થયો છે. જેમ કે,
ઉપચારપદં ન ચેદિદં ત્વમનન્નઃ। (૪.૬ c)
- ઔપચારિક એટલે કે લાક્ષણિક પ્રયોગ જેમાં મુખ્યાર્થનો મેળ નથી તે—લક્ષણ તરફ આ દ્વારા જઈ શકાય.
- ઉપમાદ્રવ્ય—આ પદ દ્વારા ઉપમાનરૂપ વિગતનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે, જેમ કે,
સર્વોપમાદ્રવ્યસમુચ્ચયેન.....। (૧.૪૬ a)
- ઉપમાન—ઉપમાન એટલે જેની સાથે તુલના કરવામાં આવે છે તે વિગત તેનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ બે વાર પ્રાપ્ત થાય છે જેમ કે,
૧. ...જાતાસ્તદૂર્વોરૂપમાનબાહ્યોઃ। (૧.૩૬ d)
૨. ઉપમાનમમૂઢિલાસિનાં.....। (૪.૫ a)
- ઉપમેયમ્—ઉપમેય એટલે જેની તુલના કરવામાં આવે તે વિગત. આનો ઉલ્લેખ એક વાર થયો છે જેમ કે,
.....પુરં ચૈકકુલોપમેયમ્। (૭.૨ d)

આ રીતે ઉપમા અલંકાર અંગેના સંદર્ભો સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે.

• કટાક્ષ—કટાક્ષ તે એક અનુભાવ છે. તેનો નિર્દેશ એક વાર મળે છે. જેમ કે,
.....આરેચિતભૂચતુરેઃ કટાક્ષૈઃ । (૩.૫ d)

• કાન્તિ—કાન્તિ નામે એક કાવ્યશુભ્ય છે પરંતુ તે અર્થમાં તો તેનો પ્રયોગ પ્રાપ્ત થતો નથી. વળી, નાયક-નાયિકાના જે દસ અલંકારો દર્શાવાયા છે, તેમાં કાન્તિનો સમાવેશ થાય છે, અને આ અંગેના સંકેત જેઠ શકાય તેવા સંદર્ભો મળે છે. સાથે જ, શાલા, સૌંદર્ય એવા સામાન્ય અર્થમાં પણ ‘કાન્તિ’ પદ પ્રયોગ્ય છે. કુલ મળીને સાત સંદર્ભો મળે છે. જેમ કે,

૧. ....કાન્તિર્ભુવોરાયતલેલયોર્યા । (૧.૪૭ b)
૨. ....કરણ્યત્તવ કાન્તિમત્તયા । (૪.૫ b)
૩. કલા ચ સા કાન્તિમતીત્ય કલાવતઃ । (૫.૭૧ c)
૪. ....ત્રિસ્રોતસઃ કાન્તિમતીત્ય તસ્થૌ । (૭.૧૫ d)
૫. ન ચક્ષુષોઃ કાન્તિવિશેષબુદ્ધયા । (૭.૨૦c)
૬. ....વધૂવરં પુણ્યતિ કાન્તિમગ્યામ્ । (૭.૭૮ b)
૭. પદ્મકાન્તિતમરુણત્રિભાગયોઃ.... । (૮.૩૦ a)

• ક્રોધમ્—ક્રોધ નામે સ્થાયીનો સંકેત એક વાર પ્રાપ્ત થાય છે જેમ કે,
ક્રોધં પ્રભો સંહર સંહરેતિ...।

• ગુણ-‘શુભ્ય’ પદ તેના સાહિત્યશાસ્ત્રીય સંદર્ભમાં તો પ્રયોગ્ય નથી પણ તે અન્ય અર્થ જેવા કે, દોરી, પશુ, સત્વાદિ શુભ્ય, વગેરેને વિષે પ્રયોગ્ય છે. જેમ કે,

૧. ....કાશ્ચીગુણસ્થાનમનિન્દિતાયાઃ । (૧.૩૭ b) (દોરી)
૨. ચન્દ્રં ગતા પદ્મગુણાન્ન મુક્કતે... । (૧.૪૩ a)
૩. ગુણત્રયવિભાગાય પશ્ચાદ્મેદમુપેયુષે । (૨.૪cd) (સત્વાદિ)
૪. મનસા કાર્યસંસિદ્ધૌ ત્વરાદિગુણરંહસા । (૨.૬૩ d)
૫. પ્રાયેણ સામગ્યવિધૌ ગુણાનાં પરાઙ્મુખી વિશ્વસૃજઃ પ્રવૃત્તિઃ । (૩.૨૮ c)
૬. ....કર્ણવિસક્તદ્વિગુણાક્ષસૂત્રમ્ । (૩.૪૬ b) (દોરી)
૭. સંધુશ્ચયન્તીવ વપુર્ગુણેન । (૩.૫૨ b)
૮. સ્મરસિ સ્મર મેલ્લાગુણૈઃ । (૪.૮ a) (દોરી)
૯. ...ગુણકૃત્યે ધનુષો નિયોજિતા । (૪.૧૫b) (દોરી)
૧૦. વિસતન્તુગુણસ્ય કારિતં... । (૪.૨૬ c)
૧૧. ...સરાગમસ્યા રસનાગુણાસ્પદમ્ । (૫.૧૦ d) (દોરી)
૧૨. ...સ્વગુણેષૂત્તમાદરઃ । (૬.૨૦ d)
૧૩. અણિમાદિગુણોપેતમસ્પૃષ્ટપુરુષાન્તરમ્ । (૬.૭૫ a)
૧૪. ...વિશોકામકરોદ્ ગુણૈઃ । (૬.૮૨ d)
૧૫. ...તિથૌ ચ જામિત્રગુણાન્વિતાયામ્ । (૭.૧ b)
૧૬. ...જ્યોત્સ્નાભિષેકદ્વિગુણદ્યુતીનિ । (૭.૬૩ d)
૧૭. ...વક્ત્રમાર્જવગુણાન્વિતં ચ યત્ । (૮.૫૭ b)

ક્રમસંબંધમાં કાવ્યશાસ્ત્રીય સંકેતો]

૧૮. ...વેધસૈવ ગુણદોષયોર્ગતિઃ । (૮.૬૬ d)

૧૯. અત્ર લઘ્વવસતિર્ગુણાન્તરં... । (૮.૭૬ c)

૨૦. તસ્ય તચ્છિદુરમેલલાગુણં... । (૮.૮૩ c)

• દોષ—આ પદ પણ તેના કાવ્યશાસ્ત્રીય નહીં પણ જ્ઞાતિક સંદર્ભમાં જ પ્રયોજ્યું છે, તે અંગેના ત્રણ સંદર્ભ મળે છે, જેમ કે;

૧. એકો હિ દોષો ગુણસન્નિપાતે નિમજ્જતીન્દોઃ કિરણેષ્વિવાક્કુઃ । (૧.૩ c d)

૨. વિવક્ષતા દોષમપિ ચ્યુતાત્મના ત્વયૈકમીશં પ્રતિ સાધુ માષિતમ્ । (૫.૮૧ a)

અહીં વાણીના ગુણ-દોષ જોઈ શકાય.

૩. નૂનમાત્મસર્વૈશી પ્રકલ્પિતા વેધસૈવ ગુણદોષયોર્ગતિઃ । (૮.૬૬ d)

• દ્યોતયન્તઃ—અહીં વ્યંજનાનો સંકેત જોઈ શકાય જો કે, અર્થ જિનન છે. જેમ કે,

...દ્યોતયન્તસ્તપોધનાઃ । (૬.૪ b)

• ધ્વનિ—આ પદ પણ તેના કાવ્યશાસ્ત્રીય સંદર્ભમાં નહીં પણ ‘અવાજ’ એ અર્થમાં પ્રયોજ્યું છે, જેમ કે;

...અસોઢસિંહધ્વનિરુન્નનાદ । (૧.૫૬ d)

• ધ્વનિત—આ પણ સામાન્ય અર્થમાં જ પ્રયોજાયેલ છે, જેમ કે;

રાવણધ્વનિતમીતયા તયા । (૮.૨૪ a)

• નિર્વચનમ્ નિર્વચન એટલે વચનરહિત, શબ્દ રહિત, બોલ્યા વગર તેનો એક વાર પ્રયોગ થયો છે, જેમ કે,

...માલ્યેન તાં નિર્વચનં જઘાન । (૭.૧૯ d)

ટીકાકાર મદ્વિનાથ આ પંક્તિને સમજાવતાં નોંધે છે કે,

અનેન વિદ્વતાશ્ચયઃ શૃંગારાનુભાવ ઉક્તઃ ।

આ પ્રકારની નિર્વચન વાણીરહિત પ્રવૃત્તિ આથી વ્યંજના તરફ લઈ જઈ શકે.

• નેપથ્ય—આ નાટ્યશાસ્ત્રીય વિગતનો સંકેત એ સ્થળે પ્રાપ્ત થાય છે.

૧. ...અમ્યજ્જનેપથ્યમલચ્ચકાર । (૭.૭ d)

૨. પ્રસિદ્ધનેપથ્યવિધેર્વિધાતા । (૭.૩૬ b)

• પતાકા—ખૂબ દૂર સુધી ફેલાયેલા પ્રાસંગિક વૃત્ત કહેતાં કથાનકને ‘પતાકા’ કહે છે. આ નાટ્ય-શાસ્ત્રીય વિગતનો નામમાત્રથી નિર્દેશ થયો છે; પરંતુ તેનો અર્થ નાટ્યશાસ્ત્રીય સંદર્ભનો નથી. ‘ધ્વન’ કે ‘ધ્વન’ એવા સામાન્ય અર્થને વિષે તેનો એ વાર પ્રયોગ થયો છે. જેમ કે,

૧. ગૃહ્યન્ત્રપતાકાશ્રીરપૌરાદરનિર્મિતા । (૬.૪૧ c)

૨. તાવત્પતાકાકુલમિન્દુમૌલિરુક્તોરણં રાજપથં પ્રપેદે । (૭.૬૩ a)

• પદમ્—આનો પ્રયોગ અનેકવાર વિવિધ અર્થોમાં થયો છે, જેમાં કાવ્યશાસ્ત્રીય સંદર્ભ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ કે,

૧. પદં તુષારસુતિધૌતરક્તં । (૧.૬ a) (પગલું)

૨. સ્વેદોદ્ગમઃ કિપુરુષાઙ્ગનાનાં ચક્રે પદં પત્ર વિશેષકેષુ । (૩.૩૩ d) (સ્થાન)

૩. ઉપચારપદં ન ચેદિદં (૪.૯ c) (સ્થાન)

૪. વર્ષનાનિ સ્વલયનપદે પદે । (૪.૧૨ b) (શબ્દ)
૫. રતિદૂતિપદેષુ કોકિલાં । (૪.૧૬ c) (સ્થાન)
૬. આશ્વાસયત્સુચરિતાર્થપદૈર્વૈચોભિઃ । (૪.૪૫ d) (શબ્દ)
૭. સ્વાષ્પકઠસ્સ્વલિતૈઃ પદૈરિયમ્ । (૫.૫૬ b) (શબ્દ)
૮. જનોડયમુચ્ચૈઃપદલઙ્ગનોત્સુકઃ । (૫.૬૪ b) (સ્થાન)
૯. અલક્તકાઙ્કાનિ પદાનિ પાદયોઃ । (૫.૬૮ c) (પગલું)
૧૦. પદં ચિતામસ્મરજઃ કરિષ્યતિ । (૫.૬૯ d) (પગલું)
૧૧. નિલેપણાય પદમુદ્ઘૃતમુદ્વહન્તી । (૫.૮૫ b) (પગલું)
૧૨. ધર્મેણાપિ પદં શર્વે કારિતે પાર્વતીં પ્રતિ । (૬.૧૪ a)
૧૩. સત્યમર્કાચ્ચ સોમાચ્ચ પરમધ્યાસ્સદે પદમ્ । (૬.૧૯ b) (સ્થાન)
૧૪. યજ્ઞભાગમુજાં મધ્યે પદમાતસ્થુષા ત્વયા । (૬.૭૨ b) (પગલું)
૧૫. અનાવૃત્તિમયં યસ્ય પદમાદુર્મેનીષિણઃ । (૬.૭૭ d) (સ્થાન)
૧૬. વૃણુતે વરદઃ શંસુરસ્મત્સંક્રામિતૈઃ પદૈઃ । (૬.૭૮ d) (વાક્ય-શબ્દ)
૧૭. ...પદે પદે દુર્નિમિતે ગલન્તી । (૭.૬૧ b) (પગલું)
૧૮. દત્તમવ્રણપદં નલ્લં ચૈ યત્ । (૮.૬ b)
૧૯. ...સ્થાણુના પદમકાર્યંત પ્રિયા । (૮.૧૩ b)

અહીં ૪, ૬, ૭ અને ૧૬ એ ચાર સંદર્ભમાં જ 'શબ્દ' એ અર્થમાં 'પદ'નો પ્રયોગ થયો છે.

• પ્રમથમુલ્લિકારૈઃ—પ્રમથ એ હાસ્ય રસના દેવ છે. તે અંગેનો સંદર્ભ જોઈ શકાય જેમ કે, પ્રમથમુલ્લિકારૈર્હાસ્યામાસ ગૃહમ્ । (૭.૯૫ d)

અહીં મુખવિકાર દ્વારા મુખની વિકૃત ચેષ્ટા અભિપ્રેત છે, જે હાસ્યના અનુભાવરૂપે સ્વીકારાયેલ છે.

• પ્રયોગમ્—પ્રયોગ એટલે નાટ્યપ્રયોગ તે અંગેનો નિર્દેશ એક વાર થયો છે, જેમ કે, પ્રયોગમાઘં લલિતાઙ્ગહારમ્ । (૭.૯૧ d)

ટીકાકારે પ્રયોગ એટલે રૂપક કે નાટક એવો અર્થ આપ્યો છે.

• પ્રલય—પ્રલય તે એક સાત્ત્વિકભાવ છે. તેનો માત્ર નામતઃ ઉલ્લેખ છે પણ અર્થ વિનાશપરક છે, જેમ કે;

વિશ્રાન્તાઃ પ્રલયાપદિ । (૬.૮ d)

• પ્રસાદ—પ્રસાદ તે એક કાવ્યગુણ છે. જો કે તે સંદર્ભમાં તેનો ઉલ્લેખ થયો નથી. પણ 'કૃપા' કે 'અનુગ્રહ' એ અર્થમાં તે પાંચેક વાર પ્રયોજાયું છે. જેમ કે,

૧. પ્રસાદામિમુલો વેદાઃ । (૨.૧૬ c)

૨. મર્તુઃ પ્રસાદં પ્રતિનન્ધ મૂર્ધ્ના । (૩.૨ c)

૩. તવ પ્રસાદાત્કુસુમાયુધોડપિ । (૩.૧૦ a)

૪. ...આપ્રસાદાર્થિનઃ પ્રિયાઃ । (૬.૪૫ d)

૫. વિનિયોગપ્રસાદા હિ કિઙ્કરાઃ પ્રમવિષ્ણુષુ । (૬.૬૨ c)

• ભાવ—ભાવ અનેક પ્રકારના હોય છે. સ્થાયી, સાત્ત્વિક, વ્યભિચારી વગેરે તે અંગેના સ્પષ્ટ સંકેતો નીચે પ્રમાણે મળે છે.

કુશલભાવમાં કાવ્યશાસ્ત્રીય સંકેતો]

[૧૪૫]

૧. ...દ્રન્દ્વાનિ ભાવં ક્રિયયા વિવ્રુઃ । (૧.૩૫ d)
૨. વિવ્રુણ્વતી શૈલસુતાપિ ભાવમઙ્ગૈઃ । (૩.૬૮ a)
૩. ...ન વેતિ ભાવસ્થમિમં કથં જનમ્ । (૫.૫૮ b)
૪. મમાત્ર ભાવૈકરસં મનઃ સ્થિતં । (૫.૮૨ c)
૫. વિશુમપિ તં યદર્મી સ્પૃશન્તિ ભાવાઃ । (૬.૯૫ d)
૬. ...ભાવાન્તરં તસ્ય વિમેઃ પ્રપેદે । (૭.૩૧ d)
૭. ભાવસાધ્વસપરિહાદભૂત્કામદોહદસુખં મનોહરમ્ । (૮.૧ c)
૮. ભાવસૂચિતમદૃષ્ટવિપ્રિયં । (૮.૧૫ a)

અહીં સ્પષ્ટરૂપે સાહિત્યશાસ્ત્રીય સંદર્ભો જણાય છે. ૧, ૨, ૩ અને ૪ માં રતિ નામે શૃંગારનો સ્થાપી ભાવ અભિપ્રેત છે. ક્રમાંક-૫માં ઔત્સુક્ય વગેરે સંચારી ભાવોનો નિર્દેશ છે તો ક્રમાંક-૮ માં કટાક્ષનિરૂપ વગેરે અનુભાવોનો ઉલ્લેખ છે એમ ટીકાકાર સમજાવે છે.

- ભૂષણભૂષ્યભાવઃ—આનો પ્રયોગ એક વારં મળે છે, જેમ કે;
અન્યોન્યશોભાજનનાદ્વભૂવ સાધારણો ભૂષણભૂષ્યભાવઃ । (૧.૪૨ c d)
- અહીં સાહિત્યશાસ્ત્રીય સંદર્ભોનો સંકેત જોઈ શકાય.

• રતિ—રતિ એ શૃંગારનો સ્થાપી છે તે અંગેના સંકેત મળે છે. તેની સાથે જ કામદેવપ્રિયા રતિ એ અર્થમાં પણ તે પ્રયોજાયેલ છે. ક્યાંક રતિ એટલે આનંદ એ અર્થ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. તે સર્વ સંદર્ભો આ પ્રમાણે છે.

૧. રતિવલયપદાદ્કે ચાપમાસજ્ય કળ્થે । (૨.૬૪ b)
૨. ....રતિદ્વિતીયે મદને પ્રપન્ને । (૩.૩૫ b)
૩. ....કૃતોપકારેવ રતિર્ભૂવ । (૩.૭૩ d)
૪. રતિદૂતિપદેષુ કોકિલં । (૪.૧૬ c).....
૫. મદનેન વિનાકૃતા રતિઃ । (૪.૨૧ a).....
૬. રતિમચ્ચુપ્પન્નમાતુરાં । (૪.૨૫ c).....
૭. ....રતિમાકાશભવા સરસ્વતી । (૪.૩૬ b)
૮. રતિચ્છેદસમુત્પન્ના નિદ્રા સંજ્ઞાવિપર્યયઃ । (૬.૪૪ c)
૯. ....સા તથાપિ રતયે પિનાકિનઃ । (૮.૨ d)
૧૦. સા મુમેચ રતિદુઃસ્વશીલતામ્ । (૮.૧૩ d)

અહીં ૪, ૮ અને ૧૦ ક્રમાંકે આવતા સંદર્ભો કાવ્યશાસ્ત્રીય છે. ક્રમાંક-૯ માં આનંદનો સંદર્ભ છે તથા અન્ય સંદર્ભો કામદેવની પત્ની રતિ અંગેના છે.

- રસ—રસ શબ્દ દ્રવ્ય, સ્વાદ, આસ્વાદ વગેરે અર્થોમાં તેર વાર પ્રયોજાયો છે, જેમ કે;

૧. ન્યસ્તાક્ષરા ધાતુરસેન યત્ર..... । (૧.૭ a) (દ્રવ્ય)
૨. ....ક્રીડારસં નિર્વિશતીવ વાલ્યે । (૧.૨૬ d) (સ્વાદ—રુચિ)
૩. કાષ્ઠાગતસ્નેહરસાનુવિદ્ઘં દ્રન્દ્વાનિ ભાવં ક્રિયયા વિવ્રુઃ । (૩.૩૫ c) (પ્રેમ)
૪. ....રસાત્મકચ્છોદુપતેશ્ચ રસમયઃ । (૫.૨૨ b) (અમૃત)
૫. મમાત્ર ભાવૈકરસં મનઃ સ્થિતં..... । (૫.૨૮ c)

૬. ....રસાન્તરેષુ પ્રતિચદ્ધરાગમ્ । (૭.૬૧ b)
૭. જ્ઞાતમન્મથરસા શનૈઃ શનૈઃ..... । (૮.૧૩ c)
૮. ....સોઽપિ તન્મુલ્લરસૈકનિર્વૃત્તિઃ । (૮.૧૬ d)
૯. ....જાતરૂપપરસગૌરમણ્ડલઃ । (૮.૩૬ b) (૬૧)
૧૦. ....મૂલસેકસરસૌશ્ચ વૃક્ષકૈઃ । (૮.૩૮ b) (૬૧)
૧૧. ....પશ્ય ધાતુરસનિમ્નગામિવ । (૮.૫૩ d) (૬૧)
૧૨. ....સૌદુમશ્વમમિવ પ્રભારસમ્ । (૮૭૦ b)
૧૩. સ પ્રિયામુલ્લરસં દિવાનિશં હર્ષવૃદ્ધિજનનં સિષેવિષુઃ । (૮.૮૦ a)

આ સર્વમાં ૩, ૫ અને ૬ ક્રમાંકના સંદર્ભો જ ધ્યાનપાત્ર છે. ત્રીજો સંદર્ભ સ્નેહરસ અંગેનો છે, જે શું આર તરફ સંકેત કરી શકે. પાંચમા સંદર્ભને સાહિત્યશાસ્ત્રીય ગણી શકાય તેમ છે અને છઠ્ઠો સંદર્ભ ૨૫૭૮ રીતે કાવ્યરસને જ નિર્દેશ છે, જેની નોંધ ટીકાકારે પણ લીધી છે. તદ્વત્સાર, રસાન્તર એટલે શું ગારાદિ રસભેદ.

• રોમોદ્ગમ—રોમાંય કે રોમોદ્ગમ તે એક સાત્ત્વિક ભાવ છે, જેનો સંકેત એક વાર મળે છે, જેમ કે,

રોમોદ્ગમઃ પ્રાદુરભૂદુમાયાઃ સ્વિન્નાઙ્ગુલિઃ પુઙ્ગવકેતુરાસીત્ । (૭.૭૭ a)

• લક્ષણા—લક્ષણા તે એક શબ્દશક્તિ છે. તેનો નિર્દેશ કેવળ શબ્દશઃ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યાં અર્થ જુદો છે, જેમ કે;

.....કવ તદ્વિધસ્ત્વં કવ ચ પુણ્યલક્ષણા । (૫.૭૩ b)

અહીં સાહિત્યશાસ્ત્રીય સંજ્ઞા છે પણ તેનો પ્રયોગ જુદા જ અર્થમાં થયેલો જણાય છે. એ જ રીતે, લક્ષ્ય, લક્ષ્યતે, લક્ષ્યીકૃત, લક્ષ્યમાગ વગેરે પદોમાં પણ લક્ષણા અંગેના સંકેત ભેદ શકાય, પરંતુ તેના પ્રયોગ તે અર્થમાં થયેલ છે નહીં.

• લક્ષ્ય—લક્ષ્ય એટલે નિશાન, ધ્યેય, અથવા તો લક્ષ્ય એટલે અનુમેય એ અર્થમાં તેનો પ્રયોગ થયો છે, જેમ કે;

૧. ઉમાસમક્ષં હરવદ્ધલક્ષ્યઃ..... । (૩.૬૪ c)

૨. કરોતિ લક્ષ્યં ચિરમસ્ય ચક્ષુષો..... । (૫.૪૯ c)

૩. ....પ્રવેપમાનાધરલક્ષ્યકૌપયા । (૫.૭૪ b)

૪. ....કથં સ લક્ષ્યપ્રમવો મવિવ્યતિ । (૫.૮૧ d)

અહીં લક્ષ્ય એટલે કે લક્ષણાથી પ્રાપ્ત થતો (અર્થ) એ કાવ્યશાસ્ત્રીય અર્થ અભિપ્રેત નથી

• લક્ષ્યતે—આ પદ ત્રણ વાર પ્રયોગાયું છે

૧. વૃત્તસ્ય હન્તુઃ કુલિશં કુણ્ઠિતાશ્રીવ લક્ષ્યતે । (૨.૨૦ d)

૨. મન્થરાન્તરિતમૂર્તિના નિશા લક્ષ્યતે શશ્વતતા સતારકા । (૮.૫૯ b)

૩. લક્ષ્યતે દ્વિરદભોગદૂષિતં..... । (૮.૬૪c)

• લક્ષ્યીકૃત—આનો પ્રયોગ એક જ વાર થયો છે, જેમ કે;

...લક્ષ્યીકૃતધ્રાણમધોમયૂલૈઃ । (૩.૪૭ d)

• લક્ષ્યમાગ—આ પદ પણ એક જ વાર પ્રયોગાયું છે, જેમ કે;

[કુમારસંભવમાં કાવ્યશાસ્ત્રીય સંકેતો]

[૧૪૭]

સહસમ્પાતે દ્વ લક્ષ્યમાણે (૭.૪૨ d)

• લીલા—નાયિકાના જે ૨૮ અલંકારો નિરૂપાયા છે, તેમાં લીલાનો પણ સમાવેશ થાય છે. આ નાટ્યશાસ્ત્રીય વિગતનો નિર્દેશ આ પ્રમાણે મળે છે :

૧. ....ગતેષુ લીલાશ્ચિતવિક્રમેષુ । (૧.૩૪ b)

૨. તાં વીક્ષ્ય લીલાચતુરામનજ્ઞઃ.....। (૧.૪૭ c)

વાગ્મિરર્થ્યાભિઃ—શબ્દ અને અર્થના સહભાવનો સ્પષ્ટ સંકેત આ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે, જેમ કે;
વાગ્મિશઃ વાગ્મિરર્થ્યાભિઃ પ્રણિપત્યોપતસ્થિરે । (૨.૩ c d)

• વાઙ્મય—આ પદ દ્વારા પણ શબ્દ અને અર્થના સહભાવરૂપ કાવ્યનો સંકેત જોઈ શકાય તેમ છે, જેમ કે,

દ્વિધા પ્રયુક્તેન ચ વાઙ્મયેન.....। (૭.૬૦ a)

• વાચ્યઃ—અભિધાથી પ્રાપ્ત થતો અર્થ તે વાચ્યાર્થ તેનો નામનિર્દેશ નીચેના સંદર્ભમાં જોઈ શકાય

एवं वाच्यः स कन्यार्थमिति वो नोपदिश्यते । (૬.૩૧ a)

જે કે, આ જુદો જ પ્રયોગ છે એ નોંધવું જોઈએ.

• વિભ્રમ—અહીં સાહિત્યશાસ્ત્રનો સ્પષ્ટ સંકેત છે. વિભ્રમ તે એક નાયિકાલંકાર છે, જેમાં સંભ્રમ કે ઉતાવળને લીધે આલૂપણોનો વિન્યાસ અનુચિત રીતે કરાય છે, જેમ કે;

यश्चाप्सरेसविभ्रममण्डनानां...। (૧.૪ a)

• વૃત્તિ—કાવ્યશાસ્ત્રમાં ઉપનાગરિકા વગેરે ત્રિવિધ વૃત્તિઓ તથા નાટ્યશાસ્ત્રમાં સાત્ત્વિકા વગેરે ચતુર્વિધ વૃત્તિઓનું નિરૂપણ મળે છે. તેનો સંકેત 'વૃત્તિ' પદના નિર્દેશમાં જોઈ શકાય. અલપ્ત, સ્પષ્ટરૂપે તો તે સંદર્ભમાં આ પદ એક જ વાર પ્રયોગ્યું છે. પરંતુ તે સિવાય અન્ય અર્થો જેવા કે, વ્યાપાર કહેતાં વ્યવહાર, આજીવિકા, અવસ્થિતિ વગેરે વિષે પણ તેનો પ્રયોગ થયો છે. તે આ પ્રમાણે છે:-

૧. તીવ્રાભિષદ્ગ્રમવેણ વૃત્તિ મોહેન સંસ્તમ્ભયતેન્દ્રિયાણામ્ । (૩.૭૩ a)

૨. ....વૃક્ષવૃત્તિવ્યતિરિક્તસાધન...। (૫.૨૨ d)

૩. સ્વયંવિશીર્ણદ્રુમપર્ણવૃત્તિતા.....। (૫.૨૮ a)

૪.....કિમેભિરાશોપહતાત્મવૃત્તિભિઃ । (૫.૭૬ d)

૫. ન કામવૃત્તિર્વચનીયમીક્ષતે । (૫.૮૨ d)

૬. વૃત્તિસ્તયોઃ પાણિસમાગમેન.....। (૭.૭૭ c)

૭. તૌ સન્ધિષુ વ્યજ્જિતવૃત્તિભેદ...। (૭.૯૧ a)

આ સર્વમાં છેલ્લો સંદર્ભ જ મહત્વપૂર્ણ છે. તેમાં કૈશિકા વગેરે વૃત્તિઓનો સ્પષ્ટ સંકેત છે

• વેપથુ—આ એક સાત્ત્વિક ભાવ છે તેનો નિર્દેશ એક વાર થયો છે, જેમ કે;

તં વીક્ષ્ય વેપથુમતી સરસાઙ્ગયણ્ડિ...। (૫.૮૫ a)

૦ વ્યક્ત—વ્યક્ત એટલે કે અભિવ્યક્ત, વ્યંજિત. તેનો પ્રયોગ પાંચ વાર થયો છે. અંત સંદર્ભો અભિવ્યક્ત તરફ લઈ જાય તેવા છે, જેમ કે;

૧. વ્યક્તો વ્યક્તેતરશ્ચાસિ પ્રાકાશ્યં તે વિભૂતિષુ । (૨.૧૧ c)
૨. કિં येन सृजसि व्यक्तम्... । (૧.૨૩ a)
૩. ....सुव्यक्तो हिमवानिति । (૧.૫૧ d)
૪. येनेदं ध्रियते व्यक्तं... । (૧.૭૬ c)
૫. ...व्यक्तपङ्कमिव जातमेकतः । (૮.૩૭ b)

૦ વ્યંજિત—આ શબ્દ સ્પષ્ટ રીતે કાવ્યશાસ્ત્રીય અર્થમાં જ પ્રયોજાયો છે, તે જેમ કે;

તૌ સન્ધિષુ વ્યંજિતવૃત્તિમેદં... । (૭.૬૧ a)

વ્યંજિત એટલે ‘સ્ફુટ થયેલ’ એમ ટીકાકાર સમજાવે છે. વ્યંજના અંગેનો ચોખ્ખો સંદર્ભ અહીં જણાય છે

૦ વ્યંજ્યતે/વ્યંજ્યન્તે—આ બંને પદો એક એક વાર પ્રયોજાયાં છે જે સ્પષ્ટ રીતે વ્યંજના તરફ સંકેત કરે છે

.....व्यंज्यते विपरिवृत्तमंशुकम् । (૮.૭૧ d)

તથા, शिखरासक्तमेघानां व्यंज्यन्ते यत्र वेदमनाम् । (૧.૪૦ b)

૦ શબ્દ—શબ્દાર્થયુગલમાં પ્રયુક્ત ‘શબ્દ’ના સંદર્ભ ખાસ મળતા નથી. બહુધા આ પદ ‘અવાજ’ કે ‘સંસાર’ અર્થમાં જ પ્રયોજાયેલ છે, જેમ કે;

૧. यस्वार्थयुक्तं गिरिराजशब्दं..... । (૧.૧૩ c)
૨. अप्यन्यपुष्टा प्रतिकूलशब्दा..... । (૧.૪૫ c)
૩. प्रवृत्तिरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी । (૨.૧૭ c d)
૪. ....पुरमाणे घनशब्दविकलवाः । (૪.૧૧ b)
૫. ....कलपुंस्कोकिलशब्दसूचितः । (૪.૧૪ b)
૬. शब्दमीश्वर इत्युच्चैः सार्धवन्द्यं विमर्ति यः (૧.૭૫ c)
૭. ....सशब्दचामीकरकिङ्किणीकः । (૭.૪૬ b)

ક્રમાંક ત્રણના સંદર્ભમાં જ શબ્દ એટલે કે પદનો સંકેત જણાય છે.

૦ શાન્ત—નવ રસમાંનો એક તે શાન્તરસ. તેનો સીધો કે આડકતરો નિર્દેશ પ્રાપ્ત થતો નથી. પરંતુ માત્ર શાબ્દિક રૂપે તેનો ઉલ્લેખ થયો છે, જેમ કે;

.....मूकाण्डजं शान्तमृगप्रचारम् । (૩.૪૨ b)

૦ શોક—શોક તે કરુણરસનો સ્થાયી છે. એક જ વાર તેનો પ્રયોગ થયો છે, જેમ કે;

अलम्ब्यशोकाभिभवयमोकृतिः..... । (૫.૪૩ a)

૦ સન્ધિ—સન્ધિ એટલે સાંધા-જોડણ. નાટ્યશાસ્ત્રમાં મુખ્ય-પ્રતિમુખ વગેરે પાંચ સન્ધિઓ વિચારાયા છે. તે અંગેનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ એકવાર મળે છે અને એક વાર સામાન્ય અર્થમાં પણ સન્ધિ પદ પ્રયોજાયું છે, જેમ કે;

૧. तौ सन्धिषु व्यंजितवृत्तिमेदं... । (૭.૬૧ a)

૨. यामिनीदिवससन्धिसम्भवे... । (૮.૫૫ a)

કુમારસંભવમાં કાવ્યશાસ્ત્રીય સંકેતો]

[૧૪૬

અહીં પ્રથમ સંદર્ભમાં સાહિત્યશાસ્ત્રીય અર્થ રહેલો છે.

• સમાધિ—સમાધિ નામે એક કાવ્યગુણ છે તથા એક અલંકાર પણ તે નામે મળે છે. પરંતુ આ બંને પૈકી કોઈપણ અર્થમાં સમાધિ પદ અહીં પ્રયોગ્યું નથી. અલ્લે સમાધિ એટલે ખ્યાનાવસ્થા એ અર્થમાં તે એક કરતાં વધુ વાર પ્રયોગ્યું છે, જેમ કે;

૧. ....સમાધિમત્યામુદપાદિ મળ્યા । (૧.૨૨ b)
૨. ....સમાધિમેદપ્રમલો ભવન્તિ । (૩.૪૦ d)
૩. ....હૃદિ વ્યવસ્થાપ્ય સમાધિવચ્ચમ્ । (૩.૫૦ b)
૪. ....સમાધિમાસ્થાય તપોભિરાત્મનઃ । (૫.૨ b)
૫. અથોપયન્તારમલં સમાધિના..... । (૫.૪૫ c)

• સાદૃશ્ય—આ શબ્દપ્રયોગ બે વાર થયો છે, જેમ કે;

૧. ....તવાક્ષિસાદૃશ્યમિવ પ્રયુજ્જયતે । (૫.૩૫ d)
  ૨. ....ચિચ્છેદ સાદૃશ્યકથા પ્રસન્નમ્ । (૭.૧૬ d)
- આ સંદર્ભો સ્પષ્ટ રીતે સાહિત્યશાસ્ત્રીય જણાય છે.

• સૂચિત—આ પદ બે વાર પ્રયોગ્યું છે અને દેખીતી રીતે તો તેમાં અનુભિતિવાદનો સંકેત જણાય છે. પરંતુ તે વ્યંજના તરફ હોઈ શકે. તે સંદર્ભો આ પ્રમાણે છે:

૧. ...કલપુંસ્કોકિલશબ્દસૂચિતઃ । (૪.૧૪ b)
૨. નનુ મૂર્તિભિરણ્યમિરિત્યંભૂતોઽસ્મિ સૂચિતઃ । (૬.૨૬ d)

સૌકુમાર્ય—તે નામે એક કાવ્યગુણ વિચારાયો છે. પરંતુ કાવ્યગુણના શાસ્ત્રીય અર્થથી જુદા જ અર્થને વિષે તેનો ઉલ્લેખ બે વાર થયો છે, જેમ કે;

૧. શિરીષપુષ્પાધિકસૌકુમાર્યૌ.... । (૧.૪૧ a)
૨. મૃણાલસૂત્રાધિકસૌકુમાર્યા.... । (૩.૪૯ c)

આ રીતે લગભગ પચાસ-સાઠ જેટલી કાવ્યશાસ્ત્રીય વિગતો એક અથવા એક કરતાં વધારે વાર 'કુમારસંભવ'માં ઉલ્લેખ પામી છે. તે સર્વમાં કાવ્યશાસ્ત્રીય સંકેત જેવા જતાં સ્પષ્ટ થયું કે બધા જ સંદર્ભોમાં કાવ્યશાસ્ત્રીય સંસ્કાર નથી તેમ છતાં લગભગ અડધા એટલે કે ત્રીસેક જેટલા સંદર્ભો શુદ્ધ સાહિત્યશાસ્ત્રીય સંસ્કારવાળા જણાય છે તેમાં અંગહાર, અભિનય વગેરે જેવા કેટલાક પ્રથમતઃ નાટ્યશાસ્ત્રીય કહી શકાય તેવા સંદર્ભો પણ છે તથા શબ્દ, અર્થ, પદ, ભાવ, રસ વગેરેને લગતા તથા અભિધા, વ્યંજના, ઉપમા વગેરેનો સ્પષ્ટ સંકેત કરતા કાવ્યશાસ્ત્રીય સંદર્ભો પણ છે. અલબત્ત કાવ્યશાસ્ત્રનાં જે વિભિન્ન તત્ત્વો સ્વીકારાયાં છે તે ધ્વનિ, ગુણ, દોષ વગેરેનો નિર્દેશ શુદ્ધ કાવ્યશાસ્ત્ર સંસ્કારથી નહીં પણ કેવળ સામાન્ય કોશગત અભિવાચ્યમાં થયેલો જણાય છે.

આ દ્વારા એ તારણ ઉપર પહોંચી શકાય કે કાલિદાસ એમના સમયના કાવ્યશાસ્ત્ર તથા નાટ્યશાસ્ત્રની પરિભાષાઓથી અનભિજ્ઞ તો નહીં જ હોય અને એમના પ્રયોગોએ અનુગામી સાહિત્યશાસ્ત્રીય પરંપરાઓને કંડારવામાં સેતુ બાંધી આપ્યો એમ કહીએ તો તે યથાર્થોક્તિ જ લેખારો.

સમુચ્ચય અલંકારના એક ઉદાહરણની સમીક્ષા

પાડુલ માંકડ*

શશી દિવસધૂસરો ગલિતયૌવના કામિની સરો વિગતવારિજં મુખમનસ્કરં સ્વાકૃતેઃ । પ્રમુર્ધનપરાયણઃ
સતતદુર્ગતઃ સજ્જનો નૃપાઙ્ગણગતઃ લ્યાલો મનસિ સન્ત શલ્લાનિ મે ॥

નીતિશતક, ૪૫

ભર્તૃહરિનું ઉપયુક્ત ઉદા. અલંકારિકાએ સમુચ્ચયના સદસઘોગ નામક ભેદ માટે આપ્યું છે. રુચ્યકે સમુચ્ચયના આ ભેદનું લક્ષણ બાંધતા કહ્યું છે :

સદસતઃ શોભનાશોભનસ્ય તાદૃશેન સદસતા સમુચ્ચીયમાનેન યોગો...

(અલંકારસર્વસ્વ, સૂત્ર-૬૭ ઉપરની વૃત્તિ)

સત્ અસત્ અર્થાત્ (અનુક્રમે) શોભન અને અશોભન પદાર્થોના તેના જેવા જ શોભન અને અશોભન પદાર્થો સાથેનો યોગ.

રુચ્યકે આપેલું ઉપયુક્ત ઉદા. મમ્મટે પણ આપ્યું છે, રુચ્યકનું સમુચ્ચયનિરૂપણ પણ મમ્મટેને સામે રાખીને કરવામાં આવ્યું છે. આ ઉદા.ની પ્રથમ મમ્મટે કરેલી સમીક્ષા જોઈએ.

મમ્મટ નોંધે છે-

અત્ર શશિનિ ધૂસરે શલ્યે શલ્યાન્તરાણીતિ શોભનાશોભનયોગઃ ।

(કા. પ્ર., સૂત્ર-૧૭૭ પરની વૃત્તિ)

અહીં નિસ્તેજ ચન્દ્ર ૩પી શલ્ય હાજર હોવા છતાં બીજા શલ્યો પણ ગણાવ્યાં છે. આમ સારી માઠી વસ્તુઓ ભેગી થતાં સમુચ્ચય અલંકાર થયો છે.

ઝળકીકરે ઉલ્લેખ પ્રમાણે નોંધતાં જણાવ્યું છે કે અહીં શોભના-શોભનના દ્વન્દ્વ સમાસ ન માનતાં “મૂળે સારી પણ પરિસ્થિતિ વિશેષને કારણે ખરાબ-અશોભન થઈ ગયેલી” એમ કમધારય સમજાવેલ સમજવો જ યોગ્ય છે.^૧

હવે રુચ્યક એમના અલંકાર સર્વસ્વમાં આ ઉદા.ની સમીક્ષા કરતાં નોંધે છે કે અહીં ચન્દ્ર સ્વતઃ શોભન છે, છતાં પણ તેમાં કિંવસને કારણે ધૂસરતા આવી હોવાથી અશોભતા આવી જાય છે. આથી તે સત્ પણ છે અને અસત્ પણ છે તેના તેવા જ પ્રકારના કામિની વગેરે પદાર્થો સાથે સમુચ્ચય છે. તે પછી રુચ્યક આગળ નોંધે છે-

નત્વત્ર કચિત્સમુચ્ચીયમાનઃ શોભન અન્યસ્ત્વશોભન ઇતિ સદસઘોગો વ્યાખ્યેયઃ ।

(અલંકારસર્વસ્વ, પૃ. ૬૦૦)

સદસઘોગ શબ્દોની વ્યાખ્યા એવી ન કરવી કે જે, પદાર્થોના સમુચ્ચય કરવામાં આવે છે તેમાંથી એકને શોભન અને તેનાથી ભિન્ન બીજાને અશોભન માનીને તેમનો યોગ કદપવો.

* સહાયક સંશોધક, લા. દ. વિદ્યામંદિર, અમદાવાદ

સમુચ્ચય અલંકારના એક ઉદાહરણની સમીક્ષા]

[૧૫૧]

હવે એવો પ્રશ્ન થાય કે “રાજના આંગણા સુધી જનારો ખલ” એ તો કેવળ અશોભન જ છે. ત્યારે બાકીના બધા પદાર્થો શોભન જ છે. આથી આ યોગ પ્રમાણે અહીં સત્તી સાથે અસત્નો યોગ કેમ ન માની શકાય ?

રુચ્યક આના પ્રત્યુત્તરમાં પ્રસ્તુત ઉદા.ને સદોષ બતાવતાં કહે છે કે “નૃપાજ્ઞગતઃ સ્વલ” એ અંક્ષના કથનથી અહીં પ્રક્રમભંગનો દોષ થાય છે. આથી આ તો સદોષ જ છે, સૌન્દર્યનો હેતુ નથી. આમ આ અંશ ઉપેક્ષણીય છે.^૨ માટે મમ્મટ વગેરે અન્ય આચાર્યોએ આટલા અંશને “સહચર ભિન્નાર્થ” માનીને દોષયુક્ત જ કહ્યો છે. અહીં “ખલને નૃપાજ્ઞ ગતત્વ” ને કારણે શોભન તથા સ્વતઃ દુષ્ટ હોવાથી અશોભન માનીને સમર્થન કરવું જોઈએ. પરંતુ આમ સ્વીકારવા છતાં પણ દોષનો સર્વથા નિરાસ થતો નથી કારણ કે આરંભ વિશેષ્યની શોભનતા અને વિશેષ્યની અશોભનતાથી થયો છે. જ્યારે અહીં પરિસ્થિતિ બલટી જ છે.^૩ અહીં વિશેષ્યગત શોભનત્વ પહેલાં અને વિશેષ્યગત અશોભનત્વ પછી આવ્યું છે.

દૂંકમાં આ પ્રકારના સમુચ્ચયમાં શશી, કામિની, સરોવર, મુખ, સ્વામી અને સજ્જન આ છ સ્વતઃ તો શોભન જ છે પણ તદ્દત્ પરિસ્થિતિને કારણે અશોભનીય બન્યા છે જ્યારે ખલ સ્વતઃ અશોભન હોવાથી સહચરભિન્નત્વનો દોષ આવે છે. કદાચ નૃપાંગણને સદાશોભન ગણી લઈએ તો પણ વિશેષ્યને બદલે અહીં વિશેષ્ય પહેલાં આવ્યું હોવાથી પ્રક્રમભંગનો દોષ તો રહે જ છે.^૪

આ ઉદા.ને વિશેષ સ્પષ્ટ કરવા રુચ્યક પુનઃ એક પૂર્વપક્ષ નિરૂપે છે.

દુર્વારાઃ સ્મરમાર્ગણાઃ^૫ વગેરે સમુચ્ચયના (અસદ્યોગ સમુચ્ચયના) ઉદા.માં પણ શશી દિવસધૂસરો ધૃત્યાદિની જેમ જ સદસદ્યોગ શા માટે ન માની શકાય ?

સિદ્ધાન્તી જણાવે છે કે, એવું નથી કારણ કે, બંને પદોમાં કવિની વિવક્ષા ભિન્ન ભિન્ન છે. શશી દિવસ ધૃત્યાદિ પદમાં કવિની વિવક્ષા એવી છે કે પદાર્થ શોભન હોવા છતાં પણ પદાર્થ વિશેષમાં અશોભનતા છે, કારણવશાત્ અશોભનતા આવી ગઈ છે. જેમ કે ચન્દ્રની ધૂસરતા દિવસને લીધે છે. જ્યારે દુર્વારાઃ વગેરેમાં સ્મરબાણો વગેરે પદાર્થો “સર્વથા અશોભન છે” એવી કવિ વિવક્ષા છે. આમ બંનેમાં અંતર છે. માટે જ તો એકમાં “મારા મનમાં સાત શત્રુઓ છે” એવો ઉપસંહાર કરવામાં આવ્યો છે. કારણ કે પદાર્થ સુંદર હોવાથી હૃદયમાં સ્થાન તો પામે છે પરંતુ વ્યથાજનક સિદ્ધ થતાં તે અશોભન સિદ્ધ થાય છે, જ્યારે દુર્વારાઃ સ્મરમાર્ગણાઃ વગેરે પદમાં “કેમ સહન થાય” એ રીતે ઉપસંહાર કરવામાં આવ્યો છે, તેની પાછળ આ પદાર્થો અશુભ છે એવો અભિપ્રાય રહેલો છે. આમ સમુચ્ચય અલગ જ છે.

વિશ્વનાથ રુચ્યકને અનુસરીને જ આ ઉદા.ની સમીક્ષા કરે છે.

इह केचिदाहुः शशिप्रभृतीनां शोभनत्वं खलस्याशोभनत्वं चेति सदसद्योगः इति । अन्ये तु शशिप्रभृतीनां स्वतः शोभनत्वं धूसरत्वादीनां त्वशोभनत्वमिति सदसद्योगः ।

(સાહિત્યકૃષ્ણ, ૧૦.૮૫ પરની વૃત્તિ)

સ્પષ્ટ છે કે દ્વિતીય મત રુચ્યકનો છે.

વિશ્વનાથ આ જ વૃત્તિમાં આગળ નોંધે છે કે અહીં શશિ વગેરેમાં ધૂસરત્વ વગેરેનું અત્યંત અનુચિતત્વ છે તે વિચ્છિન્નિવિશેષ માટે છે અને તેથી ચમત્કાર સર્જાય છે. મનસિ સપ્ત...વગેરે

ઉપસંહારથી પણ સિદ્ધ થાય કે “નૃપાઙ્ગમતઃ સ્વલ”માં ભગ્ન પ્રક્રમત્વદોષ એટલા માટે છે કે સર્વત્ર શોભન વિશેષથી જ આરંભ થયો છે, જ્યારે અહીં વિશેષણથી થયો છે.

આમ અલંકારિકોં અનુસાર આ ઉદા.નો વિમર્શ કર્યો. અંતમાં એટલું ધ્યાનાહ્ કે જો પાઠ-ભેદને સ્વીકારવામાં આવે તો આ સુંદર ઉદા. સહચરભિન્નત્વ અને પ્રક્રમભંગ ઉભયદોષથી મુક્ત બની શકે છે.

આધુનિક ટીકાકાર અને વિદ્વાન શ્રી રેવાપ્રસાદ દિવેદી અલંકારસર્વસ્વના (પૃ. ૬૦૬) તેમના ટિપ્પણમાં નીતિશતકના ટીકાકાર શ્રી રામચન્દ્ર યુધેન્દ્ર જેવો મત ધરાવે છે. જો કે તેઓ અહીં એકલો દીપકાલંકાર માનતા નથી પરંતુ સમુચ્ચયને દીપકનું અંગ બનતો સ્વીકારે છે. તેમના મત પ્રમાણે રાજપ્રાસાદમાં રહેલ કુષ્ટ વ્યક્તિ પ્રકૃત છે અને ધૂસરિત ચંદ્ર વગેરે અપ્રકૃત છે. અહીં કેવળ અશોભનોતો જ યોગ છે કારણ કે કવિવિક્ષા છે કે “મારા ચિત્તમાં સાત શયો છે. જો શયો હોય તો અશોભન જ હોય ને ? આમ સમુચ્ચય સ્વમાં પ્રશ્ન થતો નથી. પણ દીપકનું અંગ બનીને આવે છે.

વળી રેવાપ્રસાદજીએ અન્ય નવી વિગત પર ધ્યાન દોરતાં કહ્યું છે કે પ્રસ્તુત ઉદા.માં ચમત્કારનું કારણ સમુચ્ચય નથી પણ વૈષમ્ય છે. ક્યાં સુંદર, હ્રસ્વ એવો ચંદ્ર અને ક્યાં ધૂસરતા ? એવો ભાવ પણ ચમત્કાર જન્માવે છે. આથી આવા પ્રકારના સમુચ્ચયના ઉદાહરણમાં વૈષમ્ય રહેશે અને વિષમાલંકારના ઉદા.માં સમુચ્ચય અલંકાર સંભવશે, ભેદ કેવળ એટલો જ કે સમુચ્ચયમાં વૈષમ્યગુણ ક્રિયાગત રહેશે અને વિષમમાં દ્રવ્યગત.

એમ તો આ પદમાં માત્રા-સમુચ્ચય પણ સ્વીકારી શકાય કારણ કે શરી, કામિની છત્યાદિ અનેક પદાર્થો છે. વળી શશિ અધિકરણ છે, ગુણ નથી. આથી રુચકે લક્ષણમાં આધેય કે અધિકરણ અથવા તો શોભાકરમિત્રે પ્રયોજ્યો છે તેમ ધર્મ શબ્દ પ્રયોજ્યો જોઈએ. ગુણશબ્દનો અર્થ ધર્મ લેવાથી કિયાનો પણ તેમાં સમાવેશ થઈ જશે.

આપણે અહીં સમુચ્ચય અને દીપકનો સંકર સ્વીકારી શકીએ અને વૈષમ્યને ગમ્યમાન થતું સ્વીકારી શકીએ કારણ વિષમ અલંકાર શબ્દતઃ જણાતો નથી.

માદટીપ

૧. જુઓ ઝળકીકર બાલબોધિની, પૃ. ૬૮૮, ગવર્નમેન્ટ ઓરિયન્ટલ પ્રેસ, મુંબઈ, ઈ. સ. ૧૯૧૭
૨. ઝળકીકરે રુચકને અનુસરીને સહચર ભિન્નત્વ અને ભગ્નપ્રક્રમ વગેરેનો નિર્દેશ કર્યો છે. -જુઓ બાલબોધિની, પૃ. ૬૮૮

ઉપરાંત સોમેશ્વર અને માણિકચયન્દ્રે પણ એમની “સંકેત” ટીકામાં રુચકને અનુસરીને જ આ સમજૂતી આપી છે. (જુઓ સંકેત અનુક્રમે, પૃ. ૩૧૨ અને પૃ. ૨૬૭)

૩. શ્રી અરવિન્દે નીતિશતકનાં એમનાં Free translation માં વિશેષ્યને પહેલાં મૂક્યું છે અને વિશેષણને પછીઃ જેમ કે- A base man standing by a monarch's throne; p. 23
૪. મમ્મટના ટીકાકાર માણિકચયન્દ્ર સ્વરિ રુચકને અનુસરીને આ ઉદા. સમગ્નવતા હોવા છતાં એક સૂચન કરે છે-

સમુચ્ચય અલંકારના એક ઉદાહરણની સમીક્ષા]

[૧૫૩]

નૃપાજ્ઞગતો રાજઃ પ્રસાદવિત્તઃ પુમાન્ । સ તદ્રૂપઃ સન્ ધૂસરત્વેનાસન્ । કામિનીતિ સન્ ।
ગલિતયૌવનત્વમસત્ । એવમગ્રેડપિ વિશેષ્યદ્વારેણ સત્તા વિશેષણ દ્વારેણાસરૌકસ્ય વસ્તુનઃ સર્વેત્ર જેમ ।
ઇહ વિશેષ્યસ્ય સત્ત્વં વિશેષણસ્ય ચાસત્ત્વં પ્રક્રાન્તમ્ । તતો નૃપાજ્ઞગત ઇતિ વિશેષણતયા ચાસત્ ।

—સંકેત, પૃ. ૨૬૭

આમ માણિક્યન્દ્ર અનુસાર “રાજના આંગણાને” જ વિશેષ્ય ગણવું જોઈએ અને ખલ-કુષ્ટ પુરૂષને વિશેષ્ય ગણવું જોઈએ, જેથી વિશેષ્યનું શોભનત્વ અને વિશેષ્યનું અશોભનત્વ એના ક્રમ જળવાઈ રહે.

કદાચ નરેન્દ્રપ્રભસૂરિએ એટલે જ “નૃપચ લલસજ્જતઃ” એવું પાઠાન્તર આપ્યું છે (અલંકાર-મહોદધિ, પૃ. ૩૧૭) અને ઝળકીકરે “નૃપાજ્ઞમસચતમ્” એવું પાઠાન્તર નોંધ્યું છે.

૫. આખું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે :

દુર્વારાઃ સ્મરમાર્ગણાઃ પ્રિયતમો દૂરે મનોત્યુત્સુકેં ગાઢં પ્રેમ નવં વયોડતિકઠિનાઃ પ્રાણાઃ કુલં નિર્મલમ્ ।
સ્ત્રીત્વં ધૈર્યવિરોધિ મન્મથસુદૃઢકાલઃ કૃતાન્તોક્ષગો નો મુલ્યશ્ચતુરાઃ કથંનુ વિરહઃ સોઽત્ય ઇત્થં શઠઃ ॥

૬. નીતિશતકના ટીકાકાર શ્રી રામચન્દ્ર બુધેન્દ્ર અહીં શશી વજેરે અપ્રકૃતોના અને પ્રકૃત ખલનાં કુઃખહેતુત્વના સામ્યને લીધે ઔપમ્ય ગમ્યમાન હોવાથી થયેલો દીપક અલંકાર માને છે. (પૃ. ૨૮) પરંતુ આલંકારિકાએ અહીં સમુચ્ચયનો સદસઘોગ જ સ્વીકાર્યો છે.

ખંભાતનું મુઘલકાલીન વિરલ ખતપત્ર

વિશ્વતિ વિ. ભટ્ટ*

તાજેતરમાં જ અમદાવાદના ભો. જી. વિદ્યાભવનની હસ્તપ્રતોના છૂટા-છવાયાં પત્રોમાંથી અત્યંત જીર્ણ કાગળનાં કટકા ભેગા કરવાથી એક આખું ખતપત્ર હાથ લાગ્યું છે. એ મ્યુઝિયમના સામાન્ય પરિગ્રહણ ક્રમાંક ૧૬,૨૯૧ થી નોંધાયું છે. હાટ ગ્રહણક આ ખતપત્ર ૨૬.૫x૪૯ સે.મી. માપનું છે. આ ખતપત્ર કાગળની બંને બાજુએ લખાયેલું છે. એની ભાષા અને લિપિ ગુજરાતી છે. એની પંક્તિ ૨૬ છે અને લખાણ સળંગ રેખાની નીચે લખાયેલું છે.

આગળ વચ્ચોવચ્ચ “શ્રી ગણેશાયનમઃ”, પાછલી બાજુએ છેલ્લે ‘મતુ’માં ૧૫ સહીઓ અને ‘સાક્ષ’માં ‘૧’ કરીને ૧૨ સહીઓ વંચાય છે.

સારાંશ :

સ્વસ્તિશ્રી વિક્રમ સંવત્ ૧૭૯૨ ના ભાદરવા વદ ૮ ને ગુરુવારે આદિશાહ શ્રી ૭ મહેમદશાહ ગાજી રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે અમદાવાદમાં સુબા અહેસંગ મહારાજ ખંભાત ખાલસે દીવાન અબદલ હુસનખાન કાજી મીર માસુમ નવાખ મોમીનખાન હાકિમ નાઝામખાન નાયબ કાજી સૈયદઅલી વાકાનવેસ મીર અભરામ દારોગા અજમતુલા બેગ દીવાન અલીનકી (નગરશ્રેષ્ઠ ?) આણંદરામ મહેતા

કોટવાલ સાદી (યશોદ એ?) વ નમાલી ખંભાતના રહેવાસી સલાટની સાક્ષીમાં મોઢ જાતીય અડાલતની હયાતીમાં ગાંધી કલ્યાણજી ભિમાજીએ બે ખંડનું હાટ ઠા. રઘુદયાળ, વહેરાઈ નાથા, જોગી ગથા, બ્યાસણ મંગળ, સા. ભાઈ(દાસ) ભવની આણંદરામ શવસુજી તથા મીઠા વેણી વગેરે જામ પટેલોને રૂ. ૨૫/માં ગ્રહણે લખી આપ્યું. વળી લખી આપ્યું, કે એ રૂ. ૨૫ ખરા, ૧૧૧ માસાના અમદાવાદ તથા ખંભાતની ટંકસાલના જ્યારે જેવાં પડે તેવાં રોકાડા ગામની હાજરીમાં અથવા (જો તે ન બને તો) ધરેણા, વાસણો હવેલી અને ઓવારામાં ઢોરઢાંખર જે હોય તે ભરપાઈ કરી દેવા. (અવધિ-અડાલતની હયાતી સુધી ? પં. ૧૦ ?)

અત્યંત જીર્ણ ખતપત્ર હોવાથી હાટનું વર્ણન પૂરેપૂરું સમજી શકાતું નથી. એકંદરે લાગે છે કે બે ખંડની હાટની બે બાજુએ ઉઘાડી અગાસી, આગળના ભાગમાં પીટણ, પડાળી અને સહિયારી દીવાલ છે. પડોશમાં એક મીઠા ગોકળ પોતીના સ્વતંત્ર માલિકીના મકાનમાં રહે છે. એ ધર અને હાટની વચ્ચેની દીવાલ પણ સહિયારી છે. એના આંગણમાં ચબૂતરો, નાની ડોકાળારી અને રવેશ આવેલ છે.

એ હાટમાં કંઈ પણ ભરે-ભરાવે, પેટા ભાડે આપે કે ગિરવી આપી શકે. એ મકાન તૂટી જાય તો ત્યાં જે હાજર હયાત હોય તે બધા દુસ્ત કરાવી આપે. કોઈ જ ત્યાં હાજર ન હોય તો ત્યાંના એની હાજરીમાં જે અર્થ થાય તે મજરે આપે. રકમનું બ્યાજ નહિ કે દુકાનનું ભાડું નહિ. કોર્ટ-કચેરી કે દેવી આપતિ આવી પડે તો તેના દેવા પેટે એ રકમ એક સાથે બધું ગણાય. છેલ્લે ‘મતુ’ અને ‘સાક્ષ’માંની સહીઓ પૈકી કેટલીક ઉપરના લખાણમાં ઉપલબ્ધ છે, જેમકે વાસણ મંગળ, રઘુ દયાળ, ભાઈદાસ ભગવતાની, સા. ભવાની, આણંદ રાધવજી વગેરે.

* મ્યુઝિયમ-ઇન-ચાર્જ, ભો. જી. વિદ્યાભવન, અમદાવાદ

ખંભાતનું મુઘલકાલીન વિરલ ખતપત્ર]

[૧૫૫]

પ્રસ્તુત ખતપત્રમાં પ્રથમ નામ બાદશાહ શ્રી મહેમદશાહ ગાજી આવે છે, જે ભારતના ઇતિહાસમાં મુહમ્મદશાહ રંગીલા બહાદુર તરીકે દિલ્હીનો મુઘલ બાદશાહ છે. તેના નામના સિદ્ધાંત પર ‘મુહમ્મદશાહ ગાઝી’ લખાણ મળે છે. તેના રાજ્યકાલ (ઈ. સ. ૧૭૧૯-૧૭૪૮) દરમિયાન^૧ ગુજરાતનો સૂબો મહારાજ અબ્દુલસિંહ ચાલુ રહેલો, તેના પછી જોધપુરના મહારાજ અબ્દુલસિંહ થયા. તેની સૂબેદારી (ઈ. સ. ૧૭૩૦-૩૭) દરમિયાન^૨ તેણે પોતાના નીમેલા રતનસિંહ બંડારી દ્વારા પોતાનો વહીવટ ચલાવ્યો. મરાઠા-મુઘલોના સંઘર્ષથી કંટાળીને એક વાર ૧૭૩૩માં તે દિલ્હી પાછો ચાલ્યો ગયેલો.^૩ એ સમય દરમિયાન અમદાવાદમાં મુઘલ-મરાઠાઓનું સંયુક્ત રાજ્ય ચાલતું હતું અને ખંભાતનો નાયબ સૂબો પોતે મોમીનખાન ગુજરાતનો સૂબો થતા પહેલાં ૧ વર્ષ અગાઉ અમદાવાદમાં હતો.

એ વખતે અમદાવાદના પાદશાહી દીવાન અબ્દુલ ગની બેગખાનનું મૃત્યુ થયેલું. તેના પછી તેના પુત્ર અબ્દુલ હુસેનખાનના સૂબાના નાયબ તરીકેનો હુકમનો નિમણૂકપત્ર લઈને મોમીનખાન અમદાવાદ આવ્યો હતો. કેમ કે અબ્દુલ હુસેનખાનની સાથે મોમીનખાનને સગાઈનો સંબંધ હતો. નાયબ તરીકે તેના સહી-સિક્કાવાળી સનદ કે હુકમનું એ સમયે મહત્ત્વ હતું.^૪

બો. જે. વિદ્યાભવના સંગ્રહાલયમાં સિદ્ધાંતનો વિ. સં. ૧૭૬૬ નો એક ચારસનો શિલાલેખ સુરક્ષિત છે. તેમાં મુહમ્મદશાહ પાતશાહ જે દિલ્હીના બાદશાહ ઔરંગઝેબનો પ્રપૌત્ર હતો તેના નામ પછી એ લેખમાં અમદાવાદના સૂબા-નવાબ મૂ. (મો)મીનખાનનું નામ આવે છે. એ જ પ્રસ્તુત ખતપત્રમાં ઉલ્લિખિત (ગુજરાતનો સૂબો) મોમીનખાન (ઈ. સ. ૧૭૩૭-૧૭૪૩) છે. આમ આ શિલાલેખમાં તેને ગુજરાતના સૂબેદાર અને ખતપત્રમાં ખંભાત ખાલસે હાકેમ મોમીનખાન કહ્યો છે. આ પરથી મોમીનખાનના સૂબા થતા પહેલાં ૧ વર્ષ પહેલાંના પ્રસ્તુત ખતપત્ર અને ગુજરાતના સૂબા થયાના ૫ વર્ષ પછીનો શિલાલેખ-એમ બંને સાધનો મોમીનખાનની કારકિર્દીની સાક્ષી પૂરે તેવાં છે, જે આ અનુક્રમમાં સચવાયેલાં છે.^૫ મોમીનખાન શરૂઆતમાં પેટલાદનો ફોજદાર હતો^૬ પછીથી ખંભાતમાં કારભાર કરીને ગુજરાતના સૂબા બનવાનો મનસૂબો સેવતો હતો. રતનસિંહ બંડારીના કારભાર દરમિયાન તે અમદાવાદ પર લશ્કરી ઘેરો ઘાલવામાં વ્યસ્ત રહ્યો^૭ અને મરાઠાઓની કનડગત દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરતો રહ્યો.^૮ વખત જતાં તેના બહાદુરીભર્યા અને બાહોશ કાર્યોથી ખુશ થઈને તેને “નજમુદ્દૌલા” “હિલાવર જંગ,” “નુરુદ્દીન મહમદખાન મોમીનખાન બહાદુર” ખિતાબોથી સન્માનિત કરવામાં આવ્યો હતો.^૯ તે ખંભાતની નવાબીનો સ્થાપક મનાય છે. ઈ. સ. ૧૭૩૬માં અબ્દુલસિંહને બદલે ખીજે સૂબો ન આવે ત્યાં સુધી મોમીનખાન ગુજરાતનો સૂબેદાર (ઈ. સ. ૧૭૩૭-૪૩) રહ્યો.^{૧૦}

પ્રસ્તુત ખતપત્રમાં એ સમયે નાયબ હાકેમ નાઝમખાન એ મોમીનખાનનો જમાઈ હોવા સંભવે છે, જેનું મૂળ નામ નજમુદ્દૌલા મિરજા નાસર, જેને ‘નજમખાન’ પણ કહ્યો છે. હાજી મીર માસુમખાન એ જૂનાગઢનો નાયબ ફોજદાર હતો. જેને મુહમ્મદશાહે ઈ. સ. ૧૭૨૦ માં રાજકોટનો મહેલ જાગીરમાં આપ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૭૩૨ સુધીમાં તેણે રાજકોટનું નામ પોતાના નામ પરથી ‘માસુમા-બાદ’ પાડેલું. આ ઉપરાંત ખંભાતના નાયબ કાજી તરીકે રૌયદઅલી, વાકાનવીસ શ્રીપ મીર અબ્દુલરામ, અદાલતના દારોગા અબ્દુલ્લા બેગ, દીવાન અલીનકી ? નારાયણ મહેતા, કોટવાલ આણંદરામ અને વનમાલીનાં નામે ઉપલબ્ધ થાય છે. આમ આ ખતપત્રમાંથી ખંભાતના અમલદારોમાં નવાં નામે બહુવા મળે છે.

એ સમયે ખંભાતની દેવાની પોળ અને બળદેવની પોળ રાજમાર્ગ પર આવેલી હતી, જેની પાસે આ હાટ હશે. એનો આગલો ભાગ દુકાન તરીકે અને પાછલો ભાગ વખાર કે રહેણાંક તરીકે વપરાતો હશે. હાલમાં પણ પ્રાચીન ગામોમાં આ પ્રકારની હાટ હોય છે, એ હાટના વર્ણનમાં કેટલાંક વિશેષ શબ્દો નોવા મળે છે. જેમ કે પીટણ ઉઘાડી બારી કે નાનો ખાંડણિયો, કરો=ગાડી દીવાલ, હાટકું=દીવાલમાં ઊંકું નાનું એક બારણાવાળું કપાટ, જેનું બારણું દીવાલની સપાટીમાં જ હોય, ચપ્પતરો=ચકલાં કબૂતર વગેરે માટે દાણા-પાણી મૂકવાની ઊઘાડી અગાસી, જેને કેટલીક વાર નીસરણી પણ હોય. ગલાણ ઢોર-ઢાંખરને રહેવાની જગ્યા ઉપરાંત રસોડું, પાણિયારું, ટાંકું, ફૂઈ વગેરે તો હોય જ. આ બધા શબ્દો તત્કાલીન સ્થાપત્યકૃતિ રચના પર પ્રકાશ પાડે છે.

વ્યવસાય અને જ્ઞાતિ પરથી અવટંકનું સૂચન થાય છે. અહીં અડાલજ, મહેતા, પટેલ, ગાંધી, સલાટ, ચોકસી, દુધારા, ભારજીવ વગેરે અટકોની પ્રાચીનતાનું પણ સૂચન થાય છે.

એ સમયે અમદાવાદ-ખંભાત બંનેની ટંકશાળના રૂપિયાનું મૂલ્ય સરખું હશે. ૧૧૧ માસાના ચાંદીના રૂપિયા ચલણમાં ચાલતા હશે.^{૧૩} છતાં વ્યવહારમાં સંભવતી વિષમતા દૂર કરવા માટે સ્પષ્ટતા કરી છે કે જો રોકડા રૂપિયા ન આપી શકાય તો તેને બદલે વિનિમયના બીજા સાધનોરૂપે એ કિંમતના ધરણાં, વાસણો ઉપરાંત ગલાણમાંના ઢોર-ઢાંખર પણ ભરપાઈ કરી શકાતા હશે.

આ ખતપત્ર જે દિવસે લખાયું એ દિવસે તા. ૧૭-૬-૧૭૩૬ને શુક્રવાર આવે છે. તેથી વારની ગણતરીનો ફેર પડે છે.^{૧૪}

આમ આ ખતપત્રમાંથી એ સમયના અમદાવાદના અને ખંભાતના મુખ્ય હોદ્દાઓ અને ખંભાતની અગ્રગણ્ય વ્યક્તિઓનાં પણ નામો તથા વિગતો પ્રાપ્ત થાય છે. એ મુધલકાલના ઇતિહાસની માહિતી સાથે માત્ર મેળવવા પૂરતી જ નહિ પરંતુ તેમાં ઉમેરો કરવા માટે પણ ઉપયોગી થઈ પડે છે. આથી એનો સમાવેશ તત્કાલીન ઐતિહાસિક સાધનસામગ્રીમાં પણ કરી શકાય.^{૧૫}

પાઠ

શ્રી ગણેશાયનમ :

૧. સ્વસ્તિ : શ્રીમનુ(નનુ)પ વિક્રમારક(કં) સમઆ(યાતિ)(તી)ત સંવત ૧૭૬૨ના વરખે ભાદુવા વદ ૮ વા ગરેજી અદેદો
૨. હ પાદશાહા શ્રી ૭ મેહેમદ સાહા ગાજી [સુખેન] કા રાજ (જય) કરોતિત તસ્યા દેસા(સ્યા)શાત ગુજ (જ)રાધીસ(શ) અમદાબાદ
૩. વાલે સોખે સાઅય માહારાજ શ્રી ૫ માહારાજ અમેસંગજી દીવ્યાની શ્રી ૫ અબદલ હસનખાન
૪. શ્રી રાજનગર મધ્યે છે.] હવે શ્રી ખંભાત ખાલસે હવાલે હકમ શ્રી [પ] નયાપ મોમીનખાન અમદા-
૫. બાદ મોહયસર છે તેહેના મૂક[.] શ્રી ખંભાત મધ્યે નાઅલ(નાયબ ?) હાકમ નાંજામખાન ફજાઅ કરતા
૬. કાજી શ્રી ૫ મીર માસુમ હજુરમાં છે, તેના મૂકા. શ્રી ખંભાત મધ્યે નાયબ કાજી સેયદ અલી વ્યાકા-
૭. નવે શ્રી ૫ મીર અબરામ અદાલતના દરોગા શ્રી ૫ અબમ-તુલા બેગ દીવ્યાન શ્રી ૫ અ-
૮. લીન કી હજુરમાં છે તેના મૂકામ શ્રી ૫ ખંભાત વ્યાસ્ત મધ્યે વાય (નાયબ ?) મેહેતા આણુંદરામ
૯. ટવાલે શ્રી ૫ સાદીમ સોદ એ વ મા(મ)લી પંચકુલ પ્રતીપત : શ્રી ખંભાત વાસ્તે વલ મોદ અકા
૧૦. બગ હયાતી અવધે શાખા અમ ગાંધી/કલ્યાણજી ભ [લિખિત ભમાજી બેગ લી ?] ખી[ત]

ખંભાતનું મુધલકાલીન વિરલ ખતપત્ર]

[૧૫૭]

૧૧. ગ એક ગરાય વાસ્તે વ્યંગ સલાટ હયાત સમસ્ત ઠાર રેધું દયાળ તથા વેહે'રાઈ નાથા ત-
 ૧૨. થા જોગી મથા તથા વ્યાસ'ણ મંગળ તથા ભાઈ સા. ભવાની તથા આંજુદરામ શવાંકુ
 ૧૩. જી તથા નીકાવેણી એ તાંન જણા તથા [પટલીઆ વ]ગરે સલાટ હયાત સમસ્ત બાલજો-
 ૧૪. પાલ અસતા ખરાંજીદતાતે રૂપેઆ રપ અ'કે પચવીસ પોહોલા ખરા ખોરા શા-
 ૧૫. શીક્ષાર એને મોહોરા રૂપ તોલ માસા ૧૧ાના શ્રી અમદાવાદી તથા ખંભાતની ટ'(ટ')ક-
 ૧૬. શાલતા જ્યારે જેવા પડે તથા ચાલે તારે તેવા રોકડા હયાત સમસ્તે દેવા[:]રેણા(ણા)
 ૧૭. પર દેવા તે ધરેણું હાંડા હવેશી કે' દીમ ગોવારા મધ્યે નજીક બ દેવની પોળને લગતું હ. [1]
 ૧૮. ઠ(ટ) દખણ [દ*]શામા [.]આરતુ[.] હાટ ખંડર છે તે ઉપર છે તે ઉપર પીટણ ઉધાડી અગાસી
 છે એ હાટનો કરો
 ૧૯. [સહિયારો છે. રસોડું હાટકું રસોડાનું] છે તે તથા પરવશા (સા)થે સા-
 ૨૦. ઉપર રવેશની અગાશી એ વગતનું છે. તે પટલ મીઠા ગોકળના કબજા
 ૨૧. [ભોગવટાનો છે તેઓ વચે [— — —]ગણે ચજૂતરો ખેરગ જ્યા]
 ૨૨. તે ઉપર રવેશની અગાશી એ વગતનું હાઈ[.] હયાત સમસ્તનું છે[.] તે
 ૨૩. ઉપર હયાત સમસ્તે દેવાએ હાઈનું ભાડું નહી : ને ગરથનું વ્યાજ નહી. એ હાઈ મધ્યે તમે
 ૨૪. વસો વસાતો બરો ભરાવો વખાર કરો કરાવો આડ ધરેણે મુ(મ)કે એ હાઈ પડું આ
 ૨૫. ખડુ હયાત સમસ્ત કરાની આપે [.] હયાત હાજર ન હોય તો તમે જણા ૨ હજુર ખરચો
 ૨૬. તે મુ(મ)જરે આપુ[.] રાજક દેવક ગરથ ભોંય ઉપર દેવા કેલકાત...રહીત એકી મૂઠે ગરાં

[અત્ર મતુ]

રથા દયાલ
 આંજુદા રાધવજી
 ભાઈદાસ ભગવતાની
 જોગીઆ ભગવંત
 વાસણ મંગળ
 ભાવચંદ સુરચંદ
 ગવંતમ
 અમેરા સરમાં
 ખસલ બાપુ
 જાણ્યા બાપુ
 જાન [જો]ધા [પટેલ] મતુ
 કરપાશંકર
 પરભા રાધવ
 અંટોલ ખીમા
 નાગર પરણુ
 મીઠા ઠાર
 (ખીન' એ નામો ફાટી ગયા છે.)

[અત્ર સાખ]

૧ શા જુલા અરીદાશ
 ૧ શા કાશી વજુરશી શાખ ધણી ૨ હજુર
 ઉપર લખાગાન
 ૧ મંગલજી મોતી સાખ
 ૧ ધોળા ભગવાન સાખ એ હજુર
 ૧ ગાંધી : કાલીદાસ રાયજી શાખ ધણી
 એ ૨ હજુર
 ૧ ગાંધી : વજુરસી વેણીદાસ ધણી ૨ હજુર
 ૧ ચોકશી જેઠા કેશવરાય
 ૧ ચોકશી નારણ નાનુ (લાલ ?)
 ૧ દુધારા : ગલાબની શાખ ધણી ૨ હજુર
 ૧ દયાલ ખુશાલ ભવાની શાખ ધણી
 ૧ ભારજી ૨ હજુર દેવશાખ ધણી ૨ હજુર
 ૧ સખતની સા-(શા)ખ

આણુંદસમ સવજી=આણુદા રાધવજી ?
ભાઈશા ભવાની=ભાઈદાસ ભગવતાની ?
નીકા વેણી=વણારશી વેણીદાસ ?

પાઠટીપ

૧. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી (અનુ.), 'મિરાતે અહમદી' (મિ. એ.) અમદાવાદ, ૧૯૩૩, પૃ. ૩૮-૪૦;
૨. બી. જોટ, 'ખંભાતનો ઇતિહાસ,' અમદાવાદ, ૧૯૩૫, પૃ. ૬૦; ૨. ડો. પરીખ અને હ.
ગં. શાસ્ત્રી (સંપા.), 'યુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક,' ગ્રં. ૬; (યુ. રા. સાં. ઈ.),
અમદાવાદ, ૧૯૭૯, પૃ. ૯૭, ૧૦૮, ૨૨૨, ૨૨૬, ૨૩૧
૨. મિ. એ., પૃ. ૨૪૩, ૨૫૦, ૨૫૭-૨૫૮, ૪૬૨; ઇ. વિ. ત્રિવેદી, 'યુજરાતના મુસ્લિમકાલીન
સંસ્કૃત અભિલેખોમાંથી મળતી માહિતી,' વિભાગ ૧, (અગ્રગટ મહાનિબંધ), અમદાવાદ, ૧૯૭૧,
પૃ. ૮૭; નવીનચંદ્ર આ. આચાર્ય, 'મુઘલકાલીન યુજરાતનો ઇતિહાસ' (મુ. યુ. ઇ.), અમદાવાદ
૧૯૭૧, પૃ. ૯૫-૯૬, યુ. રા. સાં. ઈ., પૃ. ૯૭, ૧૦૫-૧૦૮, ૨૨૨, ૨૨૬, ૨૩૧
૩. મિ. એ., પૃ. ૪૬૨, M. F. Lokhandwala, Mirati Ahmadi (M. A.), Baroda, 1905,
p. 491; યુ. રા. સાં. ઇ., પૃ. ૧૦૬
૪. મિ. એ. પૃ. ૧૭૫, ૨૦૪, ૨૩૭, ૨૩૯, ૨૪૭ ઇત્યાદિ, M. A., p. 491
૫. યુજરાત વિદ્યાસભા અને મો. જે. વિદ્યાભવન સંગ્રહાલયનું ખતપત્ર નં. ૧૬૨૯૧, અને
શિલાલેખ-સા. પરિક્રમાંક ૧૩૩૯૨, 'બુદ્ધિપ્રકાશ,' અં. ૧૨૭; પૃ. ૧૨૭; હ. ગં. શાસ્ત્રી
(સંપા.), 'યુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો,' ગ્રં. ૫, મુઘલકાલ, લે. નં. ૬૦, મુબઈ,
૧૯૯૧, પૃ. ૧૦૯
૬. મિ. એ. પૃ. ૧૦૮; યુ. રા. સાં. ઇ., ૧૦૫
૭. યુ. રા. સાં-ઇ., પૃ. ૧૦૮
૮. મિ. એ., પૃ. ૧૦૮, ૫૬૧; જોટ, ઉપયુક્ત. પૃ. ૬૧; યુ. રા. સાં. ઇ, પૃ. ૧૧૦
૯. મિ. એ; જોટ, ઉપયુક્ત, પૃ. ૬૦-૬૧; ઇ. વિ. ત્રિવેદી, ઉપયુક્ત, પૃ. ૮૮; મુ. યુ. ઇ;
પૃ. ૯૬-૯૭, યુ. રા. સા. ઇ પૃ. ૧૦૫, ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૫૮-૧૫૯
૧૦. 'મિ. એ; પૃ ૧૦૮, ૧૭૮, ૧૯૮, ૨૪૧, મુ. યુ. ઇ, પૃ. ૯૭, યુ. રા. સાં. ઇ, પૃ. ૧૦૯
૧૧. મિ. એ; પૃ. ૩૯૦; ૪૧૦, ૪૨૮, ૪૩૨-૪૩૩, ૪૫૦, ૬૬૧
૧૨. મિ. એ; પૃ. ૩૩૫, ૩૪૦; શ્રી જોટ, ઉપયુક્ત, પૃ. ૪૮, મુ. યુ. ઇ, પૃ. ૧૪, યુ. રા. ઇ પૃ. ૧૨૪
૧૩. M. A, part II, p. 236, 299; મિ. એ, પૃ. ૨૪, ૩૪, ૪૦, ૪૩૫, મુ. યુ. ઇ, પૃ. ૧૮૫,
યુ. રા. સાં. ઇ, પૃ. ૨૨૨, ૨૨૬-૨૩૧
૧૪. L. D. Swamikannu Pillai, *An Indian Ephimeres*, Vol VI, Delhi, 1982, p. 273
૧૫. આ ખતપત્રનો મૂળ પાઠ જોઈ જવા બદલ ડૉ હરિપ્રસાદ ગં શાસ્ત્રીની તેમજ આ ખતપત્રના
પ્રકાશનની પ્રેરણા તેમજ મંજૂરી આપવા બદલ ડૉ પ્રવીણચંદ્ર ચિ. પરીખ, નિયામક, મો. જે.
વિદ્યાભવન, અમદાવાદની હું આભારી છું.

ખંભાતનું મુઘલકાલીન વિરલ ખતપત્ર]

[૧૫૬

ગામ : દૂર તથા નજીક : સ્થળનામના પરિપ્રેક્ષ્યમાં

મણિભાઈ મિસ્ત્રી *

સ્થળ નામોનો ઇતિહાસ રસપ્રદ છે.

‘આ બાબતમાં વડોદરાસ્થિત ‘ગુજરાત સ્થળનામ’ સંસદે નોંધપાત્ર કામ કરેલું છે. તેનો અહેવાલ ‘સંસદની વ્યાખ્યાનમાળા’, ભાગ એકમાં પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર, વડોદરા તરફ પ્રસિદ્ધ કરેલ છે.

આ ગણતરી ૧૯૫૭ થી શરૂ થઈ હતી. ડૉ. ભોગીલાલ સાહેબરા તેના પ્રમુખ હતા તથા ડૉ. ર. ના. મહેતા તેના મંત્રી હતા. કોઈ કારણસર ૧૯૬૨ માં તે પ્રવૃત્તિ મંદ પડી ગઈ.

સંસદનો અહેવાલ જોતાં જણાય છે કે ડૉ. ર. ના. મહેતાએ વડોદરા શહેર તથા તાલુકાનાં સ્થળ નામો વિષે વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં. ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ મૈત્રક રાજ્યનાં ઉપલબ્ધ સ્થળનામો વિષે એક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. સ્વ. ઉમાકાંત પ્રે શાહે કશ્યપ સંહિતાનાં નામો વિષે એક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. ભાનુપ્રસાદ ચોકસીએ ચરોતરનાં સ્થળ નામો વિષે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. શ્રી અરુણોદય જાનીએ યુક્તસંહિતામાં ઉપલબ્ધ સ્થળનામો વિષે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. શ્રી મુરેશચંદ્ર કાંટાવાળાએ મત્સ્યપુરાણઅંતર્ગત નર્મદા માહાત્મ્યનાં સ્થળનામો સંબંધી વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. સ્વ. કનૈયાલાલ દવેએ પાટણનાં સ્થળનામો વિષે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. શ્રી પુષ્કર ચંદ્રવાકરે ખંભાતનાં સ્થળનામો વિષે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. પ્રા. નરોત્તમભાઈ વાળંદે ભરૂચનાં સ્થળનામો વિષે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. કોઈ કારણસર મહેસાણા, વલસાડ, ડાંગ, કચ્છ જિલ્લાઓમાં તથા સૌરાષ્ટ્રના લગભગ બધા જ જિલ્લાઓમાં કંઈ કામ થઈ શક્યું નહોતું.

આ નિબંધમાં મહેસાણા તથા વલસાડ જિલ્લાઓનાં સ્થળનામો સંબંધી થોડો પ્રયાસ કર્યો છે.

કેટલીક વાર એક જ નામના એક કરતાં વધારે ગામો હોય છે. દાખલા તરીકે વલસાડ જિલ્લામાં છએક ‘પારડી’ ગામો છે, તેમને એક બીજાથી અલગ પાડવા આજુબાજુનાં ગામોનો ઉપયોગ થાય છે. દાખલા તરીકે તાલુકાનું મુખ્ય પારડી છે, તે ઉપરાંત પારડી હરીઆ, પારડી પારતેરા, કિલ્લે પારડી, સરપોર પારડી, પલસાણા તાલુકામાં પારડી ધાના, પારડી કોખા; ચોર્ધાસી તાલુકામાં પારડી કણદે તથા નવસારી તાલુકામાં સાતેય પારડી છે. ડૉ. રમણલાલ મહેતાએ પારડી વિષે એક પુસ્તિકા લખી છે, તેમજ ઘણી વધારાની માહિતી આપી છે.^૧ બારડોલી તાલુકામાં પારડી વસોડ છે. મહેસાણા જિલ્લામાં આઠેક વાસણા ગામો છે, ચાણસ્મા તાલુકામાં ઝીલીઆ વાસણા, ગમેલી વાસણા; પાટણ તાલુકામાં ભૂતિયા વાસણા, ભાટ વાસણા, વીસત્ર વાસણા, ટાંક વાસણા તથા ગુલવાસણા છે, વિસનગર તાલુકામાં જેતલ વાસણા છે.

કેટલીક વાર એક જ નામનાં ગામો અલગ ગણવા નાનું, મોટું, ખાડુ, મીઠું વાપરી ગામ અલગ પાડવામાં આવે છે. પાટણ તાલુકામાં બે વાવડી છે મીઠી વાવડી તથા ખારો વાવડી, હું પાટણ માધ્યમિક શાળામાં અભ્યાસ કરતો હતો ત્યારે અડવાડિયામાં એક વાર ચાલતો જતો હતો. રસ્તામાં જ

* નિયામક, વિજય મિસ્ત્રી કન્સ્ટ્રક્શન લિ., અમદાવાદ

મીઠી વાવડી આવે છે. થોડા ગાઉ પછી જરા યાત્રુમાં ખારી વાવડી આવે છે. (વાળંદભાઈ આ સંબંધો એક કહેવત છે કે 'વાવડી ચસ્કી !' મેં આ બંને ગામ વાળંદ ભાઈઓને મળી, કંઈ વાવડી ચસ્કી હતી તે જણવા પ્રયત્નો કર્યા હતા. બંને ગામના વાળંદભાઈઓ પોતાની વાવડી ચસ્કી તે સ્વીકારવા તૈયાર નથી). વાંસના તાલુકામાં એ વાલ્મજર ગામો છે. નાની તથા મોટી ધરમપુર તાલુકામાં એ વાલ્મજીયા ગામો છે, નાનું તથા મોટું.

સુરત જિલ્લામાં કેટલાંક ગામો પાછળ 'યાણુ' એટલે કે સ્થાન શબ્દ વપરાય છે, કાખલા તરીકે ચત્તયાણુ, કવચાણુ, પરયાણુ.

ઉપરના પ્રકારો જાણીતા છે. મને એક જુદો જ પ્રકાર વ્યારા તાલુકામાં જણાયો છે, તે વિષે હવે લખું છું.

એક જ ગામનાં એ નામો હોય તેને અલગ પાડવા 'દૂર' અને 'નજીક' શબ્દો અસલ ગાયકવાડી તાલુકા ફક્ત વ્યારા તાલુકામાં જ જણાયો છે. રસપ્રદ વાત એ છે કે આ ગામોને અલગ ગણવા તાલુકાના મુખ્ય મથક વ્યારાથી જ ગણવામાં આવે છે.

આ માહિતી જ્યારે હું વ્યારા તાલુકામાં આવેલી નાની નદી એલણુ પર Aqua duct -નદી પરથી ઉકાઉ વર્તુળમાં આવેલી નદી પર ડાબા કાંઠાની કેનાલ પર પુલ સને ૧૯૭૫-૭૬ માં બાંધાતો હતો ત્યારે નજીકનું ગામ 'આમણામલ દૂર' હતું, તે પરથી કુતૂહલ થયું. ગુજરાત રાજ્યમાં વસતી ગણતરી સને ૧૯૭૧ માં થઈ હતી, તેમાં સુરત જિલ્લાની વસતી ગણતરીના રિપોર્ટમાંથી આ માહિતી મળી હતી. તેની સંપૂર્ણ યાદી નીચે મુજબ છે. તેમાં વ્યારાથી કંઈ દિશાએ ઉત્તર કે દક્ષિણ તે દર્શાયું છે.

ગામનું નામ	વ્યારાથી કેટલા કિલોમીટર દૂર	વ્યારાથી દિશા	ગામનું નામ	વ્યારાથી કેટલા કિલોમીટર દૂર	વ્યારાથી દિશા
એડકૂવા દૂર	૧૬	ઉત્તર	અંધારવાડી નજીક	૨	દક્ષિણ
એડકૂવા નજીક	૫	ઉત્તર	બોજપુર દૂર	૧૦	દક્ષિણ
કોટીસકૂવા દૂર	૧૦	ઉત્તર	બોજપુર નજીક	૫	દક્ષિણ
કોટીસકૂવા નજીક	૪	ઉત્તર	આમણામલ દૂર	૨૬	દક્ષિણ
રામપુરા દૂર	૨૪	દક્ષિણ	આમણામલ નજીક	૧૧	દક્ષિણ
રામપુરા નજીક	૨	દક્ષિણ	ઉમરગામ દૂર	૩૨	દક્ષિણ
અંધારવાડી દૂર	૩૨	દક્ષિણ	ઉમરગામ નજીક	૧૮	દક્ષિણ

તાલુકાનાં કુલ ગામ ૧૪૯

ભારતની વસતી ગણતરી ૧૯૭૧, વિભાગ (અ) તથા (બ) સુરત જિલ્લો.

નવાઈની વાત એ છે કે આ માહિતી ફક્ત ૧૯૭૧ ના ગુજરાતી રિપોર્ટમાં જ છે, ૧૯૭૧ ના અંગ્રેજી રિપોર્ટમાં નથી. તેમજ ૧૯૮૧ ના ગુજરાતી તથા અંગ્રેજી રિપોર્ટમાં નથી. ૧૯૭૧ ના રિપોર્ટ પ્રસિદ્ધ થવાના હજી બાકી છે.

૧. ૨. ના. મહેતા, 'પારડી', પૃ. ૭-૨૦

ગામ દૂર તથા નજીક]

[૧૬૧]

ઓગણીસમી સદીમાં સૌરાષ્ટ્રમાં સામાજિક સુધારાનું આંદોલન*

એસ. વી. જાની +

ઓગણીસમી સદી એ ભારતના ઇતિહાસમાં સામાજિક સુધારાની દૃષ્ટિએ મહત્વનો સમય ગણવામાં આવે છે. આ સદીએ ભારતમાં સુધારાની સદી બની રહી અને તેણે આધુનિક યુગમાં પ્રવેશ કર્યો. નવા પ્રવાહોની શરૂઆત અને તે ઘટનાઓ પ્રત્યે પ્રતિસાદ આ સમયમાં વધારે આવિષ્કાર પામે છે.^૧ આ સમય દરમિયાન પાશ્ચાત્ય દેશોના સંપર્ક તથા પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનના અભ્યાસના પરિણામે રાજકીય, આર્થિક સહિત સામાજિક ક્ષેત્રે મહત્વના અનેક ફેરફાર થયા. પરિણામે ભારતનો સમાજ સુધારા અને પરિવર્તનના વળાંકે આવી પહોંચ્યો.

સૌરાષ્ટ્રમાં પણ ૧૮૦૭-૦૮ માં વોકર-કરાર^૨ થતાં સૌરાષ્ટ્રમાં મરાઠાઓની અવારનવાર થતી મુલકગીરી ચડાઈઓના અંત આવ્યો^૩ અને સૌરાષ્ટ્રમાં શાંતિની ઉષા પ્રગટી. તેમાં પણ ૧૮૨૦ માં બ્રિટિશ સત્તાએ ગાયકવાડ સાથે કરાર કરતાં સૌરાષ્ટ્રમાં બ્રિટિશરોની સર્વોચ્ચ સત્તા સ્થપાઈ. તે વર્ષમાં જ અંગ્રેજોએ રાજકોટમાં એજન્સીની કોડી સ્થાપી. તેથી ૧૮૨૦ નું વર્ષ સૌરાષ્ટ્રમાં વિવિધ ક્ષેત્રે એક નવા યુગનો ઉદય સૂચવે છે. સૌરાષ્ટ્રમાં રાજકોટમાં બ્રિટિશ કોડીની સ્થાપનાને પરિણામે તે સૌરાષ્ટ્ર બહારના અનેક પ્રદેશો સાથે સંપર્કમાં આવ્યું તથા તેનાથી સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે નવા પ્રવાહોની શરૂઆત થઈ.^૪ સૌરાષ્ટ્રના સમાજ અને અર્થતંત્ર ઉપર પણ તેની અસર થઈ.

ઓગણીસમી સદીના પ્રારંભે ગુજરાતમાં સૌ પ્રથમ સ્વામી સહજનંદે (૧૭૮૧-૧૮૩૦) પ્રણાલિકાગત હિન્દુ માળખામાં રહીને પરિવર્તન લાવવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. તેમને ગુજરાતના આદ્ય સુધારક કહી શકાય. સૌરાષ્ટ્ર પણ તેમનું કાર્યક્ષેત્ર હતું. સૌરાષ્ટ્રમાં તેમણે છોકરીઓને દૂધ-પીતી કરવાની પદ્ધતિનો વિરોધ કર્યો હતો. તેઓ તેને ત્રિ-હત્યા (સગાની હત્યા, બાળકની હત્યા અને સ્ત્રીની હત્યા) કહેતા.^૫ ઉપરાંત તેમણે સતીની પ્રથા દૂર કરવાના પ્રયાસો કર્યા તથા લોકોને વહેમો કે મંત્ર-તંત્રમાં આસ્થા ન રાખવાનો ઉપદેશ આપ્યો.^૬

પશ્ચિમ ભારતમાં સામાજિક ક્ષેત્રે સુધારા માટેના પ્રયત્ન સૌ પ્રથમ મુંબઈમાં અને પછીથી મુરત તથા અમદાવાદમાં થયા હતા. ગુજરાતની સમાજ સુધારા માટેની સૌ પ્રથમ મહત્વની એવી સંસ્થા “જ્ઞાનવ ધર્મ સભા” મુરતમાં ૧૮૪૪ માં સ્થપાઈ હતી. તેની સ્થાપનામાં દુર્ગારામ મંછારામ દવે (૧૮૦૯-૧૮૭૬)એ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો. આ સમાના મુખ્ય હેતુઓ હતા જ્ઞાતિભેદ નાબૂદ કરવો, વિધવા વિવાહને ઉત્તેજન આપવું, મૂર્તિપૂજનનો અંત લાવવો, ખોટા વહેમો ખુલ્લા પાડવા, બહુગણ તથા ભુત જાતિનો વાતો ખુલ્લી પાડતી વગેરે. આ સંસ્થાની મર્યાદાઓ હોવા છતાં તે બ્રિટિશ શાસનની સ્થાપના પછી પશ્ચિમ ભારતમાં ઉદય પામી રહેલ સામાજિક જાગૃતિની પ્રથમ મૂર્ત અભિવ્યક્તિ હતી.^૭ શિક્ષણ મારફત સામાજિક સુધારાને પ્રોત્સાહન આપવા ૧૮૪૮ માં અમદાવાદમાં “ધી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી” સ્થપાઈ હતી.

* ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદના ૧૭ મા અધિવેશન, અમદાવાદ મુકામે રજૂ કરેલ સંશોધન લેખ

+ પ્રાધ્યાપક અને અધ્યક્ષ, અનુસ્નાતક ઇતિહાસ વિભાગ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ

ગુજરાતમાં સુધારાનાં મુખ્ય કેન્દ્ર સુરત અને અમદાવાદ હતાં, તો સૌરાષ્ટ્રમાં સુધારાનાં મુખ્ય કેન્દ્ર રાજકોટ અને જૂનાગઢ હતાં. સૌરાષ્ટ્રમાં બ્રિટિશ શાસનની સ્થાપનાને પગલે સામાજિક ક્ષેત્રે સુધારાનું વાતાવરણ સર્જાયું હતું. સૌરાષ્ટ્રમાં બ્રિટિશ વહીવટીતંત્રમાં અથવા દેશી રાજ્યોમાં મહત્વનાં હોદ્દા ધરાવતા બ્રિટિશ અમલદારો અને દેશી અમલદારોએ આ ક્ષેત્રે પહેલ કરી હતી. જૂનાગઢના નાગર દીવાન રણુછોડજી(૧૭૬૮-૧૮૪૧) એ સૌરાષ્ટ્રમાં રજપૂતોમાં પ્રવર્તતા છોકરીઓને દૂધ પીતીના ચાલને નાબૂદ કરવા બ્રિટિશ સરકારને મદદ કરી હતી. આમ તેમણે સુધારા કરવામાં પરોક્ષ સહકાર આપ્યો હતો. પરંતુ સૌરાષ્ટ્રમાં સામાજિક સુધારાની ચળવળના મુખ્ય પ્રણેતા હતા. જૂનાગઢના શ્રી મણિશંકર જટાશંકર કિકાણી (૧૮૨૨-૧૮૮૪).

શ્રી મણિશંકર કિકાણીએ જૂનાગઢમાં ૧૮૫૪ માં “સુધર્થ પ્રવર્તક મંડળી” સ્થાપેલી જે પછીથી “સૌરાષ્ટ્ર નાગર મંડળી” નામે ઓળખાતી આ સંસ્થાનો હેતુ પ્રચલિત રીતરિવાજોમાં ફેરફાર કરવા-કરાવવાનો હતો. આ સંસ્થા દ્વારા તેમણે ભાંગ-ગાંજો જેવો નશો ન કરવા અને અધટિત રૂઢિઓ કાઢી નાખવા માટે પ્રયાસો કરેલા.

શ્રી કિકાણી ૧૮૩૪ થી ૧૮૭૪ સુધી રાજકોટમાં સ્થપાયેલ બ્રિટિશ પોલિટિકલ એજન્સીમાં વિવિધ હોદ્દાઓ ઉપર રહ્યા હતા. બ્રિટિશ કોડીની સ્થાપના પછીના વર્ષોમાં રાજકોટ સૌરાષ્ટ્રની રાજકીય-સામાજિક-આર્થિક તેમજ સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓનું કેન્દ્ર બની ગયું હતું. સુરતના દુર્ગારામ મહેતા ૧૮૫૨ માં સુરતથી શિક્ષણ ખાતામાં બદલી પામીને રાજકોટ આવ્યા હતા. વળી ૧૮૫૩ માં અમદાવાદની અંગ્રેજ શાળાના હેડમાસ્તર ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ કાઠિયાવાડના કેળવણી ખાતાનાં વડા તરીકે બદલી પામીને રાજકોટ આવ્યા હતા. તે બંનેના સક્રિય સહકારથી શ્રી કિકાણીએ રાજકોટમાં ૧૮૫૬ માં “વિદ્યાલયાસ મંડળી” ની સ્થાપના કરી હતી. આ સંસ્થા પણ સામાજિક દૂષણો અને અશ્વરૂદ્ધ તથા વહેંચે દૂર કરવા પ્રયત્ન કરતી હતી.

ઈ. સ. ૧૮૬૪ માં શ્રી મણિશંકર કિકાણીએ જૂનાગઢમાં “જ્ઞાન ગ્રાહક સભા” સ્થાપેલી. આમ તો એક સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓ કરવા માટેની સંસ્થા હતી. પરંતુ સાહિત્યના માધ્યમથી તે સંસ્થાએ સામાજિક સુધારાનું પણ કામ કર્યું હતું. શ્રી કિકાણી માનતા હતા કે વ્યવહાર માટે ગુજરાતી, ઉન્નતિ માટે અંગ્રેજી અને ધર્મજ્ઞાન માટે સંસ્કૃત એ ત્રણે ભાષા જરૂરી છે.^{૧૦} આ સંસ્થા સ્થાપ્યા પછીના બીજા જ વર્ષે ૧૮૬૫ માં આ સંસ્થાએ જૂનાગઢથી “સૌરાષ્ટ્ર હપ્તણ” નામનું માસિક પત્ર શરૂ કરેલું. આ માસિકે નવા વિચારોનો ફેલાવો કરવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો. શ્રી કિકાણીએ આમાં પુનર્જન તથા મૂર્તિપૂજા જેવા વિષયો ઉપર લેખ લખ્યા હતા. પછીથી રુદ્રજી સુંદરજી રાણાના તંત્રીપદ હેઠળ તે નવજીવન પામ્યું હતું. અને માસિક તેની ચાર હજાર નકલો વેચાતી હતી તે તેની પ્રસિદ્ધિ દર્શાવે છે.^{૧૧}

સર્વશ્રી મણિશંકર કિકાણી, ભાવનગરના દીવાન ગૌરીશંકર ઓઝા, જૂનાગઢના દીવાન ગોકુળજી ઝાલા તથા દુર્લભજી આપુભાઈ, કૃષ્ણજી ભગવાનજી, કબા ગાંધી (ગાંધીજીના પિતા) વગેરેના પ્રયત્નોથી રાજકોટમાં ઈ. સ. ૧૮૬૫ માં “વિદ્યાગુણ પ્રકાશન સભા” સ્થપાઈ હતી. પછીથી ૧૮૬૭ માં કરસનદાસ મૂળજી જેવા પ્રસિદ્ધ સુધારક કાઠિયાવાડના પોલિટિકલ એજન્ટના મદદનીશ તરીકે રાજકોટમાં નીમાતાં સૌરાષ્ટ્રની સુધારાની પ્રવૃત્તિને વેગ મળ્યો હતો. તેમના પ્રેરણાદાયક...અને શ્રી કિકાણી, ઉત્તમરામ નરમોરામ, તળીનદાસ વ્રજભૂષણદાસ વગેરેના પ્રયત્નોથી રાજકોટમાં ૧૮૬૮ માં “વિજ્ઞાન

ઓગણીસમી સદીમાં સૌરાષ્ટ્રમાં સામાજિક સુધારાનું આદેશન]

[૧૬૩]

વિલાસ” માસિક શરૂ થયું હતું. તેના તત્ત્વીય તરીકે ટ્રેનીંગ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ હરગોવિંદદાસ કાંટાવાલા હતા. શ્રી કિકાણીના તથા અન્યોના અનેક લેખો આમાં પ્રસિદ્ધ હતા.

શ્રી કિકાણી સુધારક ઉપરાંત ચિંતક પણ હતા. તેઓ કન્યા કેળવણીના સમર્થક અને બાળલગ્ન પ્રથાના વિરોધી હતા, પરંતુ વિધવા પુનર્લગ્નની તરફેણ કરતા ન હતા. તેઓ દયાનંદ સરસ્વતીની જેમ હિન્દુઓ માટે વેદને પ્રમાણભૂત ગ્રંથ માનતા હતા. છતાં તેઓ દયાનંદની જેમ મૂર્તિપૂજના વિરોધી ન હતા. તેમણે તો સ્વામી દયાનંદને મૂર્તિપૂજા અંગે ચર્ચા કરવા રાજકોટ આવવા આમંત્રણ આપ્યું હતું. તેઓ આવી ન શકતાં શ્રી કિકાણીએ મૂર્તિપૂજા અંગે તેમને ૨૪ પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા. તેના જવાબ દયાનંદ વતી પૂર્ણાનંદે આપ્યા હતા.^{૧૨} આમ તેમનું વલણ એકંદરે રૂઢિચુસ્ત સુધારાવાદીનું હતું. તેઓ હિન્દુધર્મની પ્રણાલીને અનુસરીને સુધારો કરવાની તરફેણમાં હતા. પરિણામે તેમના સુધારા આંદોલને ગુજરાતની જેમ પ્રત્યાઘાત પેદા કર્યા ન હતા.^{૧૩}

રાજકોટમાં આર્યસમાજની સ્થાપના પણ કરવામાં આવી હતી. (૧૮૭૪) ઉપરાંત રાજકોટમાં સ્વદેશ ઉદ્ધમવર્ધક સભા, જામનગરમાં મનોરંજક સભા અને પોરબંદરમાં સુખોદ ડીસેટીંગ સોસાયટી સ્થપાયા હતા. તે ઉપરાંત મોરબીની આર્ય સુખોદક મંડળી, દ્વારકાની નીતમ નાટક મંડળી, અને વાંકાનેરની આર્યહિતવર્ધક નાટક કંપનીએ સામાજિક પરિવર્તનની પ્રક્રિયામાં પરોક્ષ રીતે મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો.^{૧૪} આ બધાં સ્વૈચ્છિક મંડળો મોટે ભાગે શહેરોમાં સ્થપાયાં હતા અને સમાજની ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓ જેવી કે નાગર, બ્રાહ્મણ, વાણિયા, કાયસ્થ, બ્રહ્મક્ષત્રિય વગેરેને વિશેષ સ્પર્શતાં હતાં. આ બધાં મંડળોને પરિણામે કેટલાંક સામાજિક સુધારા આકાર પામ્યા હતા. જેમ કે સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રથમ વિધવા વિવાહ ૧૮૭૩ માં થયો હતો. ૧૮૮૧-૮૨ માં વિધવા-વિવાહના બનાવો કુતિયાણા, ધોરાજી, જામનગર, રાજકોટ, કુંડલા વગેરેમાં પણ બન્યા હતા.^{૧૫} પરદેશગમન ઉપર સામાજિક પ્રતિબંધો હોવા છતાં ગાંધીજી સહિત કેટલાક યુવાનોએ ઈંગ્લેન્ડ જેવા વિદેશોની મુલાકાત લીધી હતી.^{૧૬}

ભાવનગરના મહારાજ તખ્તસિંહજી (૧૮૬૯-૧૮૯૬) તથા ગોંડલના ઠાકોર સાહેબ ભગવતસિંહજી (૧૮૬૯-૧૯૪૪) અને સૌરાષ્ટ્રના કેટલાંક રાજ્યોનાં નાગર દીવાનો સમાજ સુધારાના હિમાયતી હતા. પરંતુ સમાજમાં રૂઢિવાદી પરિચિનોનું પ્રભુત્વ હતું. તેથી પરંપરાવાદીઓ અને સુધારાવાદીઓ વચ્ચે ધર્ષણ સર્જાશે તેવો ભય હતો. પરંતુ સુપારકોના અગ્રણી શ્રીમણિશંકર કિકાણીએ આવા સંઘર્ષને ટાળ્યો હતો કારણ કે તેમણે માત્ર એવા જ પાશ્ચાત્ય સામાજિક વિચારો અને મૂલ્યો સ્વીકાર્યાં જે તત્કાલીન સમાજનાં પરંપરાગત મૂલ્યો સાથે ટકરાતાં ન હોય.^{૧૭} વળી તેથી તેમણે ધીમી ગતિએ આગળ વધવાનું પસંદ કરેલું.

તળ ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રનાં સુધારકોની પદ્ધતિમાં પણ ફેર હતો. તળગુજરાતના બૌદ્ધિકો પરિવર્તનવાદી હતા જ્યારે સૌરાષ્ટ્રના સંરક્ષણવાદી હતા, તળ ગુજરાતના પરિવર્તનવાદીઓ ઉપર પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની ઊંડી અસર હતી જ્યારે સૌરાષ્ટ્રના સંરક્ષણવાદીઓ ભારતીય સંસ્કૃતિના પાયાના તત્ત્વોના આદરક હતા. ગુજરાતનું સુધારા આંદોલન ઝડપી ગતિવાળું અને વ્યાપક સ્વરૂપનું હતું જ્યારે સૌરાષ્ટ્રનું સુધારા આંદોલન ક્ષેત્ર મર્યાદિત હતું. સૌરાષ્ટ્રનો સુધારો ગુજરાતના સુધારાની પેઠે ગાળી બેઠો નહિ, પરંતુ ગુજરાતમાં સુધારાનું કામ સંક્ષોભથી થયું તે સૌરાષ્ટ્રમાં શાંતિથી, ગંભીરતાથી થયું.^{૧૮} નવલશંકર લ. પંડ્યાએ લખેલું કે કાડિયાવાડના રાજકારણની અટાશ અને પાશ્ચાત્ય

વિચારોની ખારાશમાંથી કદાચ નવું ફૂટસોઢ પેદા થાય^{૧૯} પરંતુ શ્રી મણિશંકર કિકાણીના અપ્તનોથી સૌરાષ્ટ્રમાં આવું ધર્ષણ નિવારી શકાયું હતું. કારણ કે શ્રી કિકાણીનો સુધારો ઠાવકો અને ઠરેલો હતો.^{૨૦} તે જીવનપદ્ધતિમાં ઉચ્ચપાયે કરનાર ન હતી. આમ ૧૯મી સદીમાં સૌરાષ્ટ્રમાં સામાજિક સુધારાના આંદોલનની ગતિ ધીમી હતી. તેનો પ્રભાવ ઉજ્જિયાતવર્ગ પૂરતો મર્યાદિત હતો છતાં તેણે શ્રદ્ધિયુક્ત સમાજના કવચને ભેદ્યું હતું અને ૧૯મી સદીમાં સૌરાષ્ટ્રના સમાજને પરિવર્તનની નવી દિશા તરફ તે દોરી ગયું હતું.

પાદટીપ

૧. દેસાઈ, નીરા અ. ગુજરાતમાં ઓગણીસમી સદીમાં સામાજિક પરિવર્તન, અમદાવાદ, ૧૯૮૩, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૪
૨. અમરેલી ડિસ્ટ્રીક્ટ ગેઝેટિયર (અંગ્રેજીમાં), અમદાવાદ, ૧૯૭૨, પૃ. ૬૮
૩. ભાવનગર ડિસ્ટ્રીક્ટ ગેઝેટિયર (અંગ્રેજીમાં), અમદાવાદ, ૧૯૬૯, પૃ. ૭૨
૪. સ્પોડેક, હોતાડ, અરબન-ફરલ ઇન્ડીએસન ઇન રીજીઓનલ ડેવલપમેન્ટ-એ કેસ સ્ટડી ઓફ સૌરાષ્ટ્ર (અંગ્રેજીમાં), શિકાગો, ૧૯૭૬, પૃ. ૨
૫. ભાલજી મણિલાલ એલ., સ્વામી સહજનંદ (અંગ્રેજીમાં), અમદાવાદ, ૧૯૬૦, પૃ. ૩૨
૬. મશરવાલા, કિશોરલાલ, સ્વામી સહજનંદ, અમદાવાદ, ૧૯૪૦, પૃ. ૫૭-૫૮, ૬૦-૬૨
૭. રાવલ, આર. એલ., સોસાયલ એનવાઈન્સ એન્ડ રિફોર્મ સુવમેન્ટ ઇન નાઈનટીન્થ સેનચ્યુરિ ગુજરાત-ધી કેસ ઓફ દુર્ગારામ મહેતા પ્રોસિડિંગ્સ વાલ્ચુમ ઓફ ઇન્ડિયન હિસ્ટ્રી કોંગ્રેસ વોલ્યુમ-૧, દિલ્હી, ૧૯૮૬, પૃ. ૫૯૬
૮. જોશીપુરા, જયસુખરામ પુ., મણિશંકર કિકાણી, વડોદરા, ૧૯૨૦, પૃ. ૪૧
૯. એજન, પૃ. ૧૮ થી ૨૨
૧૦. એજન, પૃ. ૫૧
૧૧. એજન, પૃ. ૩૬
૧૨. શાસ્ત્રી હ. ગં. અને પરીખ પ્ર. ચિ., ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, અંશ ૮, અમદાવાદ ૧૯૮૪, પૃ. ૪૭૮
૧૩. એજન, પૃ. ૪૭૮
૧૪. જાની, એસ. વી., ઓગણીસમી સદીમાં ગુજરાતમાં સામાજિક પરિવર્તનમાં સ્વૈચ્છિક મંડળોનું પ્રદાન, “સામીપ્ય” અમદાવાદ, એપ્રિલ, ૯૦-માર્ચ, ૧૯૯૧ નો અંક, પૃ. ૧૫૩
૧૫. જાની એસ. વી. ઇમ્પેક્ટ ઓફ ધી પોલિટિકલ એન્ડ આન સોસાયટી એન્ડ ઇકોનોમી ઓફ સૌરાષ્ટ્ર (૧૮૨૦-૧૯૪૭) (અંગ્રેજીમાં), જર્નલ ઓફ ઓરિએન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, વડોદરા, માર્ચ-જૂન, ૧૯૮૯ નો અંક, પૃ. ૩૨૪
૧૬. એજન, પૃ. ૩૨૪
૧૭. એજન, પૃ. ૩૨૫
૧૮. જોશીપુરા, જ. પુ., પૂર્વોક્ત પુસ્તક, પૃ. ૬૬
૧૯. પંડ્યા, નવલરામ નવલ, અંથાવલી, ભાગ-૨, અમદાવાદ, ૧૯૧૫, પૃ. ૪૭
૨૦. જોશીપુરા, જ. પુ., પૂર્વોક્ત પુસ્તક, પૃ. ૬૮

ઓગણીસમી સદીમાં સૌરાષ્ટ્રમાં સામાજિક સુધારાનું આંદોલન]

ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં ઉત્તર ગુજરાતનું પ્રદાન*

ભૂષેન્દ્ર અંબાલાલ પટેલ*

ઉત્તર ભારતમાં થયેલ ઈ. સ. ૧૮૫૭ ના બળવાના પ્રત્યાધાતોથી ગુજરાત બળગું રહ્યું ન હતું. આ વિપ્લવ વાસ્તવમાં લશ્કરી વ્યૂહરચનાનો ન હતો, પરંતુ મુસલમાન, મરાઠા, આરબ અને રજ-પૂતોના ઉત્તર ભારતમાંથી ગુજરાતમાં થયેલા આગમને અહીંના બીલ, કોળી વગેરેને બંડ કરવા પ્રેર્યા. ગુજરાતમાં ઉત્તર ગુજરાત (મહેસાણા, સાબરકાંઠા અને ખનાસકાંઠા જિલ્લા સહિત) સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં અલિપ્ત રહ્યું નથી. આ ઉપદ્રવ શરૂ થયો ત્યારે ગુજરાતનો વેપારી સમાજ ભોંયરામાં જરજવાહર છુપાવતો હતો, તેની રખેવાળી માટે ચોકાદારો રાખતો હતો તો તે જ વેળાએ ઉત્તર ગુજરાતના પાણીદાર ઠાકરડા, પંચમહાલના મરણિયા બીલ, ચરોતરના ખમીરવંતા પાટીદાર અને પહાડી જંગલના ખેડૂતો ખેતરો ને પાદરો, કરાડો ને કોતરો, જંગલો ને ગાડીઓ, નાના કોટ-કિલ્લા ને ખીણોમાં, પોતાની 'ગેરીલા' યુદ્ધ-પદ્ધતિના પ્રયોગો કરતા હતા.^૧ હવે ઉત્તર ગુજરાતના આ ત્રણે જિલ્લાઓની પ્રજાએ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં આપેલ પ્રદાન વિશે એક પછી એક જોઈએ.

સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં મહેસાણા જિલ્લાનું પ્રદાન :

આ જિલ્લાની સ્વાતંત્ર્ય ચળવળ અંગેની વિગતોમાં-૧૮૫૭ માં થયેલી અંધાધૂંધી, તારંગા ટેકરીમાં કોળીઓનો બળવો, ગાયકવાડ પ્રદેશમાં નિઃશસ્ત્રીકરણ, બંગલગના પ્રત્યાધાત વડોદરા રાજ્ય પ્રજામંડળની સ્થાપના, ૧૯૧૬, રૉલેટ એક્ટ અને સત્યાગ્રહ, ૧૯૧૯, ૧૯૩૦ નો સત્યાગ્રહ અને ૧૯૪૨ની હિંદ છોડો ચળવળ અને તેના પરિણામોનો-સમાવેશ થાય છે, જે નીચે મુજબ છે.

૧૮૫૭ની અંધાધૂંધી : ૧૮૫૭ના બળવાની સીધી અસર મહેસાણા જિલ્લા પર થઈ હતી.^૨ વિજાપુર, વડનગર અને ખેરાલુમાં કોળીઓના બળવાનો માત્ર એક બનાવ બન્યો હતો, જેનું મુખ્ય કારણ-અંગ્રેજ અને ગાયકવાડના સૈન્યોએ ચાંડપ ગામનો વિનાશ કરેલ તે હતું. ગાયકવાડે થાણા પર મુકેલ ૧૦ ઘેડેસ્વારોને લીધે વિજાપુર, વડનગર અને ખેરાલુના કોળીઓ ક્રોધિત થયા. ૨૦ મી ઓક્ટોબર, ૧૮૫૭ના રોજ વડોદરા રેસિડેન્ટ શેફસપિયરે ભારત સરકારના સેક્રેટરી એડમ્સનને જણાવ્યું કે ગાયકવાડ શાસન હેઠળના ઉપરના ત્રણ ગામોએ કોળીઓ સશસ્ત્ર ભેગા થયા છે. મહી-કાંઠાના પોલિટિકલ એજન્ટ મેજર વર્ડાઈટલોકે પણ ૨૧ ઓક્ટોબર, ૧૮૫૭ના રોજ મુંબઈ સરકારના સેક્રેટરી એન્ડરસનને જણાવ્યું કે, વિજાપુર જિલ્લાના કોળી અને બીલોએ ગાયકવાડ અને વરસોવા ઠાકોરના લોદરા ગામે હુમલો કરેલ જેમાં એકનું મૃત્યુ થયેલું અને છ જણા ઘવાયેલા.^૩ છતાં બીજે દિવસે તેમણે ૨,૦૦૦ પાયદળ અને ૫૦ અશ્વદળ સહિત પુનઃ લોદરા પર હુમલો કર્યો. વરસોવાના ઠાકોરે તાત્કાલિક ૪૦૦ સશસ્ત્ર સૈનિકોને મેજર એન્ડ્રુઝની આગેવાની હેઠળ સરકારી લશ્કરની મદદ લોદરા મોકલ્યા. એથી વિશેષ તો ગુજરાત આકસ્મિક દળમાંથી ૮૦ સૈનિકોને રિસાલદાર મીર મહમદઅલીની રાહબરી હેઠળ લોદરા મોકલ્યા. પરિણામે મજબૂત લશ્કરી બળ સામે બળવો ટકચો નહિ

* ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદના ૧૭ માં અધિવેશન, અમદાવાદ મુકામે 'મહાગુજરાત' સાપ્તાહિક રૌપ્યચંદ્રક વિજેતા નિબંધ

x * ૨૦૫, ગોકુલ સોસાયટી, વટવા રોડ, અમદાવાદ

૧૬૬]

[સામીપ્ય : ઓક્ટોબર, '૯૩-માર્ચ, ૧૯૯૪

અને બળવાખોરો વિખેરાઈ ગયા.^૩ લોકોની બળવાખોર તૃત્તિને દાખીરેવા મેજર વ્હાઈટલોકે યુરોપિયન અધિકારીઓની આગેવાની હેઠળ સ્થાનિક પાયદળની એક લશ્કરી ટુકડી, ગોલંદાને અને ત્રણસો ઘોડેસ્વારો અને સત્તરે મુકવા સૂચ્યું.^૪ આમ ૧૮૫૭ના બળવાના મહેસાણા જિલ્લામાં સીધા અને ગંભીર પ્રત્યાધાતો પડેલા.

તારંગા હીલમાં કોળીઓનો બળવો : (તા. ૧૯-૯-૧૮૫૭ થી તા. ૨૯-૧૧-૧૮૫૭)
તારંગા હીલમાં કોળીઓનો બળવો ત્રણ વાણિયાની ઉચ્ચેશ્વરીથી થયેલો જેમાં મગન ભૂખણ, દારકાદાસ અને જેઠા માધવજીનો સમાવેશ થતો હતો. મગન ભૂખણ પાટણના હતા, દારકાદાસ શરાફ અને વિઙ્ગપુરના વતની માધવજી કરિયાણાનો વેપાર કરતા હતા. આ ત્રણેને વિઙ્ગપુરના કમાવીસદાર ઉમેઠ હડીસીંગ તથા અમદાવાદના કેટલાક વાણિયાઓની મદદ મળતી હતી.^૫ ૧૮૫૭માં આ ત્રણે જણા કાવતરું ઘડી અમદાવાદ ગયા, પછી ખેરાલુ તાલુકાના તારંગા હીલ ઘોડા ખરીદવા અને માણસો એકઠા કરવા ગયા. તારંગા હીલના કોળીઓ અંગ્રેજો સામે થયા. આ વાણિયાઓએ ૨,૦૦૦ માણસો અને ૧૫૦ ઘોડા એકત્ર કરી ખેરાલુ તાલુકાના સિપોર અને સારણા ગામ વચ્ચે છાવણી નાંખી. વિઙ્ગપુરની કૃષ્ણ દરમ્યાન તેમણે લોકોની માલમિલકતો લૂંટી તથા ઊભા પાક વાઢી લીધા. વિઙ્ગપુર પરગણામાં મંડાલી (ખેરાલુ) અને ખરાડ (વિઙ્ગપુર) ગામ વચ્ચે તેમણે છાવણી નાંખી. ત્યાંથી તેઓ પીલવાઈ (વિઙ્ગપુર) અને કોઠાડી (વિઙ્ગપુર) ગામો તરફ ગયા.^૬ કોળીઓ પીલવાઈ ખાતેની વાણિયા આગેવાનોની મદદની ખાતરીને અવગણી લોદરા તરફ આગળ વધ્યા. રસ્તામાં ગાયકવાડના બે સૈનિકોને લૂંટ્યા. લોદરાવાસીઓ સ્વબચાવ માટે લડ્યા. ગાયકવાડના દળોએ તેમને મદદ કરી. સ્થાનિક હુમલા પછી કોળીઓને આગળ વધવાનો અવકાશ ન મળ્યો. છાત્રલિયા (ખેરાલુ) ગામની કોળી સ્ત્રીઓએ સલાહ આપી કે, ‘સરકાર બળવાન છે અને તમારે વાણિયાના વચન પર વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ નહિ.’ કોળીઓએ આ સલાહ સ્વીકારતા મગનલાલે નાસી જવું પડ્યું.^૭ સમેઉ (વિઙ્ગપુર તાલુકા)ના થાણેદારે મગનલાલ અને તેના સાથીઓની ધરપકડ કરી, જપ્તી કરી અને કેસ ચલાવી મગનલાલ સહિત કેટલાક સાથીઓને મોતની સજા ફરમાવાઈ.^૮

ગાયકવાડ પ્રદેશમાં નિઃશસ્ત્રીકરણ (તા. ૨૯-૪-૧૮૫૮ થી તા. ૨૧-૫-૧૮૫૯) :

ભારત સરકારે ફરમાવેલ નિઃશસ્ત્રીકરણની જાણ થતાં વડોદરા સરકારે તેના શાસન પ્રદેશમાં નિઃશસ્ત્રીકરણ અંગેના પગલાં ભરવા શરૂ કર્યાં. નિઃશસ્ત્રીકરણના અમલ માટે પર્યાપ્ત જિલ્લા વહીવટી તંત્રના અભાવે બળવાખોર ગામડાંઓ માટે સરકારને ખાસ લશ્કર મોકલવું પડ્યું. દેવરાસન, મેઉ (મહેસાણા તાલુકો) અને વસઈ (વિઙ્ગપુર તાલુકો) ગામે લશ્કરી સૈનિકો મોકલવા પડ્યા.^૯

વિઙ્ગપુર તાલુકાની પ્રજાનો વિરોધ હોવા છતાં ગાર્ડિં પોલિસની મદદથી વડોદરાના કામદાર બીવરાવ રામચંદ્ર ચિંચધારકરને નિઃશસ્ત્રીકરણનું કામ સોંપવામાં આવ્યું. આથી બીવરાવ સાદરાના એજન્ટને મળ્યા. પછી આનોડિયા, સીગપુર, અને ઘાટુ ગામના લોકોને વિઙ્ગપુર બોલાવી હથિયાર સોંપવા બાબતે લખાણ માંગ્યું. કડીથી પચ્ચીસ ગાર્ડિં પોલિસને મદદ મોકલવા વિનંતી કરી. આખરે તેમણે કડી પ્રાંતના ૨૪૫ ગામડાંને નિઃશસ્ત્ર કર્યાં.^{૧૦}

આસિસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજન્ટોની મદદથી દરેક અધિકારીએ વિઙ્ગપુર, વડનગર, વીસનગર અને ખેરાલુ ગામમાંથી હથિયારો જપ્ત કર્યાં. આ બાબતે ગ્રામવાસીઓએ દલીલ કરી કે હથિયાર વિના

ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં ઉત્તર ગુજરાતનું પ્રદાન]

[૧૬૭]

સ્વમયાવ કેરી રીતે કરી શકે? તથા આજુબાજુના ગામોના હુમલાઓને કેરી રીતે મારી હટાવે? ગ્રામવાસીઓએ નજીકના કોળીઓના શસ્ત્રો પણ જપ્ત કરવા જણાવ્યું.^{૧૧}

પાંચ રજપૂત ગામોનાં ખાસ કરીને ઉનાઉ (કલોલ), કડી અને ભીલોડિયાના રજપૂતો તે બાળપણથી જ હથિયારની ટેવવાળા હતા, તેથી તેમણે હથિયાર જપ્તી સામે પોતાના રૂઢિગત અધિકારનું તથા પડોશી ગામોના હુમલા અંગેનું બહાનું કાઢ્યું. નંદાસન (કડી)ના રહેવાસીઓને મહેતા, દેસાઈ અને ઈશ્વરભાઈ જેવા વડોદરાના કામદારોએ સમજાવ્યા તથા હથિયાર સોંપવા અંગે ધમકી પણ આપી. ગ્રામવાસીઓ નહિ માનતા દરબારે લેફ્ટેનન્ટ લિનિટની આગેવાની હેઠળ રધુનાથ અને અન્ય કામદારને મોટા લશ્કર સહિત મોકલ્યા. આ બંનેએ પટેલો અને કારકૂનોની મદદથી ચાર તાલુકામાં નિઃશસ્ત્રીકરણનું કામ આગળ ધપાવ્યું. પચાસ તુકી સવારો અને તોપગાડી લલ્લુભાઈ અને વડોદરા કામદારની મદદે કડીથી ખેરાલુ મોકલવામાં આવી.^{૧૨}

આનોડિયા અને આંગ્લોડ(વિજયપુર)ના ગ્રામવાસીઓએ પણ હથિયાર સોંપવાની ના પાડતા સત્તાવાળાએ સખત પગલાં લીધા. આ બે ગામોના ઝઘડાવિશે ભીખુભાના સંદેશાવાહકોએ સાચી હકીકત જણાવી. જમીનદારના દબાણને વશ થઈ આનોડિયાવાસી આ બાબતે મૌન રહ્યાં. બીજા મે, ૧૮૫૮ ના રોજ સ્થાનિક સત્તાએ તેમની સામે કૂચ કરવાની ધમકી આપી. બીજે દિવસે આ ગ્રામવાસીઓ ઘરની બહાર આવી ખડકીમાં ભેગા થયા અને બહારની ચોકીઓ પરના સૈનિકોને મળતો પાણી પુરવઠો બંધ કર્યો અને સ્થળ છોડી જવા હુકમ કર્યો. સમયસરના વધારાના લશ્કરી આગમનથી પરિસ્થિતિ થાળે પડી. આથી વડોદરા સરકારે ગ્રામવાસીઓ સામે સખત પગલાં લીધા. ભીવરાવ રામચંદ્રે લોકોને કુટુંબ તથા ઢોરઢાંખર સહિત નિયત જગ્યાએ જવા દબાણ કર્યું અને ભીલ સૈનિકોને તેમની સામે લડવા મોકલ્યા. આનો ગ્રામવાસીઓએ વીરતાથી સામનો કર્યો. પરિણામે ગ્રામવાસીઓને નમાવવા આનોડિયા ગામને આગમાં ભસ્મીભૂત કરવાનો નિર્ણય લેવાયો.^{૧૩}

અન્ય રાજ્યોના કેટલાક બળવાખોરોએ સાધુના વેશે રહી બાકીનું જીવન જિલ્લાના કોઈક સ્થળે રહી વીતાવ્યું. આવી વ્યક્તિઓમાં બોરિયાસ્વામી (બાજેવ) તરીકે પ્રચલિત એવા શ્રી સદાશિવ સરસ્વતી અને પાટણના સ્વામી રામગીરજીનો સમાવેશ થાય છે. આ બંનેએ ૧૮૫૭ના બળવામાં ભાગ લીધો.^{૧૪}

બંગલગના પડઘા : રાજકીય જાગૃતિનો બીજો અગ્રણી અનાવ ઈ. સ. ૧૯૦૬ ના બંગલગની ઉદ્ભવેલ તોફાની ચળવળનો હતો. આ જિલ્લામાં પણ ગુજરાતના અન્ય ભાગોની જેમ આની અસર થયેલી. પાટણની આગેવાની હેઠળ સ્વદેશી માલને ઉત્તેજન મળ્યું અને વિદેશી માલનો બહિષ્કાર થયો.^{૧૫}

વડોદરા રાજ્ય પ્રજામંડળ (૧૯૧૬) : વડોદરાના હીઝ હાઈનેસ મહારાજના આશ્રયે ૧૯૧૬ માં નીચેના હેતુસર પ્રજામંડળની સ્થાપના કરવામાં આવી.

- (૧) વિવિધ વર્ગના લોકોને એકબીજાના સંપર્કમાં લાવી લોકોમાં એકતા અને સહકારની ભાવના જગાડવી.
- (૨) લોકોની અગવડો અને અડચણોનું નિરાકરણ કરવું.
- (૩) હીઝ હાઈનેસ મહારાજ સાહેબના આશ્રયે જવાબદાર ધારાસભા રચવી.

૧૯૪૬ માં રાજ્યનું વિલિનીકરણ થતાં વડોદરાં રાજ્યના લોકોના મનમાંથી સામાજિક અને રાજકીય બાબતો અંગેના મતભેદો દૂર થયા. મહારાજની છત્રછાયા હેઠળ જવાબદાર સરકાર રચવાનો હેતુ બર આવ્યો. પ્રજામંડળે પણ રાજ્ય અને તેના અધિકારીઓ સાથે સામંજસ્ય સાધી કામ કર્યું. ડૉ. સુમંત મહેતા, શ્રી અખાસ તૈયબજી, દરબાર ગોપાળદાસ અને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ દ્વારા આ પ્રજામંડળને પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન મળ્યા ૧૬

તા. ૨૦-૧૦-૧૯૩૧ ના રોજ પ્રજામંડળે તેની પહેલી શાખા શેરથા આશ્રમ, શેરથા (કલોલ તાલુકા) મુકામે શરૂ કરી. ત્યાર પછી ચાણસ્મા, મહેસાણા, કલોલ, સિદ્ધપુર, ઝાંઝા, કડી અને પાટણ મુકામે પ્રજામંડળની શાખાઓ કરવામાં આવેલી. ૧૭

જિલ્લાના વડીલો પણ પ્રજામંડળ અને સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ સાથે સક્રિય રહ્યા હતા. ૧૯૧૮ પહેલાં પણ તેઓ એક યા બીજી રીતે પ્રજામંડળ અને કોંગ્રેસ સાથે સંકળાયેલા હતા. ખાદીને પ્રોત્સાહન આપવાની સાથે સાથે તેઓ જ્ઞાતિઓ કે દાડુની દુકાનોના વિરોધમાં સક્રિય ભાગ લેતા. ૧૮

પ્રજામંડળની પહેલી સભા રાવ ખડાદુર હરગોવિન્દદાસ ડી. કાંટાવાળાના પ્રમુખપદે નવસારી ખાતે રાખવામાં આવેલી, મહેસાણા જિલ્લામાં ૧૯૨૪ માં પાટણ ખાતે ચોથી સભા શ્રી એમ. એચ. કાંટાવાળાનાં પ્રમુખપદે, ૧૯૩૧ માં કડી ખાતે નવમી સભા શ્રી સી. એડ. સુતરિયાના પ્રમુખપદે, ૧૯૩૭ માં વીસનગર ખાતે ચૌદમી સભા શ્રી પ્રાણુલાલ મુનશીના પ્રમુખપદે અને ૧૯૪૦ માં મહેસાણા ખાતે સોળમી સભા શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલના પ્રમુખપદે ભરવામાં આવેલી. ૧૯૩૫ માં રાજ્ય પ્રજામંડળની કાર્યવાહક સમિતિની સભા કલોલ ખાતે રાખવામાં આવેલી. આ દરેક સભામાં પ્રજાહિતના નિર્ણયો કરવામાં આવેલા તથા મંડળની સભામાં પ્રતિનિધિઓએ ખાદીના કપડાં પહેરી હાજરી આપવાનો નિર્ણય પણ કરવામાં આવેલો. ૧૯

૧૯૪૬ માં વડોદરા રાજ્યમાં વિધાનસભાની ચૂંટણીઓ થઈ. રાજ્ય પ્રજામંડળે તેના પ્રતિનિધિઓ સમગ્ર રાજ્યમાં ઊભા રાખ્યા. તેના એક બે સભ્યોને આદ કરતા બધા જ સભ્યો ચૂંટાઈ આવ્યા. વડોદરા સરકારે દેશના તત્કાલીન રાજકીય વાતાવરણ અને ચૂંટણીનાં પરિણામોને ધ્યાનમાં લઈ જવાબદાર સરકારની યોજના બહાર કરી. મુખ્ય પ્રધાન ડૉ. જીવરાજ મહેતાના નેજા હેઠળના પ્રજામંડળમાં શ્રી રામચંદ્ર જમનાદાસ અમીનને (ગોઝારિયા, તા. વિજપુર) પ્રધાન બનાવાયા, અને શ્રી મફતલાલ મોતીલાલ પટેલ (કાટલી, તા. સિદ્ધપુર) ને સંસદમાંથી બનાવાયા. તેમણે વડોદરા રાજ્યનું મુખ્ય સાથે વિલિનીકરણ થતાં સુધી ફરજ અદા કરી. વડોદરા રાજ્ય વિધાનસભાએ મહારાજને ગાદીએથી હટાવવાનો ઐતિહાસિક ઠરાવ કર્યો. ત્યારબાદ ભારત સરકારે વડોદરા રાજ્યનું મુખ્ય રાજ્યમાં વિલિનીકરણ કર્યું. આમ વડોદરા રાજ્ય પ્રજામંડળે નિશ્ચિત ધ્યેયની પ્રાપ્તિ કરી. ૨૦

વડોદરા રાજ્ય પ્રજામંડળની સ્થાપના બાદ જિલ્લાને અસર કરનાર મહત્વનો બનાવ રોલેટ એક્ટ અને ગાંધીજીનો સત્યાગ્રહ હતાં.

રોલેટ એક્ટ અને સત્યાગ્રહ : ૧૯૧૭ ના અંતમાં ભારત સરકારે મિ. જસ્ટીસ રોલેટના પ્રમુખપણા હેઠળ એક કમિટી નીમી, જેના મિ. જસ્ટીસ કુમાર સ્વામી શાસ્ત્રી (મદ્રાસ હાઇકોર્ટ) અને સર પ્રોવેશચંદ્ર મિટલ (કલકત્તા હાઇકોર્ટ)ના અગ્રણ્ય વકીલ જેવા બે ભારતીય ન્યાયાશાસ્ત્રીઓ સભ્ય હતા. આ કમિટિએ ભારતમાં થયેલ ક્રાંતિકારી ચળવળ સાથે સંકળાયેલી ગુનાહિત પ્રવૃત્તિઓના સ્વરૂપ અને વિસ્તાર અંગેની તપાસ કરી અહેવાલ તૈયાર કરવાનો હતો. ૨૧ કમિટિએ ૧૫ એપ્રિલ, ૧૯૧૮ ના

ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં ઉત્તર યુજરાતનું પ્રદાન]

[૧૬૯

રોજ ભારત સરકારને અહેવાલ સુપરત કર્યો. તેમાં કરેલ ભલામણોના આધારે બે ખરડાઓ કે જેને 'રોલેટ એક્ટ' કહેવામાં આવ્યો, તે ભારતીય ન્યાયતંત્રમાં રજૂ કરવામાં આવ્યા. આ ખરડાનો હેતુ સામાન્ય ગુનાહિત કાયદામાં કેટલાક કાયમી ફેરફારો આણવાનો હતો. સર્વે ભારતીય નેતાઓએ તેનો વિરોધ કર્યો કે આની મોન્ટેફોર્ટ સુધારા પ્રવૃત્તિ પર દ્વેષયુક્ત અસર થશે. જો આ ખરડો પસાર કરવામાં આવશે તો મહાત્મા ગાંધીજીએ જાહેર ક્યુ' કે તેઓ સત્યાગ્રહ કરશે અથવા અસહકારની ચળવળ શરૂ કરશે. આ ખરડો પસાર થતાં ગાંધીજીએ સાબરમતી આશ્રમમાં ૬ એપ્રિલ, ૧૯૧૯ ના રોજ સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યો, જેના પડઘા મહેસાણા જિલ્લામાં પડ્યા. આ ચળવળના જુસ્સામાં કલોલના મહાશંકર નરસિંહરામ પંડ્યાએ મિલિટરી જમાદાર ઈમામખાનને મારી નાંખ્યો. સર યુનીલાલ શેતલવાડના સભ્યપદ હેઠળની ખાસ અદાલતમાં કેસ ચાલ્યો. ભારતીય દંડસંહિતાની કલમ ૧૨૧, ૩૦૨ અને ૪૩૬ હેઠળ ૨૩ જૂન, ૧૯૧૯ ના રોજ શ્રી પંડ્યાને ખૂનના ગુના બદલ સજા ફરમાવાઈ. તેમને સાબરમતી સેન્ટ્રલ જેલમાં આજીવન કેદની સજા થઈ અને તેમની સંપત્તિ જપ્ત કરવામાં આવી.^{૨૨} ૧૯૨૦માં તેમને થાણાની સેન્ટ્રલ જેલમાં પછી અલાહાબાદ, કલકત્તા અને અંતે આંદામાનની પોર્ટ બ્લેઈરની જેલમાં રાખવામાં આવ્યા. જેલમાં પણ માથાભારે કેદી ગણાવાથી તેમને ભયંકર યાતનાઓ વેઠવી પડી. આના વિરોધમાં તેમણે ઉપવાસ શરૂ કર્યા. થોડા સમય બાદ તેમને અને વીર સાવરકરને મદ્રાસ લાવવામાં આવ્યા અને ત્યાંથી પૂનાની યરવડા જેલમાં ખસેડવામાં આવ્યા. પૂરી કેદની સજા ભોગવ્યા બાદ ૧૪ જાન્યુઆરી, ૧૯૩૭ ના રોજ જેલમાંથી છૂટી તે પોતાના વતન કલોલ પાછા ફર્યા. ગુજરાત સરકારે તેમનું માસિક રૂ. ૨૦ નું રાજકીય પેન્શન ઠરાવ્યું અને ધીરે ધીરે રૂ. ૫૦ સુધીનું થયું.^{૨૩}

૧૯૩૦ નો સત્યાગ્રહ : ગાંધીજીએ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૩૦ માં સંપૂર્ણ આઝાદી મેળવવા અસહકારની ચળવળ શરૂ કરી, એપ્રિલ, ૧૯૩૦ માં ભારતભરમાં મીઠાનો સત્યાગ્રહ અને વિદેશી માલની હોળી કરવાના કાર્યક્રમો શરૂ થયા. આ જિલ્લામાં પણ જ્વેરશોરથી આવી પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થયેલી. જિલ્લાના પ્રજામંડળે અખિલ ભારતીય કોંગ્રેસે આપેલા કાર્યક્રમને સખળ ટેકો આપ્યો. જિલ્લાની સ્ત્રીઓ પણ મોટી સંખ્યામાં કોંગ્રેસના એલાનને માન આપી આ કાર્યક્રમમાં જોડાઈ અને તેમની ધરપકડો પણ થઈ. પાટણની કેટલીક સ્ત્રીઓ અમદાવાદના સાબરમતી આશ્રમમાં પ્રૌઢશિક્ષણના વર્ગો ચલાવતી હતી. આ અરસામાં પ્રજામંડળે દારુની દુકાનો પરના પિકેટિંગ, વિદેશી માલનો બહિષ્કાર કે મીઠાના સત્યાગ્રહ જેવા કાર્યક્રમોને પૂરતો ટેકો આપેલો. આ કાર્યક્રમમાંથી જિલ્લાના લોકોમાં રાજકીય જાગૃતિનો જીવાળ વધ્યો.^{૨૪}

શ્રી તળજભાઈ કેશભાઈ દેસાઈએ પ્રજામંડળની આગેવાની લીધી. પ્રજામંડળના નેજા હેઠળ ગાયકવાડ વિરુદ્ધ જિલ્લામાં ઠેર ઠેર સભાઓ, પ્રભાતફેરી કે ભાષણોના કાર્યક્રમો થયા.^{૨૫} જિલ્લાએ ફરી ૧૯૪૨ માં ગાંધીજીના આદેશને માન આપી 'હિંદ છોડો' ચળવળને સક્રિય ટેકો આપ્યો, જેની વિગત નીચે જણાવી છે.

‘હિંદ છોડો’ ચળવળ (૧૯૪૨) : ૮ ઓગસ્ટ, ૧૯૪૨ ના રોજ અખિલ ભારતીય કોંગ્રેસ સમિતિએ મુંબઈ ખાતે 'હિંદ છોડો'નો ઠરાવ કર્યો. સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામનો આ એક મહત્વનો ભાગ હતો. આ નિર્ણયમાં આઝાદીની દેશવ્યાપી લાગણીનો પડછો હતો. ભારત એક મુક્ત અને સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર તરીકે યુદ્ધક્ષેત્રે ભૌતિક કે નૈતિક મદદ કરવાને શક્તિમાન છે. આ ચળવળમાં પણ અપવાદરૂપ નહિ એવા મહેસાણા જિલ્લાનો મોટો ભાગ, સમી મહાલ સિવાય ખેરાલુ મહાલનો ઘડવાડા વિસ્તાર,

વિજયપુર મહાલનો માણસ રાજ્યનો વિસ્તાર અને મહેસાણા મહાલનો કટોસણ-જોટાણા વડોદરા રાજ્યના ભાગ હતા.^{૨૬}

‘હિંદ છોડો’ ચળવળનો ઠક્કાવ પસાર થતાં રાજ્ય પ્રજામંડળની વડોદરા ખાતે એક કાર્યવાહક સમિતિની મિટિંગ ભરાઈ, આ મિટિંગમાં ‘હિંદ છોડો’ ચળવળના ઠરાવને ટેકા જાહેર કરવામાં આવ્યો અને લોકોને તેમાં સક્રિય ભાગ લેવા જણાવાયું. સરઘસો કાઢવાનું નક્કી થયું અને લોકોને રાજકીય પ્રવૃત્તિ અને પ્રગતિથી વાકેફ કરાયા.^{૨૭}

લોક ગુસ્સાની કોઈ સીમા ન રહેતાં મહેસાણા પ્રાંતના જુદા જુદા ભાગોમાં સભા સરઘસ અને ભાષણોનો દોર શરૂ થયો. વીસનગરમાં લોકો સભા મોકૂફીના પડકારને ઝીલવા બજારમાં એકઠા થયા, ત્યારે પોલિસે ગોળીબાર કર્યો. જેમાં એક યુવાન કાર્યકર ગોવિંદરાવ ઉતરકર મરાયો.^{૨૮} શ્રી સાંકળચંદ્ર રાઈદાસ પટેલ અને અન્ય રાજકીય કાર્યકરોને વીસનગર ખાતે પોલિસ કસ્ટડીમાં કેદ કરવામાં આવ્યા. લોકોનું એક મોટું ટોળું પોલિસ ચોક્કાએ ગયું. વાતાવરણ તંગ બનતા શ્રી સાંકળચંદ્ર પટેલે લોકોને વિખેરાઈ જઈ ચળવળને શાંતિથી ચલાવવા વિનંતી કરી. પાછળથી તેમને મહેસાણા જેલ ખાતે કેદ કરવામાં આવ્યા.^{૨૯}

પુનઃ કાર્યક્રમની જાહેરાત થતાં સર્વશ્રી પુરષોત્તમદાસ પટેલ, વિજયકુમાર ત્રિવેદી, સોમનાથ યાત્રિક અને અન્યને કેદ કરી જેલમાં મોકલાવાયા. કલોલ ખાતે શ્રી છોટાભાઈ પુરષોત્તમદાસ પટેલના પ્રમુખપદે આઝાદ ચોકમાં એક સભા ભરવામાં આવી, જ્યાં સર્વશ્રી પુરષોત્તમદાસ લલ્લુભાઈ, નટ-વરલાલ પંડિત અને અન્યની ધરપકડ કરવામાં આવી.^{૩૦} કલોલમાં લોકો લાડીચાજીનો ભોગ બનતા લોકલાગણી ઉસ્કેરાઈ. આ વેળાએ કલોલ પાસેના સર્જન ગામે જન્મખાટીએ મેળો ભરાયો. જેમાં હજારોની સંખ્યામાં લોકોએ ભાગ લીધો. લોકમાનસમાં બચનું વાતાવરણ પેદા કરવા પચ્ચીસ પોલિસ સાથે ડેપુટી સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ એફ પોલિસ મેળામાં ગયા. અહીં પોલિસ-વિરોધમાં પ્રતાપજી ઠાકરડા મરાયો. આથી મામલો બિચકતા પોલિસે ચોરામાં આશ્રય લીધો. પણ લોકોએ તો કેરોસીન છાંટી ચોરાને સળગાવ્યો. પોલિસે ચોરાની પાછલી બાજુએથી બારી તોડી ભાગવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેમ છતાં પોલિસે લોકલાગણી અને ગુસ્સાનો ભોગ બનવું પડ્યું.^{૩૧} અને એક ફાજદાર સહિત ચાર-પાંચ પોલિસો મરાયા. એક ફાજદાર તો રાતભર ઝાડ પર રહ્યો. અન્ય પોલિસ આવતા તે ગામમાં આવ્યો. આ વેળાએ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓનું કેન્દ્ર સ્થાન કડીનું સર્વ વિદ્યાલય હતું. રેલવે નાળાની લાંગફાડ થતાં વિદ્યાલયના કેટલાક શિક્ષકોને પણ કેદ કરવામાં આવ્યા.^{૩૨}

સર્જનના બનાવ બાદ એથી અઢવા ફેલાઈ કે ટ્રેન ભરીને લશ્કર ગામનો નાશ કરવા મોકલવામાં આવી રહ્યું છે ત્યારે વડાવ સ્વામી, ઈસન્દ અને પાનસરના લોકોએ રેલવે લાઈનના પાટા ઉખેડી નાંખી રેલવે વ્યવહાર ખોરવી નાંખ્યો. પરિણામે એક માલવાહક ગાડીને મોટો અકસ્માત થયો. પોલિસથી બચવા શ્રી મગનભાઈ પટેલ અને વડાવસ્વામી ગામના અન્ય કેટલાક ભૂગર્ભમાં જતા રહ્યા. કેટલાક નવયુવકોએ ભૂગર્ભ પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખી, જ્યારે અન્ય કેટલાક છૂપા વેશે ગુજરાત બહાર જતા રહ્યા.^{૩૩}

વડોદરા રાજ્યમાં સભા-સરઘસ મોકૂફી હોવા છતાં સભા-સરઘસના કાર્યક્રમો થતા રહ્યા, એથી વિશેષ તો અમદાવાદ અને વડોદરાથી મોકલાવેલ સુદ્રિત પત્રિકાઓ સભાઓમાં ખુલ્લે-આમ વાંચવામાં આવતી.^{૩૪}

ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં ઉત્તર ગુજરાતનું પ્રદાન]

[૧૭૧]

બ્રિટિશ ઇન્ડિયામાં જેમ ચળવળનો વેગ વધતો ગયો તેમ તેની અસરો મહેસાણા પ્રાંતમાં વર્તાઈ. ૧૯૪૨માં અમદાવાદના કાપડ મિલ કામદારો હડતાળ પર જતાં સિદ્ધપુરના કાપડ-કામદારોએ પણ હડતાળ પાડી.^{૩૫}

પ્રજનમંડળ અને સ્વાતંત્ર્ય ચળવળની પ્રવૃત્તિઓ સિવાય વડોદરા રાજ્યની મુસ્લિમ પરિષદનો પણ ઉલ્લેખ કરવો જ રહ્યો. આ પરિષદ 'મુસ્લિમ લીગ ઓફ ઇન્ડિયા'ની નીતિને અનુસરતી, જેની એક શાખા મહેસાણા ખાતે હતી.^{૩૬}

પ્રજનમંડળ સિવાય સયાજીરાવ ગાયકવાડ ત્રીજાએ પણ રાજકીય જગૃતિ જળવી રાખી, પ્રાંત પંચાયતમાં મોટા ભાગના સભ્યો ચૂંટાઈને આવેલા. તેમના પ્રમુખપદે જિલ્લા કલેક્ટર હતા. બંધારણીય ફેરફાર થતાં કુલ સભ્યોના બે તૃતીયાંશ સભ્યો ચૂંટાયેલા હોવા જોઈએ અને તેમના દ્વારા જ પ્રમુખ નીમાતો. શ્રી પુરુષોત્તમદાસ પટેલ, શ્રી ગનીભાઈ તાજમહમદ અને શ્રી પશાભાઈ બી પટેલે આ મંડળના પ્રમુખ તરીકે સેવા બજાવેલી. ૧૯૪૯માં રાજ્યોત્તર એકાકરણ થતાં પ્રાંત પંચાયત જિલ્લા લોકલ બોર્ડમાં ફેરવાઈ. જેના ચૂંટાયેલા પ્રમુખ શ્રી સાંકળચંદ પટેલ હતા.^{૩૭} ફરજિયાત શિક્ષણ અને સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સભાઓએ જિલ્લાના લોકોની રાજકીય જગૃતિનો પાયો હવમચવા ન દીધો.

સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં સાબરકાંઠા જિલ્લાનું પ્રદાન :

આ જિલ્લાની સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ અંગેની વિગતોમાં ૧૮૫૭ અને ૧૮૫૮ માં ફેલાયેલી અંધાધૂંધી બંગલગંના પ્રત્યાઘાત, અસહકારની ચળવળ, ઠાંડીક્યની અસર, હિંદ જોડો ચળવળ(૧૯૪૨)ની ઉત્તેજનાનો સમાવેશ થાય છે. જેની વિગત નીચે મુજબ છે.

૧૮૫૭-૧૮૫૮ માં ફેલાયેલી અંધાધૂંધી : મહીકાંઠા એજન્સીનો વિસ્તાર બળવાની સીધી અસર હેઠળ આવ્યો ન હતો. છતાં તેની આડ અસર કાયદા અને વ્યવસ્થાના પાલનમાં ઘર્ષ હતી. આ અંગે ચાંડપ અને મુદેટાં (ઈર તાલુકા)ના બે બનાવો નોંધપાત્ર છે. ગાયકવાડે ૧૦ ઘોડેસ્વારોને કોળીઓને નાથવા ચાંડપ ગામે મૂકેલા અને મુદેટીના ઠાકોરને ઈર દરબાર અને અન્ય લેણદારોનું ચીરકાલીન કરજ ચૂકવવા અશક્તિમાન હોઈ ફંડ મેળવવા જોધપુર જતા રોકવાને લીધે ઠાકોરે ઈર દરબાર અને અંગેજો સામે બંડ પોકારેલ.^{૩૮} ૧૬ મી સપ્ટેમ્બર, ૧૮૫૭ ના રોજ ચાંડપ ખાતે બંડ શરૂ થયાની વિગત ૨૪ સપ્ટેમ્બર, ૧૮૫૭ ના રોજ મહીકાંઠાના પોલિટિકલ એજન્ટ મેજર વ્હાઈટલોકે લખેલા પત્રમાં મળે છે.^{૩૯} ત્યાર બાદ ૨૮ સપ્ટેમ્બર, ૧૮૫૭ ના રોજ ગાયકવાડના ઢંઢેરામાં ચાંડપના ગામેતી લોકોને ધમકી આપવામાં આવેલી.^{૪૦} ચાંડપના ગામેતીઓના મુખ્ય આગેવાનો નાથાજી અને થમાજી હતા.^{૪૧} છેલ્લે ૨૫ ડિસેમ્બર, ૧૮૫૭ ના રોજ નાથાજીએ પોલિટિકલ એજન્ટને ધમકીભર્યા પત્ર લખેલ.^{૪૨} પાછળથી ચાંડપના કેટલાક કોળીઓએ નવા સ્થળે વસવાટ કર્યો અને નાથાજીના મૃત્યુ પછી કોળીઓની પ્રતિકાર શક્તિ પણ ઘટી.^{૪૩}

મહીકાંઠા એજન્સીમાં ઈરના શાસક હેઠળ મુદેટી એક નાની જગીર હતી. ૧૮૫૮માં આ મુદેટીના ઠાકોરે ઈર દરબાર અને અંગેજો સામે બંડ પોકાર્યું. ઠાકોરને ઈર દરબાર અને અન્ય લેણદારોનું રૂ. ૪૧,૯૫૮ નું ચીરકાલીન કરજ ચૂકવવાનું હતું.^{૪૪} પરિણામે ઈર શાસકે ઠાકોર સુરજમલને આપવામાં આવતું ભથ્થુ બંધ કર્યું અને આ બાબત મેજર વ્હાઈટલોકને જણાવી. મેજર વ્હાઈટલોકની ત્રણ ચૂકવણીની વિનંતીને માન આપી ઠાકોરે પૈસા મેળવવા જોધપુર પોતાના સસરાને ત્યાં જવા રજા માંગી ઠાકોરને જોધપુર જવા દેવાયા નહિ. પરિણામે કંઈ પણ સૂચના આપ્યા વગર ઠાકોર નાસી ગયા.

૧૭૨]

[સામીપ્ય : ઓકટોબર, '૯૪-માર્ચ, ૧૯૯૪

આથી ઈડર દરબારે મુદેટીમાં પોલિસથાણું રાખ્યું જેનો ઠાકોરે જોરદાર વિરોધ કર્યો. ૪૫ મેજર વ્હાઈટલોકે ઠાકોરને સમજાવવાનો પ્રયાસ કર્યો ૪૬ ૨૨ મે, ૧૮૫૮ ના રોજ ઠાકોર સુરજમલ વાટાઘાટ અર્થે મુદેટી પાછા આવ્યા. પરંતુ તેમની વાટાઘાટ નિષ્ફળ જતાં પુનઃ ટેકરીઓમાં નાસી ગયા અને સરકાર સામે લડવા તૈયાર થયા ૪૭ ૬ ઓગસ્ટ, ૧૮૫૮ ના રોજ મેજર વ્હાઈટલોકની સૂચના હેઠળ કેપ્ટન બ્લેકે મુદેટી પર હુમલો કર્યો. ૪૮ હુમલો નિષ્ફળ જતા શેક્સપિયરની સૂચનાથી કેપ્ટન બ્લેકે અને કેપ્ટન હીકોકે હુસેનપાનની લશ્કરી ટુકડી સાથે ૨૨ ઓગસ્ટ, ૧૮૫૮ ના રોજ મુદેટી પર હુમલો કર્યો. ૪૯ મુદેટીના મકરાણીઓ હાર્યા આથી ઠાકોરે ટેકરીમાં રહી મુદેટી પાછું મેળવવા પ્રયત્નો કર્યા. ૭ સપ્ટેમ્બર, ૧૮૫૮ ના રોજ ઠાકોર પર સરકારે સૈનિકોએ ચોતરફથી હુમલો કર્યો ત્યારે સુરજમલ અને તેના સાથીઓ ટેકરીઓના ઊંડાણમાં જતા રહ્યા. ૫૦ અહીં સુરજમલ પોતાના સાથી સહિત બળવાખોર સદુ કેસુ સાથે જોડાયો. મેજર વ્હાઈટલોક નિષ્ફળ જતાં સરકારે સુરજમલને અંકુશમાં રાખવા ૨૨ નવેમ્બર, ૧૮૫૮ ના રોજ કેપ્ટન રાઈફને મહીકાંકાના પોલિટિકલ એજન્ટ તરીકે નીમ્યા, કેપ્ટન રાઈફના પ્રયત્નો અને મુદેટીના ઠાકોરની આર્થિક તેમજ લશ્કરી નબળાઈને લીધે ઠાકોરે ઈડર દરબારની શરણાગતિ સ્વીકારી. આ મુદેટીનો બળવો લગભગ એક વર્ષે શમ્યો. ૫૧

બંગલગંના પ્રત્યાઘાત અને અસહકારની ચળવળ આ જિલ્લામાં બંગલગંના સીધા પ્રત્યાઘાત પડ્યા ન હતા. તેમ છતાં જિલ્લાના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામીય કેન્દ્ર મોડાસા હતું. અહીંના કેટલાક આગેવાનોએ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં ઝંપલાવ્યું. જિલ્લાના શ્રી મથુરદાસ લાલજીભાઈ ગાંધીના પ્રયત્નોથી લોકજાગૃતિ અર્થે પ્રજામંડળની સ્થાપના કરવામાં આવી. ૧૯૦૫ ની સ્વદેશી ચળવળ અને બંગલગં ચળવળથી પ્રેરાઈ અહીંના સર્વશ્રી મથુરદાસ ગાંધી, જોઈતારામ ભટ્ટ, મોહનલાલ વી ગાંધી અને ચંદુલાલ એસ. જુટલાએ રાષ્ટ્રીય હાકલને માન આપીને સરકાર વિરુદ્ધ સંખ્યાબંધ ભાષણો કર્યાં તથા લોકોને વિદેશી માલનો બહિષ્કાર કરવા જણાવ્યું. ૫૨ મોડાસામાં પહેલું રાજકીય ભાષણ વલ્લભદાસ બાપુજી દેસાઈના પ્રમુખપદે થયું. ૫૩

૧૯૨૦ માં શરૂ કરાયેલ ગાંધીજીની અસહકારની ચળવળના ટેકામાં શ્રી મથુરદાસે સ્થાનિક વેપારીઓને વિદેશી માલ નહિ વેચવા જણાવ્યું. ૧૯૨૨-૨૩ દરમિયાન તેમણે રૈંટિયા પ્રવૃત્તિને વેગ આપ્યો અને ૨૪૦ રૈંટિયા તે કંવન મોડાસા ખાતે જ વપરાયા. ૫૩ તિલક સ્વરાજ્ય ફંડ માટે ફાળો ઉઘરાવાયો. આ વેળાએ તાલુકા કોંગ્રેસ સમિતિ પણ સક્રિય બની. મોડાસા હાઈસ્કૂલને રાષ્ટ્રીય શાળા બનાવતા સરકારે આર્થિક સહાય બંધ કરી. 'કુમાર મંદિર' શરૂ કરવામાં આવ્યું. લગભગ ૪૦ જેટલા માણસોએ મેજિસ્ટ્રેટ તરીકે સેવા આગવા તત્પરતા દાખવી. ૫૪

જિલ્લાના યુવાનોએ ૨૬ જાન્યુઆરી, ૧૯૩૦ નો દિન સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય દિન તરીકે ઉજવ્યો. આ દિવસે તેમણે આઝાદી અંગેનાં ભાષણો આપ્યાં, ધ્વજ ફરકાવ્યો તથા આઝાદી હાંસલ કરવાના શપથ ગ્રહણ કર્યા. ૫૫

૧૨ માર્ચ, ૧૯૩૦ ના રોજ મહાત્મા ગાંધીજીએ શરૂ કરેલ દાંડી કૂચમાં જિલ્લાના કેટલાક યુવાનો અભ્યાસ છોડીને જોડાયા. કેટલાકે પત્રિકાઓ છપાવી અને સત્યાગ્રહના ટેકામાં જાહેર ભાષણો કર્યાં. શ્રી ભોગીલાલ સ્વયંસેવકોનું જૂથ મીઠાના કાયદાનો ભંગ કરવા લસુદ્રા લઈ ગયા. આમાંથી સામૂહિક ચળવળ શરૂ થઈ અને જિલ્લાના યુવાનોએ જકાત વગર મીઠું વેચ્યું. જાહેર ભાષણો કર્યાં તથા જિલ્લામાં ઠેરઠેર 'સ્વરાજ મીઠું' વેચવામાં આવ્યું. ૫૬

[ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં ઉત્તર ગુજરાતનું પ્રદાન]

[૧૭૩

મોડાસા, ધનસુરા અને અન્ય ગામેમાં સમાચાર પત્રિકાઓ દીવાલો પર ચોંટાડવામાં આવી. મે, ૧૯૩૦ માં અમદાવાદ પ્રોહિબિશન સોસાયટીના ઉપક્રમે મોડાસા, ધનસુરા અને ડેમાઈ મુકામે દારુની દુકાનો પર પિકેટિંગ કરાયું, મહાજને વિદેશી માલનો બહિષ્કાર કર્યો. હજારો સ્ત્રી-પુરુષોએ સ્વદેશી માલ વાપરવા અને વિદેશી માલનો બહિષ્કાર કરવાના શપથ લીધા. આ માટે શ્રી મથુરદાસ ગાંધી જિલ્લામાં ઠેરઠેર ફર્યાદ, ભાષણો કર્યાં અને લોકોમાં જાગૃતિ અને દેશભક્તિની ભાવના ફેળવી. જિલ્લાના મુખ્ય ભણત કોલેજાક યુવાનો અભ્યાસ છોડી મોડાસા આવ્યા. મોડાસા સુધરાઈએ પણ તેના કર્મચારીઓને સ્વદેશી માલ વાપરવા આગ્રહ કર્યો. ૫૭

ઓગસ્ટ, ૧૯૩૦ માં મોડાસા ખાતે 'રાષ્ટ્રીય સપ્તાહ' ઉજવવામાં આવ્યું. યુવાન વર્ગ જૂથમાં વહેંચાઈ અને આજુબાજુના ગામેમાં ફરી 'ધર્મયુદ્ધ' પત્રિકાઓ લોકોમાં વહેંચી. ૫૮ 'રણનાદ' અને 'સ્વરાજગીત' જેવી પુસ્તિકાઓ જપ્ત કરવામાં આવી અને પ્રેસ પાસે એકની ૫૦૦ રૂપિયા લેખે બાંહેધરી લેવામાં આવી. ચળવળ છોક નાના ગામ સુધી પહોંચી. ધાત્રોલના શ્રી મગનભાઈ પટેલ, સકારિયાના શ્રી ડાહ્યાલાલ અને અન્ય કામદારોની ધરપકડ કરવામાં આવી. ૫૯ આથી સર્વશ્રી ચંદુલાલ એસ. છુટાલા, રમણલાલ મગનલાલ શાહ, પુરુષોત્તમ શાહ અને રમણલાલ ગાંધીએ સરકાર વિરુદ્ધ ભાષણો કર્યાં અને ધરપકડો વહોરી. ૬૦

આ ચળવળને રસપ્રદ વળાંક મળ્યો. ૧૯૩૧ની વસતિ ગણતરીનો શહેર અને ગ્રામ વિસ્તારમાં બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો. સરકારી કર્મચારીઓએ પણ સહકાર આપ્યો નહિ. મોડાસાના શ્રી રમણલાલ સોની, યુજરાત વિદ્યાપીઠના શ્રી નરહરિ ભટ્ટ અને શ્રી હમિદદાસ શાહ જિલ્લાના ગામેગામ ફર્યાદ અને લોકોને વિદેશી માલનો બહિષ્કાર કરવા આગ્રહ કર્યો. શ્રી જમનાદાસ દેસાઈ, ગોપાલદાસ સુરા, પાનાચંદ દોશી અને ઓચ્છવલાલ દોશીએ ગાખટ, ઉભરાણુ, સરસોલી, ડેમાઈ, બાયડ, ચોઈલા, સાઠમ્યા વગેરે સ્થળોએ ફરી વિદેશી માલની ખરીદી કે વેચાણ બંધ કરાવ્યું. આ સિવાય માલપુર, વડાગામ, બેસવડા સાથરા, બાકરોલ, પાંદરવાડા, અંબાલિયા, વીરપુર, વગેરે ગામેએ પણ સહકાર આપ્યો. ૬૧ શ્રી ગોપાલદાસ સુરાની ૨૪ જાન્યુઆરી, ૧૯૩૧ના રોજ ધરપકડ થઈ. મોડાસાના શ્રીમતી મણિમેન દોશીએ પણ એક મોટું સરખસ કાઢેલ, જકાત વગર મીઠું વેચેલ તેમજ સ્ત્રીઓમાં રાજકીય જાગૃતિ પેદા કરી. ૬૨

૪ જાન્યુઆરી, ૧૯૩૨ના રોજ થયેલ મહાત્મા ગાંધીજી અને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની ધરપકડ અને કારાવાસથી ઉશ્કેરાયેલા જિલ્લાના કામદારોની પણ ધરપકડ થઈ. ૧૯૩૩માં સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ માટે 'મોડાસા પ્રદેશ સેવાસંઘ' સ્થપાયું. ૬૩

હિંદ છોડો ચળવળ (૧૯૪૨) : ઓગસ્ટ ૧૯૪૨ની 'હિંદ છોડો ચળવળ'ની અસરથી પણ આ જિલ્લો વંચિત રહ્યો નથી. મોડાસાના શ્રી રમણલાલ એમ. ગાંધી, શ્રી નટવરલાલ ગાંધી અને શ્રી મથુરદાસ ગાંધી, ધનસુરાના શ્રી મોહનલાલ દાસભાઈ અને પુનમચંદ પંડ્યાએ ચળવળમાં ભાગ લઈ ધરપકડો વહોરી. ૬૪

મોડાસા હાઈસ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓ ત્રણ મહિનાની લાંબી હડતાળ પર ગયા. અઠવાડિયામાં બે પત્રિકાઓ પ્રગટ કરતા અને ખાનગીમાં વહેંચતા. સભાઓ ભરતા અને સરખસો કાઢતા. કોલેજાક યુવાનો તો ભાંગફોડિયા પ્રવૃત્તિ પણ કરતા. ટપાલપેટીઓ ફૂવામાં નાંખી દેતા કે સરકારી ધમારતો પર ફટાકડા

[૧૭૪]

[સામીપ્ય : ઓક્ટોબર, '૯૩-માર્ચ, ૧૯૯૪

સળગાવીને ફેંકતા. ૬૫ આમ સમગ્રતયા જોતાં સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં યા જિલ્લાનો ફાળો પણ નાનો સૂનો ન કહેવાય.

સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં બનાસકાંઠા જિલ્લાનું પ્રદાન :

બનાસકાંઠા જિલ્લામાં સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામે સૂચક સ્થાન મેળવ્યું નહતું કેમ કે આ જિલ્લો જૂના રાજ્યો પાલનપુર, રાધનપુર, વાવ, થરાદ અને અન્ય નાની જાગીરોનો બનેલો હતો. રાજ્ય પણ જાગીરદારી પદ્ધતિના હતા તેથી રાષ્ટ્રીય ભાવનાને પોષે તેવી કોઈ પ્રવૃત્તિ ચલાવી લેવા શાસકો તૈયાર ન હતા. બ્રિટિશ ઇન્ડિયામાં દાંડીકૂચ જેવા લોકમતને ઘડનારા કાર્યક્રમોએ જિલ્લામાં સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામની ભાવનાને પોષણ આપ્યું અને તે પણ ખાસ કરીને રાધનપુરના વિસ્તારોમાં કે જ્યાં ‘વંદે માતરમ્’ જેવા સૂત્રાચાર કે ગાંધી ટોપીની અવગણના થતી. આ રાજ્યોના નાગરિકો કે જે મુબઈ અમદાવાદમાં રહેતા હતા તેમણે રાષ્ટ્રીય મંડળો સ્થાપ્યાં. ૬૬ આમ આ જિલ્લાની સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામની પ્રવૃત્તિ પર રાજ્યવાર ઐતિહાસિક વિગતો કંઈક પ્રકાશ પાડશે.

પાલનપુર રાજ્યમાં સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામની પ્રવૃત્તિ :

પાલનપુર રાજ્યમાં સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામની પ્રવૃત્તિ ‘લોકસંઘ’ ચલાવતો. તેના કર્મચારીઓ ગ્રામ વિસ્તારોના પ્રવાસે જઈ લોકોને સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામનાં કારણ સમજાવતાં. પાલનપુર રાજ્યમાં મોટો પ્રશ્ન હતો જાંચા દરના જમીન મહેસૂલનો. અહીં કુખ્યાસણના ખેડૂતોએ નવાબ તાલે મહમદ ખાનનો જાંચા મહેસૂલ દર કે આકારણી સામે વિરોધ નોંધાવ્યો. આ જાંચા મહેસૂલ દરનો દુકમ ઈનામી ગામના મેગમ સાહેબે કરેલો. આથી એ અંગે ખેડૂત સત્યાગ્રહના પરિણામે મહેસૂલ વેરામાં ઘટાડો થયો. પાલનપુર રાજ્યમાં પણ જાગીરદાર પ્રજ્ઞમંડળ હતું, જેની સલા રૂપલ ગામે ભરાયેલી અને કેટલાક ખેડૂત આગેવાનોએ તેમાં હાજરી આપેલી. આ મંડળની પ્રવૃત્તિને લીધે શ્રમ કે વધુ વેરો નાબૂદ થયેલો. ૬૭

રાધનપુર રાજ્યમાં સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામની પ્રવૃત્તિ :

રાધનપુરમાં સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામની ચળવળ થઈ શકી નહિ. આથી અહીંના લોકોએ એકઠા થઈ કેટલીક સંસ્થાઓ અને ક્લબો સ્થાપી, જેવી કે, ‘રાધનપુર વિદ્યાર્થી બંધુત્વ’ ‘રાધનપુર હિતવર્ધક ક્લબ’ વગેરે. આ સંસ્થાઓ સ્વાતંત્ર્ય ચળવળને વેગ આપતી. રાધનપુરમાં ૧૯૩૭ માં એક પ્રજ્ઞમંડળની સ્થાપના થઈ, જે ખેડૂત-પ્રશ્નોમાં સહાયરૂપ થતી. ૧૯૩૭ પછી રાજ્યની પ્રવૃત્તિએ કોમી વળાંક લીધો અને મુસ્લિમ ખેડૂતોને વેરામાંથી મુક્તિ મળી. આથી હિંદુ ખેડૂતોએ સત્યાગ્રહ કર્યો અને સત્યાગ્રહીઓને જલમાં ધકેલી દેવાયા. ગુજરાત કોંગ્રેસ સમિતિ દ્વારા શ્રી નટવરલાલ પંડિતે આ અંગે તપાસ કરી ખેડૂતોને જલમાંથી છોડાવ્યા. ૬૮ ગાંધીજી અને અન્ય નેતાઓની ધરપકડથી ૯ ઓગસ્ટ, ૧૯૪૨ ના રોજ રાધનપુરમાં સંપૂર્ણ હડતાલ પડી. રાષ્ટ્રીય નેતાઓની પ્રવૃત્તિને લીધે આ જિલ્લાનાં તમામ રાજ્યો ભારતીય સંઘમાં ૧૦ જૂન, ૧૯૪૮ ના રોજ જોડાયાં અને ૧૯૪૮ માં સ્થાપવામાં આવેલ પ્રજ્ઞમંડળને વિખેરી નાંખવામાં આવ્યું. ૬૯

થરાદમાં સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામની પ્રવૃત્તિ :

થરાદમાં સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામની પ્રવૃત્તિ ખૂબ જ મર્યાદિત હતી. ૧૯૪૨ ની હિંદ છોડો ચળવળમાં ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં ઉત્તર ગુજરાતનું પ્રદાન]

અહીંના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ સક્રિય ભાગ લીધેલો અને 'વિદ્યાર્થી' મંડળની સ્થાપના કરેલી. થરાદ પ્રજામંડળ પણ સ્થાપવામાં આવેલું અને તેના ઉપક્રમે એક મોટી સભા ભરાયેલી.^{૭૦}

આમ અગાઉના રાજ્યોએ કે જે આજે બનાસકાંઠા જિલ્લામાં ભળી ગયા છે, તેમણે ત્યાંની પ્રજાને સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં સક્રિય ભાગ લેવા દીધેલ નહિ. પરિણામે આ જિલ્લામાં સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામતી વ્યાપક અસર થયેલી નહિ.

અંતે એમ કહી શકાય કે ઉત્તર ગુજરાતે પણ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં યથાશક્તિ ફાળો તો નોંધાવ્યો છે જ. ઉત્તર ગુજરાત ખાતે મહેસાણા જિલ્લાની પ્રજા સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં અગ્રેસર રહી છે તો સાબરકાંઠાના લોકો પણ રાષ્ટ્રીય જાગૃતિમાં પાછળ રહ્યા નથી. બનાસકાંઠા જિલ્લાની રિયાસતી પરંપરામાં પણ પ્રજાને સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં વતિકંચિત્ ફાળો ઉલ્લેખનીય તો છે જ. સમગ્રતયા ઉત્તર ગુજરાતની એ ક્ષણિક અને ખમીરવંત પ્રજા અભિનંદનને પાત્ર તો છે જ. આ સાથે ઉત્તર ગુજરાતના એ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના લડવૈયા શહીદોની શહાદતને સ્મરણાંજલિ અપીએ.

પાઠ્યોપ

૧. 'ગુજરાત એક પરિચય', ભાવનગર, સ્મૃતિગ્રંથ, ૧૯૬૧, પૃ. ૬૨૬
૨. 'ગુજરાત ઇન ૧૮૫૭', (૧૯૭૦)
૩. પી. ડી. વોલ્યુમ ફીફ્ટી ઓફ ૧૮૫૭, પૃ. ૨૬૩-૩૬૪
૪. પી. ડી. વોલ્યુમ ફીફ્ટી વન ઓફ ૧૮૫૭, પૃ. ૨૦૩-૨૦૬
૫. 'મહેસાણા ડિસ્ટ્રિક્ટ ગેઝેટિયર' (મહિગે), (૧૯૭૫), પૃ. ૧૩૦
- ૬-૭. મહિગે, પૃ. ૧૩૧
- ૮-૧૨. એજન, પૃ. ૧૩૧-૧૩૨
- ૧૩-૧૪. એજન, પૃ. ૧૩૩
- ૧૫-૧૭. એજન, પૃ. ૧૩૪
- ૧૮-૧૯. એજન, પૃ. ૧૩૪-૧૩૫
૨૦. એજન, પૃ. ૧૩૬
૨૧. 'જિન્નાહ એન્ડ ગાંધી', પૃ. ૪૪
- ૨૨-૨૫. મહિગે, પૃ. ૧૩૬-૧૩૭
- ૨૬-૩૦. મહિગે, પૃ. ૧૩૮
- ૩૧-૩૫. મહિગે, પૃ. ૧૩૮-૧૩૯
- ૩૬-૩૭. મહિગે, પૃ. ૧૩૯-૧૪૦
૩૮. 'સાબરકાંઠા ડિસ્ટ્રિક્ટ ગેઝેટિયર' (સાહિગે), (૧૯૭૪) પૃ. ૧૪૧-૧૪૨
૩૯. સાહિગે, પૃ. ૧૪૨
૪૦. એજન, પૃ. ૧૪૩
૪૧. એજન, પૃ. ૧૪૨
૪૨. એજન, પૃ. ૧૪૫
- ૪૩-૪૬. એજન, પૃ. ૧૪૬
- ૪૭-૫૦. એજન, પૃ. ૧૪૭
૫૧. એજન, પૃ. ૧૪૭-૧૪૮
- ૫૨-૫૬. એજન, પૃ. ૧૬૧-૧૬૨
- ૫૭-૬૩. એજન, પૃ. ૧૬૨-૧૬૩
- ૬૪-૬૫. એજન, પૃ. ૧૬૪
૬૬. 'બનાસકાંઠા ડિસ્ટ્રિક્ટ ગેઝેટિયર,' (બહિગે), (૧૯૮૧), પૃ. ૧૪૬
- ૬૭-૭૦. બહિગે, પૃ. ૧૪૬-૧૪૭

ગુજરાતમાં સંતવાણીનો વિકાસ*

રમેશ બેટાઈ†

[છેક જૈન રાસોના સમયથી આધુનિક યુગ સુધીનો ગુજરાતનો સંતકવિઓની વાણીનો ઇતિહાસ મુખ્ય વિશાળ છે. તેને આવરી લઈ સંપૂર્ણ ન્યાય આપવા બેસીએ તો એક મોટું પુસ્તક લખી શકાય. અહીં અહીં સંતવાણીના સુવર્ણયુગના મુખ્ય કવિઓની, એટલે કે નરસિંહથી પ્રીતમ સુધીના મુખ્ય કવિઓની વાણીનું વિહંગાવલોકન કર્યું છે.]

વિષયપ્રવેશ

કોઈ પણ કવિનો વાચકવર્ગ કેવડો હોવો જોઈએ, અને આ વાચકવર્ગને આધારે કવિના કવિત્વને કેટલા પ્રમાણમાં માપી શકાય, આ કોઈ પણ ભાષાના સાહિત્યને સ્પર્શતા અગત્યના પ્રશ્નો છે. પશ્ચિમની આલોચનામાં પણ આની સારી એવી ચર્ચા થઈ છે. આજે પણ ગુજરાતમાં ગામેગામ અને ઘેરઘેર આપણને નરસિંહ, મીરાં, પ્રેમાનંદ, દયારામ વગેરેનાં પદો અને ભજનો ગવાતાં સાંભળવા મળે છે. લોકકંઠે આ પદો ગવાતાં, ધૂંટાતાં જાય છે તે સાથે, ગવાતાં ગવાતાં એ પદો-ભજનોમાં ભાષાકીય પરિવર્તનો થયા જ કર્યાં છે અને જનસામાન્યે હૃદયના પૂરા ભાવસહ એતું અવિરત ગાન કર્યાં જ કર્યું છે. નરસિંહ, મીરાં વગેરેએ સંભવતઃ ન રચેલાં પદો તેમને નામે ચડી ગયાં છે. ચડાવવાં સરળ પ્રણ હતાં-‘ભણે નરસૌયો તેનું દર્શન કરતાં-’ કે ‘મીરાં કહે પ્રભુ ગિરધર નાગર-’ એવું અંતે ઉમેરીને નાનાં નાનાં ગામડાં અને વિશાળ નગરો તથા મોટાં શહેરોમાં પણ પ્રેમાનંદ અને અન્ય ભક્તકવિઓનાં પદો, ભજનો, આખ્યાનો ઉત્સવના પ્રસંગોએ અને અન્યથા પણ આજે એ ગવાયા જ કરે છે અને ગુજરાતનું સંસ્કારી ભક્તહૃદયે આ સૌ સંતકવિઓને પોતાના હૃદયમાં સ્થાન આપીને એમને અમર બનાવ્યા છે. પ્રશ્ન એ થાય છે કે આ આખ્યાનો પદો, ભજનોના આ અમરત્વનું રહસ્ય શું? કેવળ કાવ્યતત્ત્વ સંપૂર્ણ નથી અને ભક્ત નહીં એવા કવિઓમાં વિલક્ષણ કવિત્વ પણ જોવા મળે છે! વળી શિષ્ટ અને સંસ્કારી સમાજના ‘કલાને ખાતર કલા’ના ભાવ સાથે કાવ્યસાધના કરતાં શુદ્ધ કવિઓ કેમ આવા અમર બનતા નથી? સમય સાથે કવિતા નવી દિશામાં પગલાં માટે તે સાથે થોડો સમય જતાં વિસ્મરણમાં કેમ પડવા લાગે છે? નવા વાદ અને નવી ભાત પડતા પણ ૫૦૦ વર્ષ પૂર્વે થયેલા નરસિંહ અને મીરાં એવા ને એવા આજે પણ ગવાય છે તેનું રહસ્ય શું? કયા બળ પર એ આટલાં શતકોથી ગુજરાતના લોકહૃદયને ડોલાવતા રહ્યા છે? માણસદ્ આખ્યાનકાર પ્રેમાનંદના ‘મહાકવિ પ્રેમાનંદ’ એ બિરુદની સામે જનહૃદયને વાંધો નથી, પ્રેમાનંદને મહાકવિ કહી શકાય કે નહીં એવો પ્રશ્ન આ લોકહૃદયને થતો નથી! એમ કહેવાય છે કે નરસિંહ, મીરાં, પ્રીતમ, ભોળે, ધીરો, દયારામ વગેરે કવિઓના નામે તેમણે ન રચેલાં અનેક પદો, ભજનો ચડી ગયાં છે. આમાં ખરેખર ક્યાં પદો મૂળ કવિઓનાં છે તેના સંશોધનમાં પડવાનો ખ્યાલ સરખો આ લોકહૃદયને આવતો નથી. તે તો શ્રદ્ધાપૂર્વક, સહજભાવે આ તમામ રચનાઓને સંતકવિઓની માને છે. તેને મન તો આ પણ આ સંતકવિઓની મહત્તાનું પ્રમાણ છે.

* કેન્દ્ર સંસ્કારના સંસ્કૃતિવિભાગ તરફથી સોમનાથમાં ગુજરાતમાં સંતવાણી એ વિષય પર યોજાયેલા સેમીનારમાં વંચાયેલો નિબંધ.

† નિવૃત્ત માનાહાનિપ્રામક, લા. ઇ. વિદ્યામંદિર, અમદાવાદ

ગુજરાતમાં સંતવાણીનો વિકાસ]

[૧૭૭

કારણુ સ્પષ્ટ છે. મીરાં, દયારામ, નરસિંહ વગેરે ભક્તકવિઓ છે, સંતકવિઓ છે, માત્ર કવિઓ નથી. આ કવિઓમાં ભક્તિનું તત્ત્વ વધારે કે કવિત્વનું, એ વિચારીએ તો, કદાચ પ્રેમાનંદને આદ્ય કરતાં આક્રી બધા પ્રથમ સંત અને ભક્ત અને પછી કવિઓ છે. કારણુ, પ્રેમાનંદને આદ્ય કરતાં કવિતા કરવી એ અન્ય કવિઓનો વ્યવસાય નથી, કવિ બનવા માટેની કેળવણી પણ તેમની નથી. તેમણે પોતાની ભક્તિને વાચા આપવા માટે જ કવિતા કરી છે. અનેક પુનરુક્તિઓ થાય, એકનો એક વિચાર ફરી ફરી વળુ'વાય, અલંકારસભરતા ન જામે, ભાવોની ચિત્તાકર્ષક પ્રસન્નકર મૃદુતા ન જામે—કશાની પણ આ કવિઓને ચિંતા નથી. કવિ તરીકે તેઓ ખૂબ મૂલવાચા, આસ્વાદાચા છે, છતાં આપણે તેમના દોષો બતાવીએ તો તેઓ કહેશે કે અમને કવિ ન ગણો તો પણ શું? નરસિંહ માટે કહેવાયું છે.

“...પણ એને સપ્રમાણતા કે શિષ્ટતા સાથે ક્યાં લેવાદેવા છે? અને ક્યાં કવિ તરીકે કીર્તિ મેળવવી છે? એ દીન ભક્તને માત્ર ગોવિંદના ગુણ ગાયા કરવા છે, એટલે ફરી ફરીથી તેની તે વાત તેને તે શબ્દોમાં કે એવા બીજા શબ્દોમાં, સંકુચિત કલ્પનાથી અને ગણ્યાગાંઠ્યા ભાવોથી કહો જ રાખે છે.”

ભક્તિએ, પ્રભુપરાયણતાએ તેમના હૃદયના કવિતાપ્રવાહને પ્રેર્યો, ઉત્તેજ્યો એમ લાગશે. જનસામાન્યના હૃદયની ભક્તિ, ધર્મભાવના, સંસ્કારિતા, શાશ્વતમૂલ્યપ્રિયતાને બહાર લાવનાર, પ્રેરનાર, પોષનાર આ કવિતાપ્રવાહ તેમના રચનારાઓની હૃદયગત ભક્તિભાવના, તેમના સંતપણાની ભાવનાને લીધે વહ્યો છે અને વહેતાં વહેતાં સમગ્ર ગુજરાતને વ્યાપી વહ્યો છે; ગુજરાત અને દેશની અણુમોલ સંપત્તિ બની ગયો છે. આ સંત કવિઓ આજે પણ જીવંત છે, ગુજરાતના ધર્મ, નીતિ, શિષ્ટતા, સંસ્કારિતાના શાશ્વત ભાવોથી ધ્યક્ષતા હૈયાને ચેતનાનાં પીયૂષ પાતા રહ્યા છે. જનસામાન્યની ચેતનાનાં ઉત્તમ મૂલ્યોને પોતાનાં કરી, ખીલવી, નવી જાગૃતિ અને ગુણવત્તા અપી, તેનું નવનિર્માણ કરી ભારતની ભારતીયતાને સજીવ રાખનાર, તેની અસ્મિતાને નવું ગૌરવપ્રદાન આ કવિઓએ કર્યું છે. આ જ આ કવિઓના અમરત્વનું રહસ્ય છે.

કૃષ્ણભક્તિનું પ્રાધાન્ય, છતાં

નરસિંહ—મીરાંના સમયથી શરૂ કરીને છેક અખો-દયારામના સમય સુધીની વિધર્મી કે જનવિરોધી સત્તા, દેશના જ અસામાજિક તત્ત્વો દ્વારા લૂંટફાટ, પ્રજાનું શોષણ, કેટલાક ઉદાર રાજવીઓ અને સત્તાધીશો છતાં સાચી સલામતિનો અભાવ વગેરેને કારણે, બંગાળ, પંજાબ વગેરે જેવી વિપરીત નહીં તો પણ સુખકર નહીં જ એવી સામાજિક સ્થિતિ મનઃસુખલાલ ઝવેરી આ રીતે રજૂ કરે છે :

“છતાં પ્રજાનો આત્મા જાડે જાડે દુભાયો હતો. તેનો તેજોવધ થયો હતો. કેઈ વ્યક્તિ, તેમ જ પ્રજા પોતાનો તેજોવધ રહેજે ભૂલી શકતી નથી. આ કપરી સ્મૃતિ અમર પ્રજાજીવન ઉપર એક વાદળની આછી ઘેરી છાયાની માફક છાઈ રહી છે.”

અને આનંદશંકર વિશેષ પ્રકાશ પાડે છે—

“આપણા આત્માના ધણુખરા ભાગમાંથી જીવન જ જનું રહ્યું હતું. એની અવલોકન શક્તિ લુપ્ત થઈ ગઈ હતી. એનો સંસારનો સ્વાદ મરી ગયો હતો. ગૃહ, રાજ્ય આદિ મનુષ્યજાતિએ ઉપજાવેલી ભાવનાઓમાંથી એનો રસ જાડી ગયો હતો. માત્ર એનો એક ભાગ કંઈક સચેત રહ્યો હતો, અને તે ધર્મ”. આ સ્થિતિમાં લોકસમાજને મનોરંજન પૂરું પાડવા સાથે તેની સંસ્કારબૂખની તૃપ્તિ આ કવિઓએ કરી છે. મીરાંથી શરૂ કરી દયારામ સુધીના આ કવિઓમાં એક વિલક્ષણ તત્ત્વ એ છે કે તેમણે સૌએ લગભગ સમાન ભાવે કૃષ્ણભક્તિનું ગાન કર્યું છે અને કૃષ્ણજીવન તથા તેની સાથે

સંકળાયેલા પ્રસંગોને કાવ્યસ્વરૂપા વાચ્યા અર્પી છે. ભગવાન કૃષ્ણે જીવનનાં ધણાં વર્ષ દ્વારકામાં નિવાસ કર્યો હતો અને તેથી તેમનો સર્વવ્યાપીતા ભાવ સમગ્ર ગુજરાતના સામાજિક, ધાર્મિક, નૈતિક, સાંસ્કારિક જીવનને ધકતાર બન્યો, એમ પણ કહી શકાય. ભાગવતને પ્રસ્થાનત્રયની સાથે ભારતીય દર્શનનો એક પરમપ્રભાવુ ગ્રંથ ગણનાર અને ભક્તિને મોક્ષસાધનાનો ઉત્તમ માર્ગ ગણનાર વલ્લભસંપ્રદાયનો અને તેની પહેલાં ભાગવતધર્મનો પણ ગુજરાતમાં ક્રમે ક્રમે ફેલાવો થયો તે પણ કૃષ્ણ-ભક્તિના પ્રાધાન્યનું એક કારણ ખરું જ. અન્ય કારણો પણ છે જ. ગમે તેમ, લોકહૃદયને સહજ કૃષ્ણભક્તિ આ તમામ કવિઓએ ગાઈ છે અને ગુજરાતના જનમનને ડોલાવ્યું છે, મુગ્ધ બનાવ્યું છે એ હકીકત છે. અને આ કૃષ્ણભક્તિએ અદ્ભુત લોકસંગ્રહ સાધી, સતત સંસ્કાર સિંચન કરતાં રહી લોકહૃદયની ધર્મમાંની આસ્થા, નીતિનાં મૂલ્યોનું બળ, જીવનના આચારની શુદ્ધિ અને શિષ્ટતા, ગુજરાતની સંસ્કારિતાને પાળ્યાં પોષ્યાં છે. સંતકવિઓની આ એક અલ્પમોલ સેવા અને સાર્થકતા છે. પુષ્ટિમાર્ગીય વલ્લભસંપ્રદાય તો સ્પષ્ટ કહે છે.

“કૃષ્ણાત્ પરં કિમપિ તત્ત્વમહં ન જ્ઞાને,” અને ભાગવતમાં નારદ કહે છે (૭-૭-૩૦)

ગોપ્યઃ કામાત્ મયાત્ કંસો દ્વૈષાન્વેચાદયો । સંઘંધાત્ વૃષ્ણયઃ સ્નેહાત્ યૂયં મક્ત્યા વયં વિમો ॥

અને છતાં વિલક્ષણતા એ છે કે આ કૃષ્ણભક્તિના ગાયક કવિઓ અંધ સામ્પ્રદાયિકતાના પ્રભાવે રામભક્તિ અને શિવભક્તિના વિરોધી કદી પણ બન્યા નથી. દ્યારામનું મૂળનામ ‘દ્યાશંકર’ હતું અને ‘શંકર’ શબ્દ નામમાંથી દૂર કરવા માટે તેણે પોતાનું નામ ‘દ્યારામ’ એ પ્રમાણે બદલ્યું. એવી કલ્પના કરવામાં આવી છે, જેને કોઈ ચોક્કસ આધાર નથી. નરસિંહને તો શિવજીની કૃપાથી જ શ્રીકૃષ્ણની રાસલીલાનાં દર્શન થયાં હતાં. તેથી જ તેણે ગાયું છે.

“શિવજી આગળ જઈ એક મનોરથ, સ્તુત્ય કીધી દ્વિસ સાત સુધી”

અને ગદગદ કંઠે હું બોલી શકું નહીં, મસ્તક કર ધર્યો મુગ્ધ જાણી.”

અને વળી એ લખે છે—અદ્યા નામ પામ્યો છતાં રામને નવ લલા, વૈષ્ણવ પદ કેરું બિરુદ જાલે.” મીરાં રામને કૃષ્ણસ્વરૂપ ગણી ગાન કરે છે—“રામ છે રામ છે રામ છે રે મારા હૃદયમાં વહાલો રામ છે.”

અને છતાં રામભક્તિનું ગાન પણ કેટલીય વખત કરી લે છે—

“સીતારામને ભજી દ્યો, ફોકટ શીદ ભટકો;

માલિકને ભજતો રાતદિન નવ અટકો.”

કૃષ્ણનો પરમ ઉપાસક પ્રેમાનંદ શિવજીની સ્તુતિ કરી લે છે અને રામાયણમૂલક આખ્યાન પણ રચે છે.

ગુજરાતની એ વિલક્ષણતા છે કે તેમાં અમુક અપવાદ સિવાય અંધ સામ્પ્રદાયિકતા જોવા મળતી નથી. અને લોકહૃદય મુખ્યત્વે કૃષ્ણ ભક્તિથી વ્યાપ્ત હોવા છતાં સર્વદેવનમસ્કાર તેને શિરોમાન્ય છે. કૃષ્ણ સાથે રામ અને શિવની સ્તુતિ તો ગુજરાત સહજ ભાવે કરી શકે છે. આ પરિસ્થિતિ ઉદ્ભવી તેમાં સંતકવિઓનો મોટો ફાળો છે. તેમણે કૃષ્ણને ઋષ્ટદેવ માનવા છતાં રામ અને શિવની અવગણના કરી નથી; રામ અને શિવની સ્તુતિ ગાઈ છે, રામ જીવનનાં આખ્યાનો રચ્યાં છે, આખ્યાનોમાં સર્વદેવ નમસ્કાર, શિવસ્તુતિ, રામસ્તુતિ આવ્યાં છે. આનો પ્રભાવ જનસમાજને કેળવવામાં તેની દૃષ્ટિ વિશાળ બનાવવામાં નિમિત્તરૂપ છે.

ગુજરાતમાં સંતવાણીનો વિકાસ]

[૧૭૬

જીવનની અનુભૂતિ એ જ પ્રમાણ

ભારત પરંપરાનું પૂજક છે, શ્લિષ્ટતા પણ આ દેશમાં ઓછી નથી. આ પરંપરાને ઊડીને કાંઈક મહાનુભાવ જુદી રીતે જીવન ઘડતર કરવા ચાહે તો સમાજ તે સરળતાથી સહન કરી શકતો નથી. પરિણામે આવા મહાનુભાવોને જીવનમાં ઘણું સહન કરવું પડે છે. દુનિયાડાલા, પરંપરાના પૂજક, પ્રતિષ્ઠાના ખ્યાલોમાં રાચતા નાગરોને કારણે નરસૌયાને કેટલો તિરસ્કાર, ફિટકાર, બહિષ્કાર સહન કરવો પડ્યો! તેમને કારણે જીવનભર નરસૌયાને અસહ્ય પરિતાપ સહન કરવા પડ્યા. નરસિંહે એક વખત તો પ્રભુને વિનંતી કરી છે.

“નિરધન ને વળી નાત નાગરી હરિ ન આપીશ અવતાર રે.”

મીરાંને રાણાજીનો અને સમગ્ર સમાજનો કેટલો ત્રાસ સહન કરવાનો આવ્યો! તેને આખરે વતન છોડવું પડ્યું! કૃષ્ણના પરમભક્ત દયારામને પણ સમાજે સારી પેઠે હેરાન કર્યો છે. કારણ એ જ કે તેઓ કૃષ્ણને વર્ષાં હતાં, માનતાં હતાં કે,

“કૃષ્ણ વિના બીજું સર્વ કાચું” (નરસિંહ)

અને “સુંદર શ્યામ શરીર મારે દિલ સુંદર શ્યામ શરીર—” (મીરાં)

અને “અનુપમ એ અલખેલો રસિયો જીવન મૂળી દયારામની.” (દયારામ)

આ બધા અણગમા, તિરસ્કાર, ફિટકાર, બહિષ્કાર આ સંતોને ઓછા પરિતાપકર બન્યાં નથી. અને છતાં આ સંતકવિઓ પોતાની ભક્તિમાં, કૃષ્ણપરાયણતામાં, કૃષ્ણ ભક્તિગાનમાં દઢ રહ્યાં છે; જીવનનો લાંબેલો નવો માર્ગ તેમણે છોડ્યો નથી. નરસિંહ તો પોતાનો તિરસ્કાર કરનાર ભાભીને કહે છે—

“ધન્ય ભાભી તમે ધન્ય માતાપિતા કષ્ટ જાણી મને દ્યારે કીધી;
તમારી કૃપા થકી હરિહર ભેટિયા, કૃષ્ણજીએ મારી સાર કીધી.”

અને સર્વ પ્રિયજનોના ત્યાગ છતાં મીરાં કહે છે— “હોતી હોય સો હોઈ.”

કારણ? “ગોવિંદો પ્રાણ અમારો રે, મને જગ લાગ્યો ખારો રે;
મને મારો રામજી ભાવે રે, બીજો મારી નજરે નાવે રે.”

કૃષ્ણમાંની આ અટલ શ્રદ્ધા, તત્પરાયણતા, કૃષ્ણપ્રતિ આ આત્મસમર્પણના ભાવે આ કવિઓની ચેતના જે રીતે વિકસાવી છે અને જે બળ આપ્યું છે તેથી જ તો નરસિંહને માટે મુનશી કહે છે—

“પણ નરસૌયો આવા ઉદ્ગારો તો કવચિત્ જ કાઢે છે; ખરું જોતાં દુષ્ટ પગવનારાઓના ફૂરવતનથી એ જાણ્યે અજાણ્યે નીકળી જાય છે. એ વર્તનથી તેનું કોમળ હૃદય ધવાય છે. એનાં સંસારી દુઃખો વધે છે. અને મુશ્કેલીઓના તાપથી એના જપતા હૈયામાંથી ખરી મહત્તાનું શુદ્ધ કાંચન બહાર આવે છે. નરસૌયો ધીમે ધીમે ઈશ્વરપ્રણિધાન સેવતાં મહાત્મા બને છે અને પોતાના નિર્મલ હૃદયના જાંડાણમાંથી સનાતન પ્રેરણાના જીભરા કાઢે છે.”

આ જ સત્ય મીરાંને લાગુ પડી શકે, દયારામને પણ કોઈ પણ સંત કવિને માટે અલ્પ થા બહુ પ્રમાણમાં આ જ વાત સત્ય છે.

આ કારણોસર આ કવિઓનું જીવન અને કવન બંને જનહૃદય માટે પ્રેરણારૂપ, મંત્રરૂપ બન્યાં છે. સંત કવિઓની વાણી પાછળ ધમકતા સંઘર્ષમય જીવન, સાંસારિક ત્રસ્ત જીવને તેમની દઢતા, અટલતા, પ્રભુમાંની શ્રદ્ધા, ભક્તિની શક્તિ વગેરેને કારણે જનહૃદયને પણ ઘણું ઘણું આપ્યું છે.

સીધો ઉપદેશ નહીં, પરંતુ

આ સંતકવિઓની એક નોંધપાત્ર સિદ્ધિ એ પણ છે કે તેમણે જનસમાજને સીધો ઉપદેશ આપતાં બજનો, પદો, સુભાષિતો ધણાં ઓછાં રચ્યાં છે. મોટે ભાગે તેમણે આખ્યાનો જે રચ્યાં તેમાં મહાનુભાવ પાત્રોનાં જીવન, વાણી, વર્તન, આચાર વગેરેનું ગૌરવગાન કર્યું; પદોમાં સ્વાનુભૂતિ અને ભક્તોની તથા તેમના જીવન, આચાર, વિચારની પ્રશસ્તિ ગાઈ, જેમ કે—

“રામબાણુ વાગ્યાં હોય તે જાણે, ક્રુવને વાગ્યાં પ્રહલાદને વાગ્યાં...”

આમ, આ સંતકવિઓનું જીવન, તેમનાં આચાર, અનુભૂતિ, ચિંતન અને તેના નિર્ચોદર કવન સ્વયમેવ જનસમાજના હૃદયને એકાગ્રતા, ભક્તી અને આનંદમાં ડોલાવે છે અને સાથે ઉપદેશ આપે છે. લોકહૃદયમાં ગૂઢ સંસ્કારરૂપે પડેલાં ધર્મ, નીતિ, સદાચાર અને દર્શનનાં મૂલ્યો આ કવિઓ બહાર લાવે છે, તેને સાકાર કરતું મનોરમ ગાન કરે છે. આ મૂલ્યોને તેમણે ઉત્તોજ્યાં, પાળ્યાં પોષ્યાં અને બલવત્તર બનાવ્યાં છે. અને એ રીતે જીવન જીવવાનાં નવાં બળ, શ્રદ્ધા, કલા જનસમાજને આ કવિઓએ આપ્યાં છે. જનસમાજના હૃદયની ધૂપી વાત જ સ્પષ્ટાકાર થઈ જાણે ગાનરૂપે વ્યક્ત થતી હોય અને અભિનવ ચેતના પામતી હોય એવો અનુભવ તેમણે કરાવ્યો છે. સીધા ઉપદેશ કરતાં આવડો વ્યંજિત સ્વયમેવ હૃદયમાંથી જાગતો ઉપદેશ વિશેષ ચિરાકર્ષક બને; ગાન, સંગીત અને કાવ્યનો માગ અનેક ગણો વધારે રુચિકર અને પ્રભાવોત્પાદક બને એ સ્પષ્ટ છે. આ સંત કવિઓનો ઉપદેશ જનહૃદયને વિશ્વાસુ આપતજનની તથા સમ્માન્ય અને વંદ્ય મહાનુભાવની એમ બે રીતે પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેથી જ સંતવાણીમાંથી પ્રતીત થતા ઉપદેશનો પ્રભાવ જનહૃદય પર ધણો વધારે પડ્યો છે. કવિતા માટે કહેવાયું છે કે “સારી કવિતા, સાચી કવિતા એ કહેવાય જેના વાચનથી વાચકને પોતાના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ થયાનો અનુભવ થાય.” શુદ્ધ કવિતાના પ્રભાવ માટે આમ કહી શકાય તો આ સંતકવિઓની ભક્તિભાવ નીતરતી કવિતા માટે શું કહી શકાય તે સમજી શકાશે. એ સ્પષ્ટ છે કે સંતવાણીની આ પણ એક વિલક્ષણ સિદ્ધિ છે.

પુરાતન પ્રસિદ્ધ કથાઓનો પ્રભાવ

મહાભારતમૂલક, રામાયણમૂલક કથાઓ, પુરાણ, ગાથાઓ, અન્ય કથાઓ, કૃષ્ણ-રાધાની જોડી, સંતમહાતોનાં ચરિતો, વગેરે જે ખરેખર જનસમાજને સારી રીતે પરિચિત છે, એટલું જ નહીં પણ જે જનહૃદયના ભાવ, શ્રદ્ધા, સમ્માનને સંતત પકડી રાખનાર છે, તેનું જ ગાન અવનવી બાનીમાં આ કવિઓએ કર્યું છે, તેમની પ્રાસાદિક ભાવ નીતરતી, સ્વાનુભૂતિના નીચોડરૂપ એવી મનોહર વાણીમાં જે પરિચિત છે, હૃદયગત છે, તે નવી વાણી, નવા ભાવ, નવા વેષ લઈને પુરાતન મૂલ્યો સાથે સંતવાણીરૂપે વહે છે ત્યારે જનહૃદય માટે એ સતત પ્રિય, મનોરંજક, ગરવાં મૂલ્યોનો પ્રભાવ પાડનારું બન્યું છે. જૂનાં મૂલ્યો, જૂના ભાવો નવા પ્રભાવ, નવું બળ અને તેથી નવીનતા, સદા નવીનતા લઈને જનસમાજ પાસે આવે છે, જનહૃદયને ડોલાવે છે, મુગ્ધ કરે છે, તેમાં જ તેને જાણે નવજીવન અર્પે છે. ભૌલિકતા માત્ર નવામાં નથી; જૂનાને નવીન, સદાબહાર બનાવવામાં પણ છે એ આ સંતકવિઓએ સિદ્ધ કર્યું છે. આજનો કવિ પણ પ્રણયગાન કરે છે ત્યારે કૃષ્ણ અને રાધાકૃષ્ણ સિવાયનાં પ્રતીકો તેને ઝાંખાં લાગે છે અને તેથી અદ્યતન પ્રણયકાવ્યોમાંથી આજના રાસગરબામાંથી પણ કૃષ્ણ અને રાધાકૃષ્ણ વિસરાતાં નથી. આમ હોય તો પછી પ્રાચીનતાના અર્વાચીન શિષ્ટી એવા આ હરિપરાયણ સંતકવિઓની વાણીમાંથી એ કેમ વિસરાય ?

ગુજરાતમાં સંતવાણીનો વિકાસ]

[૧૮૧]

સંગીત અને ગાન

બાલકૃષ્ણની મૂર્તિ સમક્ષ મીરાં નૃત્ય કરતી કે તંબૂર હાથમાં રાખી પોતાનાં રમેલાં પહોનું ગાન કરતી. તેથી જ તે બાણીતું છે કે— “પગ ધૂંધરું બાંધી મીરાં નાચી રે...”

શિવજીની કૃપાએ કરીને ભગવાન કૃષ્ણની રાસલીલામાં રત બની પાછો નરસિંહ આવ્યો, હાથમાં કરતાલ લઈ તે નાચતો હતો, એને માટે કહેવાયું છે કે—

“એ જ નરસૌંયો, પણ હતો તે તો નહીં જ. એના મુખ પર તેજ છે. એની આંખોમાં ઘેન છે એના પગ અને હાથના લહેકામાં શરમ નથી. એના રાગમાં તલસાટ છે,” (મુનશી)

આમ ભગવદ્ ભક્તિમાં રત નરસૌંયો પોતાના હૃદયમાંથી ધૂંટાઈને વહેતા ભાવોનું ગાન સંગીત-મય બાનીમાં કરતાલ સાથે કરતો હતો. પ્રેમાનંદની ફસ આંગળીઓ પરની વીંટીઓ તેની સામે ગોઠવેલી માણુ પર જુદા જુદા રાગ સાથે સંગીતમય વાણીમાં આખ્યાનોનો રસાળ પ્રવાહ વહેવડાવતી હતી. અત્યંત મધુર કંઠે દયારામ તંબૂર પર ગાન કરતા. તેમણે, પ્રેમાનંદે, આ સંત કવિઓએ અનેકાનેક રસો સાથે ભક્તિ રસની, હરિરસની રમઝટ બોલાવી લોક હૃદયનાં એકાગ્રતા, પ્રસન્નતા, મુગ્ધતા જીતી લીધાં તે આ ગાન અને વાદ્યમય સંગીતના પ્રભાવે. સંગીતનો જ હૃદયને ડોલાવતો મૃદુ પ્રભાવ છે તે અન્ય કલાઓમાં ઓછો જોવા મળે છે. તેમાં પણ આ સંતકવિઓ તો નૃત્ય, અભિનય, હાવભાવ પણ કામમાં લેતા. આ રીતે તેમણે—“નૃત્ય, ગીત વાદ્ય ત્રય સંગીતમુચ્યતે.”

એ વ્યાખ્યા અનુસાર માનવહૃદયના સૂક્ષ્મ, ગંડા, બિધ્વંગામી ભાવોને મૃદુ, પ્રાસાદિક, સંગીતમય વાણીમાં વહેવડાવવાનું પસંદ કયું, તે પણ આ સંતોની વાણીના વિશાળ આબાલવૃદ્ધ જનસમાજ પરના બહુધ પ્રભાવનું એક અમોઘ બળ છે. સંગીત સામાન્ય રીતે મૃદુતા અને માધુર્ય સાથે અદ્વૈત સાધે છે અને એ રીતે શ્રોતાના હૃદયને સહર ભરી દે છે; અવિસ્મરણીય અનુભૂતિ અને રસાસ્વાદનમાં તરબોળ કરી દે છે. મીરાંનાં પહો-ભજનોની મૃદુતા, નરસિંહનાં પહોની મસ્તી અને દયારામના ગાનની મધુરતાનો મોટો આધાર આ સંગીત, ગાન એ છે. ગીતલક્ષણ આ શબ્દોમાં આપવામાં આવ્યું છે—

સુસ્વરં સુરસં ચૈવ મધુરં મધુરાક્ષરમ્ ।

સાલંકારં પ્રમાણં ચ ષડ્વચં ગીતલક્ષણમ્

“સુંદર સ્વરોવાળું, સુરસ, મધુર અને મધુર અક્ષરોથી યુક્ત, તાનપલટા બયું”, તાલબદ્ધ આ છ લક્ષણો ગીતનાં છે.”

આપણા તમામ મુખ્ય સંતકવિઓએ સમૃદ્ધ એવા પ્રમાણમાં આ છ યે લક્ષણો પૂરી વિવિધતા સહ પોતાની રચનાઓમાં સાકાર કર્યાં છે. અને તેમણે વહાવ્યો છે રસ, કૃષ્ણભક્તિનો રસ. પરમાત્મા માટે એટલે આ સંતકવિઓની દષ્ટિએ કૃષ્ણ માટે પણ કહેવાયું છે કે રસૌં વૈ સઃ ।

અને કેટકેટલાં જણાં અન્યથાં રાગરાગણી તેમણે પ્રયોજ્યાં ? કેટલા નવા રાગો ધડ્યા ? રાગોનું વૈવિધ્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સંગીતમય ગાન આમ આ સંતવાણીના પ્રભાવને બલવત્તર બનાવવામાં અનેરી રીતે ઉપકારક બને છે.

પંદરમી સદીથી અઠારમી સદીનાં ત્રણસો વર્ષ એ ગુજરાતના ભક્તિકાવ્ય અને ભક્તિસંગીત એટલે કે સંતવાણીનો સુવર્ણયુગ છે. આ યુગના સંતકવિઓની વાણીનાં સામાન્ય લક્ષણો આ રીતે સમજ્યા પછી હવે આપણે મુખ્ય સંતકવિઓની સાધના આલોચીએ.

નરસિંહ

નાગર નરસિંહના કુટુંબના ઇષ્ટદેવ શિવજી તેની કૃપાથી નરસિંહને શ્રીકૃષ્ણની રાસલીલાનાં દર્શન થયાં. અને તે સાથે તેણે જીવનભર કૃષ્ણ ભક્તિગાન કરવાનો, કૃષ્ણમય બની જવાનો દઢ સંકલ્પ કરી

લીધો. અને કૃષ્ણભક્તિની નરસિંહની જીવનયાત્રા ગતિમાં આવી. ગોપીભાવે પ્રભુકૃષ્ણને પ્રીતમ માનીને ભજવાથી તેણે પોતાના સંતજીવનનો આરંભ કર્યો. ભક્તિ અને કૃષ્ણ પરાયણતાના માર્ગે તેણે જે સાધના કરી તેમાં ક્રમે ક્રમે તેના મનમાં કૃષ્ણ સ્વરૂપનો વિકાસ થતો ગયો અને અંતે નરસિંહે પોતાના આ ઈષ્ટદેવને વિશ્વવ્યાપી પરબ્રહ્મ રૂપે નીરખ્યો. તે કહે છે—

“નેત્રવિણ નીરખવો રૂપવિણ પરખવો,
વણુનિહવાએ જ રસ સરસ પીવો.”

મીરાંના દર્શન અને અનુભૂતિ કરતાં પણ વધુ ચોક્કસ ક્રમ અને વિકાસ પગલાં નરસિંહના દર્શનમાં જોવા મળે છે. આરંભનાં પદોમાં તે ગોપીભાવે કૃષ્ણને આ રીતે ગાય છે—

“અમને રાસ રમાડ વહાલા, મધુરો બંસ વજાડ વહાલા;

શૈ શૈ નાય નચાડ વહાલા, વૈકુંઠથી વૃંદાવન રકુ”, તે અમને દેખાડ વહાલા.”

અને તે જીવનનાં અંતિમ વર્ષોમાં ગાય છે—

“અકળ અવિનાશીએ નથ જ જાયે કલ્યો; અધર બિધરની માંહે મહાલે.

નરસૌયાનો સ્વામી સકળ વ્યાપી રહ્યો... પ્રેમના તંતમાં સંત ઝાલે.”

નરસિંહની ચેતનાની પરબ્રહ્મ પ્રતિ ગતિનો આ જે પદો વચ્ચેનો ઇતિહાસ લાંબો અને રોમાંચક છે. આરંભનાં વર્ષો ધણાં વર્ષો લગી યુવાન નરસૌયો જ્યારે સ્ત્રીના વેષ સજીને ગોપીભાવ અનુભવી કૃષ્ણપ્રેમમાં રત થવા પ્રયત્નશીલ છે ત્યારે તે ઉધારો શૃંગાર ગાય છે. તેને મન ગોપી તો “આહીરડી માતી તાતી” છે અને તે પુરુષ છતાં સ્ત્રીનો વેષ સજી ગોપીના ભાવો અનુભવવા પ્રયત્ન કરે છે. પુરુષ સ્ત્રી બનવા પ્રયત્ન કરે, પણ તેમાં શૃંગારના સ્ત્રી સહજ ભાવો ક્યાંથી આવે ? આમ થાય તેથી તો પછી બેફામ શૃંગાર બહુધા વાચ્ય રૂપે જ નિરૂપાય. અનંતરાય યોગ્ય જ કહે છે. “મીરાંનાં કાયાને હૈયું સ્ત્રીનાં હતું. એનો શૃંગાર સ્ત્રીસહજ મર્યાદાનો લોપ કરતો નથી. સ્ત્રી હોવાથી મીરાંને ગોપીભાવ સહજ હતો... નરસિંહ અને દયારામ જેવા પુરુષ જ્યારે ગોપીભાવનો અચળો ઝોટે છે ત્યારે એમની કલ્પના અને રસિકતા એમની પાસે પુરુષ સુલભ પ્રાગલ્ભ્યથી શૃંગાર નિરૂપણમાં મર્યાદાનું અતિક્રમણ કરાવે છે. મીરાંનું સ્ત્રીત્વ એને આ ભયથી દૂર રાખે છે.”

નરસિંહ પર નગ્ન શૃંગાર નિરૂપવાનો આરોપ પણ થાય છે અને તેનો તે જવાબ પણ વાળે છે—

“તમે જાણો વિષ પરસ ગાયો, મારો હરિ શું પ્રેમ ઉભરાય;

હરિલીલા શણગાર જ ગાતાં વિષથી નહીં કહેવાય.”

અને નરસિંહની આ વાણી ગુજરાતે મસ્તીભરી, ભક્તિભાવ સમૃદ્ધ, તન્મયતાયુક્ત કવિવાણી તરીકે આરંભથી જ અપનાવી છે, કારણ,

સરસાપિ કવેર્વાળી હરિનામાઙ્ગિકતા યદિ ।

સાદરંગુહ્યતે તજ્ઞૈઃ શક્તિમુક્તાન્વિતા યદિ ॥

“(શૃંગારાદિ) રસોથી યુક્ત હોવા છતાં કવિવાણી હરિના નામથી અંકિત હોય તો સહૃદયજનો અને વિદ્વાનો તેનું આદરસહ ગ્રહણ કરે છે.”

સમય જાય છે, કૃષ્ણનાં નવાં નવાં વ્યક્તિત્વોનાં દર્શન નરસિંહને થાય છે. તેનો કૃષ્ણ હવે કેવળ ગોપીનો બહાલો નથી. હવે તે યોગેશ્વર ઈશ્વર, સચ્ચિદાનંદ, નિર્ગુણ બ્રહ્મ, સર્વવ્યાપી પરમાત્મા બની જાય છે. અને આ અનુભવ સાથે નરસિંહના મસ્ત, ઉધાડા, બેફામ, શૃંગારના રંગો ફટકી જાય છે. ઘેલી, મસ્ત, તોફાની ગોપીમાંથી નરસિંહ નમ્ર ભક્ત, દાસ, હૃદીનતાભર્યો સેવક અને મુગ્ધ મુમુક્ષુ બની જાય

ગુજરાતમાં સંતવાણીનો વિકાસ]

[૧૮૩

છે. આ છતાં આ સમગ્ર સમયગાળા દરમ્યાન નરસિંહ ભક્તિનું જ પ્રાધાન્ય ગાય છે. વિશ્વવ્યાપી છતાં સર્વાતીત પરબ્રહ્મ બન્યા પછી પણ કૃષ્ણ કૃષ્ણ તો રહે જ છે. અને નરસિંહ કહે છે —

“શ્યામના ચરણમાં ધબધબ છું મરણ રે!”

અને

“ભૂતળ ભક્તિ પદારથ મોડું, બ્રહ્મલોકમાં નાહી રે!

પુણ્ય કરી અમરાપુરી પામ્યા, અન્તે ચોરાસી માંહી રે!”

અને તેથી

“હરિના જન તો મુક્તિ ન માગે, માગે જનમોજનમ અવતાર રે!

નિત સેવા નિત કીર્તન એવચ્છવ, નીરખવા નન્દકુમાર રે!”

કમે કમે નરસિંહ અન્તર્મુખ થતા ગયા અને તેની ભક્તિ બિંદી અને દહ બનતી ગઈ; સાથે સાથે તેને તેના કૃષ્ણના સર્વવ્યાપી સર્વભૂતાન્તરાત્મા અને છતાં સર્વાતીત મહેશ્વરના સાક્ષાત્કાર થયાનો અનુભવ થયો અને આ તમામને પોતાની કાવ્યવાણીમાં ગાઈને તેણે પોતાને, પોતાના જીવનને, ગુર્જર ગિરાને, ગુજરાતના સંસ્કારી જનસમાજને અને સૌને ધન્ય બનાવ્યા, ફૂટફૂટ કર્યા. નરસિંહ મહેતા આ રીતે ગુજરાત આપાતું બન જતી બધા. ધર્મ, ભક્તિ સાથે સાર્થક જીવનના સંસ્કારનાં અમર મૂલ્યો તેઓ પોતાના કથન દ્વારા આપી ગયા. તેમનો સાહિત્યનો અમર વારસો પણ તેઓ મૂકી ગયા. નરસિંહને આટલે યોગ્ય ન કહેવાયું છે કે —

“એની કવિતા પ્રયત્નસિદ્ધ કે લખવા ખાતર લખાયેલી કવિતા નથી. એ એક ભક્તની સાહજિક હૃદયવાણી છે, પણ એ વાણી સાચી કવિતા છે. નરસિંહ મુખ્યત્વે ભક્ત, એનું કવિપણું આનુષંગિક જ, છતાં કવિ તરીકે ય તે મોટો છે. પંદરમા શતકનું જ નહિ, સમગ્ર ગુજરાતી સાહિત્ય એને લીધે બિજળું છે.”

(અનંતરાય)

મીરાંબાઈ

કૃષ્ણની “મીરાં દાસી જનમ જનમકી” પરણીને સાસરે જાય છે. કુલદેવીનું પૂજન કરવાની તે ના પાડે છે. તેને જુદો આવાસ આપવામાં આવે છે. આની સાથે જ તેના જીવન પર આપત્તિનાં વાદળો ઘેરાય છે, અને જીવનના સંઘર્ષો તથા માનસિક પરિતાપ શરૂ થાય છે. રાણો આવેશમાં તેનો જીવ લેવા આવે છે, નિષ્ફળ જતાં વિષનો પ્યાલો મોકલે છે. હરિચરણામૃત ગણી મીરાં પી જાય છે.

“અમૃત જોણી પી ગયાં મીરાં, જેને સાથ શ્રી વૈકુંઠનાથ.”

આ “વિષના પ્યાલા રાણે મોકલ્યા” એ પ્રતીક રૂપે સંસારની ઉપાધિઓનાં વિષ પણ ગણાય. તેને એક માત્ર કૃષ્ણના, જનમ જનમના પ્રીતમના વિશ્વાસે મીરાં જીવે જાય છે. છતાં આ જુદોનો ત્રાસ તે અનુભવે જ છે, તેને વ્યક્ત પણ કરે છે. સ્થિતિ એવી આવે છે કે — “રાણાજીના દેશમાં મારે, જળ રે પીવાના દોષ.” અને તે પોતાનો દેશ છોડે છે.

જોખીલાવે, હૃદયના બિંડામાં બિંડા ભાવોમાં ભળી ગયેલા, જીવનનું રસાયન બની ગયેલા કૃષ્ણને પ્રીતમ માની મેળવવા પ્રયત્ન કરતી મીરાંએ ગુજરાતને પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનું અનુપમ ઉદાહરણ પૂરું આપ્યું છે. વેરાગી, સંતમહંત, સાધુસંન્યાસીના સંગમાં મીરાં પોતાનું જીવન પીતાવે છે. એક જ તેનો આધાર, વિશ્વાસ છે. તે ગાય છે —

“જોવિદો પ્રાણ અમારો રે, મને જગ લાગ્યો ખારો રે!

મને મારો રામજી ભાવે રે, બીજો મારી નજરે ના'વે રે!”

અને કૃષ્ણપ્રીયા મીરાં કૃષ્ણ સાથેના સંયોગનાં સ્વપ્નોનાં, વિયોગની અસહ વ્યથા અને વેદનાનાં, લાડનાં અને રીસનાં પદો રચે છે. પોતાના કોડીલા કામલુગારા કૃષ્ણ કનૈયા પાસે તે નમન કરે છે. તે સંયોગ કરતાં વિયોગનાં પદો વધુ ગાય છે. તેના સ્વરમાં આરજૂ છે, જે તેના હૃદયની ઊંડી પ્રીતને વાચા આપે છે. કૃષ્ણના વિયોગની વેદના નથી સહન થતી ત્યારે પોતાની વ્યથાતું આત્મનિવેદન તે કરે છે, કેટલીકવાર તેને ઠપકો આપે છે, તેની ટીકા પણ કરી લે છે. કૃષ્ણ ન જ આવે, કારણ,
“આખરે જાંત આહીર !”

તેને તો એક જ રટણ છે કે—“મેરે તો ગિરિધર ગોપાલ દુસરા ન કોઈ.”

આ ગિરિધર કાજે તો તેણે સર્વસ્વનો ત્યાગ કર્યો છે ! “જગતથી વિમુખ્ત બની મીરાં હરિ તરફ ઢળી જાય છે અને જે શૃંગાર ધારણ કરે છે તે પણ હરિનામનો જ છે, કારણ “મુજ અબજાને મોટી મિરાત એ જ એ છે.”

ગોપીભાવમાં જે સર્વ સમર્પણ છે તેની પાછળ કુદરતી રીતે કૃષ્ણ પ્રત્યે મીરાંનો દાસીભાવ ઉત્કાંત થાય છે. દાસત્વ વાંછતી મીરાં ગાય છે—

“મ્હાને ચાકર રાખોજી... ચાકર રહસું યાગ લગાસું,
નિત ઊઠ દરસન પાસું, વૃંદાવનની કુંજગલીમે
ગોવિંદીલા ગાસું.”

અને આ ચાકરી પણ તેનું સર્વસ્વ અને તેમ છે. તેમાં તેને કૃષ્ણનાં ભાવ, ભક્તિ અને સમૃદ્ધિનો વારસો મળવાની તમન્ના છે. તેમાં જ તેની સલામતિ છે, કારણ, કૃષ્ણ કદી દગો દેતો નથી. તે શરણાગત પ્રત્યે વતસલ છે.

સમય જતાં કૃષ્ણની પ્રિયતાએ દાસત્વ ગ્રહણ કર્યું. તેનાથી પણ આગળ વધીને હવે તે કૃષ્ણને જ તેના જીવનનો એકમાત્ર આધાર માને છે. જીવને શિવવિના ચાલતું નથી. મીરાંની જીવ તરીકેની નમ્રતા વધે છે અને તે સાથે તેનો કૃષ્ણ પરમાત્મા સ્વરૂપે તેને ભાસે છે. તે નમ્રતા સાથે પોતાની કંખના, વેદના, આરજૂ વ્યક્ત કરી તેનો આધાર માગે છે—એ જ એનો એકમાત્ર આધાર છે.

“હવે તો લાગેલ કુંગરમે કહોને ઓધાજી, કેમ કરીએ ?

આરે વરતીએ નથી ઠેકાણું રે વહાલા ! પરવરતીની પાંખે અમે ફરીએ ?...

સંસારસાગર મહાજળ ભરિયો વહાલા ! બાંહેડી ઝાલો નીકર ખૂડી મરીએ ?...”

તેનો કૃષ્ણ, તેનો જીવનાધાર, તેની ચેતનાનો આધાર કૃષ્ણ પ્રેમ સૌંદર્યરૂપ પરમાત્મા છે અને તેનાં જ ગીત ગાવાં, તેનામાં જ મય બની જવું, એમાં મીરાંને જીવનની સાર્થકતાનાં દર્શન થાય છે.

“ભોળી રે ભરવાડણ હરિને વેચવા ચાલી !”

અને એ ગાતી જાય છે—“હારે કોઈ માધવ દ્યો, માધવ દ્યો !”

મીરાં પ્રભુને વિનવતાં કહે છે—

“હરિ મારે હિરદે રહેજો, પ્રભુ ! મારી પાસે રહેજો;

જો જો, ન્યારા થાતા રે, મને તે દિનનો વિશ્વાસ રે !”

અને

“અબ તો મેરા રામનામ દુસરા ન કોઈ.”

આ રીતે કૃષ્ણ, ગોવિંદો, સાંવરિયો, રામ, પૂર્ણ અક્ષય બધું મીરાં એકરૂપે જુએ છે. પ્રેમભક્ષણા ભક્તિની પ્રમળ ભાવનાથી, ક્ષણનો પણ વિયોગ સહન ન થવાથી, તે પ્રભુમય બની ગઈ છે તેથી, આ પ્રેમ અને આ ઉત્કટ એવી ભક્તિને માર્ગે તેને પૂર્ણ અક્ષયનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. કહેવાય છે કે

શુન્દરાતમાં સંતવાણીનો વિકાસ]

[૧૮૪

અંતે મીરાં દારકામાં પ્રભુના હૃદયમાં લુપ્ત થઈ જાય છે. “મીરાંનાં પદોમાં જાપીના હૃદયનું અખળા-પણું, કર્મકંઠ દાર્શનિકનો પુરુષાર્થ, ભાવકનો ઉત્કટ પ્રેમ તથા ચિન્તનશીલની વિરક્તિ, સાધકની લગની અને ભક્તિની પ્રેમજન્ય વિવશતા, સ્વાભાવિક ભોળપણ અને માર્મિક માધુર્યની કોમળતા-બધું સાથે-સાથે વિદ્યમાન છે.”

મીરાંની સંતવાણી સહજભાવે, સ્વના દૃષ્ટાન્ત અને અનુભવ દ્વારા જગતના પ્રભુપરાયણ બનવા તત્પર માનવને આ પ્રકારના ઉપદેશ વ્યંજનારૂપે આપે છે.

જીવનમાં અન્તિમ લક્ષ્ય મુક્તિ એ જ હોઈ શકે અને તે પ્રભુપ્રિતથી, સત્સંગથી, આત્મસમર્પણથી, સ્વના પ્રભુમાં વિલોપનથી જલદી પ્રાપ્ત થાય, પ્રભુપરાયણતા અને પ્રભુભજન એજ આનો માર્ગ છે. જીવન પરમ પુરુષાર્થ સાથે જીવવા જેવું છે, પરંતુ કેવળ આત્મકામના જગત રાખીને, સંસારને તેના સાચા સ્વરૂપે જાણખી વધારે પડતી આસક્તિઓથી દૂર થઈ ને. પ્રભુ માત્ર બાહ્યાચારથી, તીર્થો ફરવાથી ભ્રમમાં ધારણ કરવાથી મળતા નથી. ક્રમે ક્રમે જીવને ઉત્કર્ષ સાધતાં તેને હરિચરણરત કરવામાં જ જીવનની સાર્થકતા છે.

પ્રેમાનંદ

મુખ્ય સંતકવિઓમાં ત્રીજા છે પ્રેમાનંદ. નરસિંહ, મીરાં અને દયારામ કરતાં તેમની પ્રતિમા જુદી જ છે. તેઓ નૈસર્ગિકી પ્રતિભાથી અન્વિત સમર્થ કવિ છે, કેટલાકે તેમને મહાકવિ તરીકે પણ ધિરજાણ્યા છે. કથાકાર, આખ્યાનકાર, ગાગરિયા ભદ્ર પ્રેમાનંદ થોડા જ સમયમાં સમગ્ર ગુજરાતમાં અને મહારાષ્ટ્રમાં પણ જાણીતા થયા. તેણે આખ્યાનો વગરે રચ્યાં, ગામેગામ હરીફરી હાવભાવ સાથે આયાં, ચોટ-ચોટ સંભળાવ્યાં. સંગીત અને મનોરંજન સાથે ભારતીય ધર્મ અને સંસ્કૃતિનાં શાશ્વત મૂલ્યો પ્રત્યોષતી અમરકથાઓ તેણે પુનઃ સજીવન કરી. આ કથાઓ કરતાં પણ વિશેષ તેનાં પાત્રોનો પ્રભાવ શ્રોતાજનો પર આનંદદાયી અને સાથે શિષ્ટતાબોધક અને સંસ્કારસિંચક બન્યો છે. જીવનનાં સર્વ ક્ષેત્રોના ઉપદેશ, આ પ્રથમ આખ્યાનકાર અને પછી સંતકવિએ આમ મોટે ભાગે વ્યંજનારૂપે આપ્યા છે. સંસારના પુરુષાર્થ, ધર્મપરાયણતાથી માંડીને વિરક્તિ, ત્યાગ, મોક્ષની સાધના સુધીની વાતો આ વ્યંજનાઓ દ્વારા વ્યક્ત થાય છે. તેને માટે નિઃસંકોચ કહી શકાય કે હરિગાન કરતાં કરતાં પ્રેમાનંદ હરિમય બની ગયા છે, પેલી પ્રસિદ્ધ ઉક્તિમાં કહ્યું છે તેમ—

“લાલા મેરે લાલકી જિત દેખૂં તિત લાલ,
લાલી દેખન મૈં ચલી મૈં બી હો ગઈ લાલ.”

અને એ રીતે મીરાં અને નરસિંહના જીવન કરતાં જુદી જ, નિરાળી રીતે તેનાં આખ્યાનો અને તેનું જીવન જનસમાજને નરી ચેતના આપનાર બન્યાં છે. આ કવિ પણ ગુજરાતને જ્યારે તાતી જરૂરિયાત હતી ત્યારે જ ઉદ્ભવ્યા છે. સાચો ધર્મ જ માનવને ટકાવી રાખનાર બળરૂપ હતો તે યુગમાં આ લોક હૃદયે વસી ગયેલ પ્રાચીન કથાઓ અને ધાર્મિક ઘટનાઓને તેણે આખ્યાન અને અન્ય સાહિત્ય સ્વરૂપોમાં ગૂંધી. તેમાં તેણે સ્વપ્રતિમાના રંગ ઉપરાન્ત સ્થાનિક રંગો પણ ચડાવ્યા, લોકરુચિનો ઝોપ પણ તેને આપ્યો. અને એ રીતે ગુજરાતને ધાર્મિક અને સાંસ્કારિક આક્રમણના ગ્રાસ બનવામાંથી બચાવવામાં પોતાનો ફાળો આપ્યો. જીવનનાં શાશ્વત મૂલ્યો અને ભારતીય સંસ્કૃતિના અમર વારસાને અદ્ભુત નવીનતર રીતે ગાનાર, નવો અવતાર આપનાર, લોકવાણીમાં રજૂ કરનાર પ્રેમાનંદે કવિ, ભક્ત કવિ, સંતકવિ તરીકે ભારતીય સંસ્કારિતાને ટકાવી રાખવામાં પોતાનું પ્રદાન કયું, ધર્મના પ્રચારને જાજે તેને તેણે જીવંત રાખી. તમામ સંત કવિઓની સાથે પ્રેમાનંદનો આ લોક સંગ્રહ બનોખો છે

અને તેની જાડી અસર ગુજરાતના સામાજિક અને સાંસ્કારિક જીવન પર અવધર્પિત રહી છે. યોગ્ય જ કહેવાયું છે — “કદાચ યોગ્ય સમય આવે ત્યારે પરચકના રાજકીય વચસ્વને તો ઉથલાવી પાછું હઠાવી શકાય. પણ જો ધાર્મિક અને સાંસ્કારિક આક્રમણના ત્રાસ બન્યા તો એમાંથી ભાગ્યે જ મુક્ત થઈ શકાય.” સંત કવિઓએ ધર્મ માર્ગે જ લોકસંપ્રદા કરવાનું અને લોકજીવનને નવું બળ આપવાનું પસંદ કર્યું, એમાં પ્રેમાનંદનો ફાળો નાનોમૂનો નથી.

દયારામ

રાસ, ગરબી, ગરબા, પદો વગેરેના રચયિતા ભક્તકવિ દયારામમાં પણ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ અને ભિર્મિસભર કવિતાનો સુભગ સમન્વય થયો છે. તેને ‘ખીજી મીરાં’ ગુજરાતનો હાફિઝ; ગુજરાતનો જયદેવ, ગુજરાતનો આયરન-એમ અનેક રીતે ઓળખવામાં આવ્યા છે. ધણે અંશે નરસિંહ અને મીરાંને માર્ગે ગોપીભાવે પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનું ગાન કરનાર દયારામ માટે યોગ્ય જ કહેવાયું છે કે—

“દયારામ ‘ભક્તિ શૃંગાર’ અથવા ‘અલૌકિક શૃંગાર’, જેને ભક્તિ સંપ્રદાય ‘ભક્તિરસ’ અથવા ‘મધુરરસ’ કહે છે, તેનો કવિ છે.” (મેચરભાઈ પટેલ)

અને તેનો પ્રભાવ જનસમાજ પર કેવો પડ્યો તે બાબત યોગ્ય જ કહેવાયું છે કે—

“માર્દવબીની પ્રેમઝરંતી, ગરબીના ગાનાર;
તંબૂરામાં છોડ્યા તેં તો, રણજીતતા ઉરતાર.”

નરસિંહની કરતાલ, પ્રેમાનંદની માણ અને દયારામના તંબૂરે ગુજરાતના હૃદય પર બણે બાંધે ક્યું છે. પ્રેમાનંદની જ માફક દયારામ અસંખ્ય રાગોના સ્વામી છે અને તેનાં પદોમાં આ રાગોનું વૈવિધ્ય મનમોહક છે. કવિ તરીકે તેને બિરદાવતાં વિજયરાય કહે છે.

“દયારામ દયારામ છે તે તો તેની ગરબીઓ વડે જ, પરંતુ તેની હૃદય ગુહામાંથી ઊઠતા આ પદોના સ્વર પણ તેને ગુજરાતના ભક્ત કવિઓની યશસ્વી પરંપરાનો છેલ્લો સમર્થ પ્રતિનિધિ ઠેરવે છે.”

રાસ, ગરબા, ગરબી થકી અમર બનેલા દયારામ સમર્થ કવિ તરીકેની સિદ્ધિ પામ્યા છે, કારણ, તે કૃષ્ણનો ભક્ત છે, કૃષ્ણની લીલાનો ગાનારો છે, રાસલીલાથી મુગ્ધ છે. તેના જ તો શબ્દો છે—

“રાસલીલાનું તાત્પર્ય જે સમજે તો તે નિર્દોષતા ભાસે જ,
અલૌકિક રસરાજ શૃંગાર તે ગાતાં કામ સન નાસે જ.”

અને તેણે ગમે તેવો ઉઘાડો શૃંગાર વચ્ચર્યો ગાયો હોય, તેના સંબંધો તેની સોનારણુ શિખ્યા સાથે ગમે તે હોય, તે યુવાવસ્થાથી જ અન્તર્મુખ થવા પ્રયત્નશીલ કવિ છે. તેથી જ તો તેણે સર્ગાવહાલાને લગ્નની ના પાડી દીધી! ભક્તિનો સાચો માર્ગ ભક્તની ઇન્દ્રિયો અન્તર્મુખ થાય અને હૃદયગુહામાં રત થાય ત્યારે લાગે છે, ત્યારે જ તેનો સાચો મર્મ સમજાય છે. તેણે આથી જ તો નિખાલસ બાવે કહ્યું છે—

“જો માહારાંકૃત સામું તમે જોશો, તો ઠરશે બરાબરી,

રત્નગુંજ કયમ હોય સમતોલ હું તો રંક ને તમે હરિ.”

“શ્યામ રંગ સમીપે ન જાવું”

મારે આજ થકી શ્યામ રંગ સમીપે ન જાવું.

જેમાં કાળાશ તે સહુ એક સરખું સર્વમાં કપટ હશે આવું?

કસ્તૂરીની બિંદી તે કડું નહીં લલાટે કાળજી ના આંખમાં અંજલું,

મરકત મણિને મેઘ દળે ન જોવા જમનાના નીરમાં ન ન્હાવું.....

દયાના પ્રીતમ સાથે મુખેથી નેમ લીધો મન કહે પલક ના નિભાવું.....”

ગુજરાતમાં સંતવાણી વિકાસ]

[૧૮૭

કૃષ્ણની વાંસળી કૃષ્ણની ગોળીને વિહવળ કરી મૂકે—

“ઓ વાંસલડી ! વેરણ ચઈ લાગીતું પ્રજની નારને” અને અન્ય પદોમાં પોતાને “દાસ દયો” અને “દયા સખી” તરીકે ઓળખાવનાર દયારામની નમ્રતા તો જુઓ !

“હું શું જાણું જે વહાલે મુજમાં શું દીકું ;

વારે વારે સામું ભાળે મુખ લાગે મીઠું...”

અને ભગવાન કૃષ્ણના સૌંદર્યથી મુગ્ધ દયારામ ગાય છે—

“શોભા સલૂણા શ્યામની તું જોને સખી ! શોભા સલૂણા શ્યામની.”

આ દયારામે પણ દીનભાવે પ્રભુને ભજ્યો છે, અને તેના દાસભાવ અને મુગ્ધતા સાથે તેણે કૃષ્ણને પરમાત્મ સ્વરૂપે, સચ્ચુબ્ધ રૂપે, નીરખ્યો છે.” એ ભક્તિ શૃંગારની છોળો શમતાં દયારામ શરણાગત ભાવ—દીન ભાવની ભક્તિનાં શાન્તરસનાં પદો—ભજનોમાં જીવને શિખામણ આપે છે, અન્તઃકાળે પ્રભુની દયા પાચે છે, દાસભાવે ભક્તિ કરી લે છે. ભક્તના આદર્શ એવા અનન્ય ભક્ત વૈષ્ણવજન” કે “તાદશીજન”નાં ગુણ કીર્તન કરે છે.” (મેચરભાઈ પટેલ)

૨૮ વર્ષની વયે પાકી મરજદ લેનાર આ પુષ્ટિ માર્ગના સુસ્ત અનુયાયીની જીવન દૃષ્ટિ તેનાં પ્રાર્થના પદોમાં, નીતિ અને ઉપદેશનાં પદોમાં સવિશેષ જ્ઞાવા મળે છે. પ્રભુને સર્વ સમર્પણ કરનાર જ્ઞાની અને ભક્ત એવા દયારામનાં અગત્યનાં પ્રતિયાદન આ છે—

માનવને મળેલો મોંઘો મનુષ્ય દેહ એ પ્રભુ પરાયણતા, ભક્તિ અને પ્રભુ પ્રાપ્તિ માટે જ છે; પ્રભુ આત્મસમર્પણથી જ મળે છે; ભટકેલ પ્રકૃતિના મનને ભગવાનમાં સતત સ્થિર કરવું જરૂરી છે; વાસ્તવમાં રામ અને કૃષ્ણ એક જ છે; ભગવાનથી વિમુખ બ્રાહ્મણ કરતાં ભક્ત ચંડાલ ચઢિયાતો છે; વગેરે. દયારામે સીધા ઉપદેશનાં પદો પણ રચ્યાં છે. છતાં તેમણે વ્યંજના રૂપે જે જીવન દૃષ્ટિ આપી છે તે તેમણે આપેલો અણુમોલ વારસો છે.

પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિ, ગોપીભાવ, કૃષ્ણભક્તિનું ગાન કરી ભક્તિ માર્ગે ગતિ કરવા પ્રેરતા આ મુખ્ય સંત કવિઓ ઉપરાંત જ્ઞાનમાર્ગે ઉત્કટ દર્શનને માર્ગે ગતિ કરનારા કવિઓનો નિર્દેશ પણ થોડો કરી લેવો જોઈએ. આ કવિઓ પૈકી અખો પ્રીતમના પ્રદાનની નોંધ કરવી યોગ્ય થશે.

અખો

જીવનના પૂરા પ્રાદ અનુભવ સાથે ધણી મોટી વયે કવિતા કરનાર અખા ભગત ગુજરાતને વિરક્ત જ્ઞાનમાર્ગી, કેવલા પ્રતવાદી કવિ અને સંત તરીકે જાણીતા છે. ગુરુ કરવા નીકળેલ અખો નિરાશ થયા.

“ગુરુ કર્યા મેં ગોરખનાથ ધરડા બળદને ધાલી નાથ.”

આખરે વાસ્તવમાં પોતે પોતાના ગુરુ બન્યા. અખાને કે. હ. દ્રુવ “ગેરુ વગર ભગવાં ધરાવનાર અખાસ્વામી” તરીકે ઓળખે છે. તેણે સ્વીકારી લીધું છે કે બ્રહ્મના પ્રત્યક્ષ અનુભવ વિના માનવ જે કોઈ પ્રવૃત્તિ કરે તે મિથ્યા છે. જીવનનું ચરમ અને પરમ ધ્યેય એ તો આત્મજ્ઞાન જ છે. આવા પ્રતિપાદન માટે અખાએ ‘અખેગીતા’ અને ‘અનુભવખિન્દુ’ રચ્યાં છે. ઉમાશંકર કહે છે કે “એમાં તત્ત્વજ્ઞાન પોતે જ કાવ્ય છે કે કાવ્ય પોતે જ તત્ત્વજ્ઞાન બન્યું છે.” અખા પાસે વૈરાગ્ય અને વિરક્તિની મૂઠી છે, અન્તર્દૃષ્ટિ કરી તે જીવનમુક્ત દશા પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્નરત છે. આ ‘વેદાન્ત કવિ શિરોમણિ’ માટે કે. કા. શાસ્ત્રી કહે છે.

“અખો જ્ઞાનમાર્ગનો સ્વાનુભવિ કવિ છે.”

આ વિરક્ત, વેરાગી, જ્ઞાન માર્ગી, સાધક કવિનો ક્ષુલ્લક સંસારમાંનો રસ લુપ્ત થઈ ગયો છે. છતાં સંસારી જનોનાં રૂઢિચસ્તતા, દાંભિકતા વગેરે તે ખુલ્લાં પાડે છે. આ માટે અખાના ચાબખા જાણીતા છે. તે કહે છે—

[૧૮૮]

[સામીપ્ય : ઓકટોબર, '૯૩-માર્ચ ૧૯૯૪]

“જ્યાં જોઈએ ત્યાં ફૂડાફૂડ સામે સામાં બેઠાં ધૂડ.”

અને “આહડ છેટ અંત્યજની જણી આહણુ વૈણવ કીધા ધણી,
બારે માસ ભોગવે બેય સૌને ઘેર આવી ગઈ રેળ.”

અને “આંધળો સસરો ને સણગટ વહ કથા સણવા ચાલ્યું સહ,
આંબળ્યું કશું ને સમજ્યો કશું આંખનું કાળળ ગાલે ધસ્યું.”

જાંચામાં જાંચા જ્ઞાન, મોક્ષ સાધના, વૈરાગ્ય, તપસ્વિતાનું ગાન કરનાર અખાલગતના આ ચાળખાનો ઉદ્દેશ પણ સંસારી જનોને સાચા માર્ગે વાળવાનો છે. મનોનિગ્રહ કરીને અખાએ તો વાસનાને અને અહંકારને પચાવ્યાં છે, છતાં જગતના આડંબરી, કુલ્લક જીવનમાંથી માનવ જાંચો આવે એ એની તમન્ના છે.

આથી અખેગીતા, અનુભવબિન્દુ, છપ્પા, પદો વગેરે ગુજરાતના સંસ્કારી અને આધ્યાત્મિક દર્શન સામર્થ્યનો અણમોલ વારસો છે. ધર્મદંભોની સામે જુબેશ આદરીને સામાજિક જીવનને અનેક બિંદુએ સ્પર્શનાર અખો આમ ‘અચવ્યા રસનો આસ્વાદક અને આસ્વાદપિતા’ છે. કવિ તરીકે ‘કિલ્સૂક કવિ તરીકે પણ તેનું સ્થાન ગરવું છે. ગુજરાતનાં ચેતના, નીતિ, સંસ્કારિતા, દાર્શનિક સાધના વગેરે ખીલવવામાં તેનું મોટું પ્રદાન છે.

પ્રીતમ

પ્રીતમ પ્રથમ ત્યાગી સંત છે, પછી તે કવિ, લોક કવિ છે. તેણે જીવનમાં ત્રણ ભાવ સંબંધ કહ્યા છે—ઈશ્વર સાથે, ગુરુ સાથે, સંત સાથે. અને તે ગાયા છે—

“ભાઈ, અમે બાવા રે ભાઈ બાવા; હાથે માળા, ગોવિંદગુણ ગાવા.”

તેની કાવ્ય સાધના એ આત્મસાધના છે અને કવિ તરીકે તેનો પુરુષાર્થ પરમાર્થ લક્ષી અને માનવતાભર્યો છે. અનંતરાય તેને—

“વૈરાગ્ય, ભક્તિ અને જ્ઞાનની કવિતા ગાનાર સંતકવિઓમાં એક ગણનાપાત્ર કવિ” તરીકે જાણે છે. આ સંતકવિનું આધ્યાત્મિક પુરુષાર્થનો બોધ કરતું પ્રસિદ્ધ કાવ્ય છે.

“હરિનો મારગ છે શૂરાનો, નહીં કાચરનું કામ જોને;

પરથમ પહેલું મસ્તક મૂકી, વળતી લેવું નામ જોને.”

આધ્યાત્મિક પુરુષાર્થ, સાહસ અને ખુમારીનું ગાન કરતું આ કાવ્ય અનેરી પ્રેરણાથી સભર ભર્યું ચેતનવંતું પદ છે. સ્પેનિશ આલોચક હૃવાન મસ્કારોએ દુનિયાનાં ઉત્તમ ભક્તિ કાવ્યોમાં તેની ગણના કરી છે એમ સાંભળ્યું છે.

સમાપન

સંત કવિઓના કાવ્યગાનની, ભક્તિ તથા વૈરાગ્ય, ધર્મ અને સંસ્કારિતાનાં ગાનની સિદ્ધિ આ છે— તટકાલીન સમાજના અસ્થિતવને, તેની અસ્થિતાને નવું બળ આપી પાળવા પોષવાનું અને એ રીતે ભારતીય ધર્મ અને સંસ્કૃતિનાં મૂલ્યોના બળે સમાજ અને સંસ્કારિતાને ટકાવી રાખવાનું પ્રશસ્ય કાર્ય કવિઓએ કયું છે.

આ માટે કવિઓએ વિશાળ જનસમાજને અનુકૂળ અને અનુરૂપ એવો કૃષ્ણભક્તિ, પ્રેમલક્ષણા પ્રભુ ભક્તિનો માર્ગ મુખ્યતઃ પસંદ કર્યો છે. વય સાથે અનુભૂતિ અને જ્ઞાન વધતાં માનવ કઈ રીતે ગોપીભાવ, દાસત્વ દીનતાનો ભાવ, અવ્યભિચારિણી ભક્તિ સાથે કેવળતાં છેવટે આત્મસાક્ષાત્કાર અને

ગુજરાતમાં સંતવાણીનો વિકાસ]

[૧૮૬

બ્રહ્માનુભૂતિ પ્રતિ ગતિ કરે છે તે તેમણે બતાવ્યું છે. ખીજો મુખ્ય માર્ગ છે જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનો જે ખૂબ ગવાયો છે. છતાં વાસ્તવમાં સંતકવિઓની બાબતમાં માર્ગો પરસ્પરાશ્રમી છે. ભકિતમાર્ગ એટલે ભકિતપ્રધાન માર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગ એટલે જ્ઞાનપ્રધાન માર્ગ તેમને અધ્યાત્મ જ્ઞાન પ્રતિ દોરી ગયો છે અને છતાં ભકિતનું ગૌરવ જળવાયું છે. જ્ઞાનમાર્ગના મૂળમાં પણ ચિત્તંત્રની એકાગ્રતા, બ્રહ્મમાંની આસ્થા તો ભકતના સમી જ છે અને સંસારથી વિરક્તિ, પ્રભુપરાયણતા, આત્મનિવેદન અને આત્મ-સમર્પણ તો બંનેમાં સરખાં છે.

ભક્ત કવિઓનું જ્ઞાન જનસામાન્યને ધણું વધુ મનોરંજક અને સાથે આત્મોત્કર્ષસાધક લાગ્યું છે. જીવન વિષેનાં નવાં શ્રદ્ધા અને બળ તથા સંસ્કારનું સિંચનાર બન્યું છે. છતાં જ્ઞાનમાર્ગીઓ, પ્રીતમ વગેરે પ્રત્યે પૂરા માન અને શ્રદ્ધાના ગંભીર ભાવે વાચકો અને શ્રોતાઓ જુએ છે. તેમનો પ્રભાવ ધણું અંશે એ જ છે.

આ સંત કવિઓનાં પોતાનાં જીવન પણ અતિ સંઘર્ષમય, રોમાંચક, તેની પોતાની રીતે પુરુષાર્થ-ભર્યાં બન્યાં છે. વિરોધોના ભોષણ વંટોળ અને ઝંઝાવતો વચ્ચે તેમણે દૃઢતા, અડગતા, સ્વસ્થતા દાખવ્યાં છે. સંસારીજનોને અમૃતપાન કરાવ્યું છે. આથી તેમનાં કથન ઉપરાંત સંતોનાં જીવન વિલક્ષણ પ્રેરણા અને અનુપમ આદર્શ પૂરો પાડનાર બન્યાં છે. ભારતની ઉજ્જવલ સંસ્કાર સમૃદ્ધિ અને શુન્ન-રાતના સર્વધર્મ સમભાવ, હૃદયની વિશાળતા અને સૌને સહજ ભાવે પોતાનામાં સમાવી લેવાની તત્પરતા કેળવનારા આ સંત કવિઓનું કવન એ શુન્નરાત અને ભારત બંનેનો અણમોલ વારસો છે. તેમને દિવ્ય શબ્દો સંભળાયા છે અને તેમને શુન્નરાતના જનસમાજને પોતાની વિવિધતા સમૃદ્ધ વાણીમાં સંભળાવ્યા છે કે—

મન્મના ભવ મદ્ભક્તઃ મદ્વાજીઃ માં નમસ્કુરુ ।
નિવસિષ્યસિ મય્યેવ અતઃ કુર્વં ન સંશયઃ ॥

ભો. જો. વિદ્યાભવનમાં સંગૃહીત 'બાબીવિલાસ'ની અપ્રગટ હસ્તપ્રતનો પરિચય

રામભાઈ ડા. સાવલિયા*

ભો. જો. વિદ્યાભવનમાં આવેલ પુરાવશેષ સંગ્રહમાં સિક્કાઓ, શિલ્પકૃતિઓ, મૃતપાત્રો સાથે હજારો હસ્તપ્રતોનો સંગ્રહ સુરક્ષિત છે. જેમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અરબી, ફારસી, ગુજરાતી, હિંદી, મરાઠી, બંગાળી હસ્તપ્રતોનાં વિગતવાર કેટલોગ પણ પ્રકટ થયાં છે. આ હસ્તપ્રત સંગ્રહમાં 'બાબીવિલાસ' નામની ત્રણ હસ્તપ્રતો છે. જેમાં બે મૂળપ્રત છે અને એક નકલ કરેલ છે. જેમાં પ્રથમ પ્રત પરિગ્રહણ ક્રમાંક ૬૬૧૮/૮૪૧ થી નોંધાયેલ છે. આ પ્રત ૨૬ સેં.મી. લાંબી અને ૧૪ સેં.મી. પહોળી છે. જેમાં ૨૨×૬ સેં.મી.માં લખાણ છે. બીજી હસ્તપ્રત પરિગ્રહણ ક્રમાંક ૨૪૩૩ થી નોંધાયેલ છે. આ પ્રત ૨૭ સેં.મી. લાંબી અને ૧૭ સેં.મી. પહોળી છે. જેમાં ૨૧×૧૨ સેં.મી.માં લખાણ છે. ત્રીજી હસ્તપ્રત પરિગ્રહણ નં. ૬૫૪ થી નોંધાયેલ છે જે મૂળ પ્રતોમાંથી અમુક વિગતોની નકલ કરેલ છે. જે ૧૮×૧૪ સેં.મી. લાંબી પહોળી છે. આ હસ્તપ્રતોના લખાણમાં ભાષા જૂની ગુજરાતી અને લિપિ હિંદી છે.

'બાબીવિલાસ'ના મૂળ કર્તા કેવલરામ છે. આ લેખક અમદાવાદના રાજપુર વિસ્તારમાં આવેલ તુલસીની પોળમાં રહેતા હતા અને વડનગરના નાગર ગૃહસ્થ કેશવના પુત્ર હતા. કેટલાક હસ્તલિખિત હસ્તાવેશોમાંથી આ લેખકના વંશની માહિતી મળે છે. તે મુજબ કૃષ્ણજીના પુત્ર કેશવજી તેના પુત્ર કેવલરામ. કેવલરામના ચાર દીકરા સોભારામ, સેવકરામ, આદિતરામ અને સદારામ. સોભારામના પુત્ર ઉત્તમરામ અને તેના પુત્ર નરસિંહરામ.

કેવલરામે 'બાબીવિલાસ'ના લેખનકાર્યનો આરંભ સં. ૧૮૭૫, શ્રાવણ વદી ૨, ગુરુવારે (ઈ. સ. ૧૮૧૯, ૬ જુલાઈ-કાર્તિકાદિ પૂર્ણિમાન્ત પ્રમાણે) કર્યાનો નિર્દેશ છે. જ્યારે ઉત્તમરામે (કેવલરામનો પૌત્ર) સં. ૧૯૨૬ (ઈ. સ. ૧૮૭૦) પોષ વદ ૪ ને શુક્રવારના રોજ કેવલરામની હાજરીમાં રાધનપુરના નવાબ મિસમિલ્લાખાનની હાજરીમાં 'બાબીવિલાસ' ગ્રંથ પ્રગટ કરેલ અને ઉત્તમરામનું મૃત્યુ વિ. સં. ૧૯૩૭ (ઈ. સ. ૧૮૮૧)માં થતાં તેના પુત્ર નરસિંહરામે આ કાર્ય છેક ઈ. સ. ૧૮૬૨ સુધી ચાલુ રાખ્યું હોવાનું જણાય છે. આ નરસિંહરામે બાબીવિલાસની નકલ પણ કરી હોવાનું જણાય છે.

ઉત્તમરામ પણ રાજપુરમાં રહેતા હતા, પરંતુ તે વિસ્તાર ઉજ્જડ થતાં સં. ૧૯૦૭ (ઈ. સ. ૧૮૪૧) પોષ કૃષ્ણપક્ષ ૧૩ ના રોજ ખાડિયા વિસ્તારના હિંગજોડ જોષીની પોળમાં રહેવા આવ્યા હતા.

કેવલરામને બાબી નવાબ સેરખાન ઉર્ફે બહાદુરખાને બાબી તાબાના ગામ દીઠ ૧ કોરી પેઢી દર પેઢી મહેનતાણું કરી આપેલ. તે પછી ઉત્તમરામ કવિને જોરાવરખાન જ્યારે વીસનગરની હકૂમત ઉપર હતા ત્યારે જીવાઈ માટે ગામ લખી આપેલ. પરંતુ પછીથી આ વિસ્તાર ગાયકવાડ સરકારના તાબામાં જવાથી આવકનું કોઈ સાધન ન રહેતા નરસિંહરામે નવાબના સાલીયાણામાંથી ઇન્જો બાંધી આપવાની માંગણી કરતો પત્ર છેલ્લા નવાબ કમાલુદ્દિનખાનને લખેલ. તેની મૂળ હસ્તલિખિત પત્ર પણ સુરક્ષિત છે.

* અધ્યાપક, ભો. જો. વિદ્યાભવન, અમદાવાદ

ભો. જો. વિદ્યાભવનમાં સંગૃહીત 'બાબીવિલાસ'ની અપ્રગટ હસ્તપ્રતનો પરિચય]

[૧૬૧

પ્રથમ હસ્તપ્રત (૬૬૧૮/૮૪૧)માં કુલ ૧૧૯ પૃષ્ઠ છે. ઉપરાંત ૧૩ પૃષ્ઠ બાબીવંશના સૂબાઓની યશોગાથા વર્ણવતાં અલગ છે. આ પ્રતમાં અનુક્રમણિ પ્રમાણે ૧૧૯ ઘટનાઓનું વર્ણન આપેલું છે. આ પ્રતમાં ૮૦૦ ચોપાઈ, ૨૬૮ દોહા, ૩૯ છંદમૂળંગ, ૨૦ સોરઠા વગેરે રૂપે વર્ણન કરેલ છે.

પ્રતની શરૂઆતમાં બાબીવંશના પૂર્વજોની નામાવલી આપી છે. આ વંશમાં પ્રથમ હજારત મુર્તજી અલિ થયા. તેના પછી ઇમામ હુસેન થયા, જે સૈયદ કુળના હતા. સૈયદ ઇમામથી જૈનુલ આબાદી થયા. સૈયદ ઇમામ બાકર(અક)થી જાફર થયા. સૈયદ રઝખતીને કોઈ વારસ ન હતો. મીરકાબતીના ઉમરનો પુત્ર ગોરી(ધોરી) સૈયદ કુળનો હતો. તેનો પુત્ર મહંમદ ઇમામુદ્દીન-મનસૂર થયા. તાલને ત્યાં ગાત્રમ સૈયદ બહુમકર. સૈયદ મહંમદના પુત્ર બાબી સૈયદ જે પઠાણને ઘેર રહેવાથી 'પઠાણ' તરીકે ઓળખાયા. ઇબ્રાહીમખાનના ઉસ્માનખાન, અબ્દુલ રહીમ, અરખાન, કરમખાન, આદિલખાન, ઉસ્માનખાન એમ વંશજો થયા.

આ ઉસ્માનખાન હુમાયુ સાથે હિંદુસ્તાન આવ્યા. ઉસ્માનખાનના કુળમાં બહાદુરખાન થયા. એમણે ગુજરાતમાં આવી બાબી વંશ સ્થાપ્યો. ત્યાર બાદ તેના વંશજોએ જૂનાગઢ, રાધનપુર, પાલનપુર, કડી, બાંટવા, વાડાસીનોર વગેરે સ્થળોએ પોતાની જગીરો સ્થાપીને સ્વતંત્ર વહીવટ કર્યા. ઉપરાંત ગુજરાતના સૂબાને રાજકીય મદદ કરવાની કામગીરી કરી તેની વિસ્તૃત વિગતો આપેલી છે. આ પ્રતમાં રાજકીય ઇતિહાસ ઉપરાંત સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં બાબીઓના નામકરણ સંસ્કાર વિધિ, લગ્ન સંબંધો, વિવાહ, દાન, સમાજ કલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓ વગેરે વિશે પણ વિગતવાર માહિતી મળે છે.

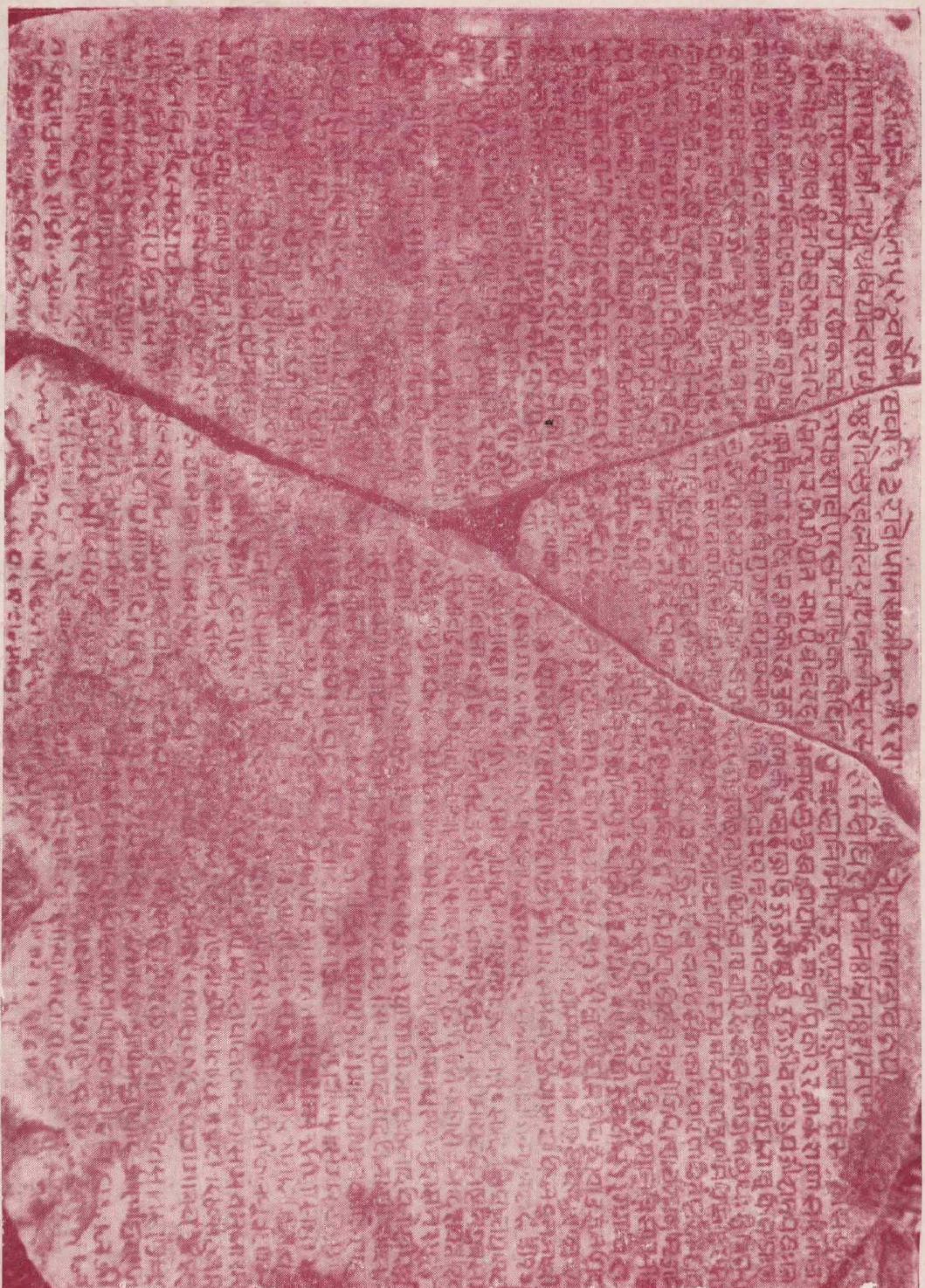
આ પ્રતની છેલ્લી ઘટનામાં જોરાવરખાન અને દામાજી ગાયકવાડ વચ્ચે વિસનગરમાં લડાઈ થઈ, જેમાં જોરાવરખાન મૃત્યુ પામ્યા ને તેને વિસનગરમાં બાબીપુરામાં દફનાવ્યા હતા. ત્યાર બાદ દામાજી સાથે નંજમુદ્દીખાનને પાટણ પાસે લડાઈ થઈ, જ્યાં દામાજી હાર્યા. આ લડાઈ અઢાર મહિના ચાલી હતી.

બાબી વિલાસની બીજી હસ્તપ્રત નં. ૨૪૩૩ થી નોંધાયેલ છે. આ પ્રતમાં કુલ ૨૧૮+૧૩= ૨૩૧ પૃષ્ઠ છે. આમાં અનુક્રમણિના પૃષ્ઠ ૧ થી ૭ છે. તે પછી લખાણ પૃ. ૪૧ થી શરૂ થાય છે. આગળનાં પાનાં કોરાં છે. પૃ. ૪૧ થી ૧૦૬ સુધીનું જે લખાણ છે તે પ્રત ૬૬૧૮ માંથી ઉતારો કરેલ છે. જેની નોંધ અનુક્રમણિમાં કરેલી છે. પૃ. ૧૦૭ થી ૧૨૮ સુધી રાધનપુર બાબીઓની વિગતો વર્ણવેલી છે.

આ હસ્તપ્રતના પાછળના ભાગમાં પૃ. ૧ થી ૧૩ પાનાઓમાં બાંટવા, રાણપુર અને વાડાસીનોરના બાબીઓની વિગતો છે.

આમ 'બાબી વિલાસ' હસ્તપ્રતમાં બાબીવંશના પૂર્વજોથી માંડીને નાના બાબી ગરાસો અંગેની માહિતી તેમ જ તેમના સામાજિક રીત-રિવાજો વિશેની વિગતો મળે છે. સાથે 'બાબીવિલાસ'ના રચયિતાના વંશ તેમના રહેઠાણ તથા તેમની કૌટુંબિક સ્થિતિ વિશેની ઘણી ઉપયોગી માહિતી મળે છે.

मोक्ष शास्त्र (महामहाद)नी प्राचीन वाचनो शिवाक्षेप
(समष्टि भाट कुड्यो पी. सी. परीषद अने वाराली शैलतनो शेष)